

राज मुगट

प्रधाना विनया धाना व्रतणा दूरभादपि
स पिता पित्रा हाता येवळ नम्येवया

७३-

मैत्रायण संहिता, अध्याय ८, शालुपुर (महाराष्ट्र)

ପ୍ରଥମ ଭାଗେ ମାଧ୍ୟମ,
କାହାଣୀର ଶେଷାଂଶ ଯେ

ଆହୁରି ୧ ଭାଗ
ଧ୍ୟାନ ୧୫୦୦
କାହାଣୀ ୧୯୮୦. • ୧୯୨୪ ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦ.

ପ୍ରଥମ
କାହାଣୀର ଶେଷାଂଶ, ୧୯୮୦-୧୯୮୧,
୧୯୨୪ ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦ, ୧୯୨୫-୧୯୨୬.

ପ୍ରଥମ ଭାଗେ ମାଧ୍ୟମ—
କାହାଣୀର ଶେଷାଂଶ.
୧୯୮୦-୧୯୮୧—୧୯୨୫-୧୯୨୬.

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગુજરાતી કૉપીરાઈટ વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૧૧૩૪૬ વર્ગીક

પુસ્તકનું નામ ૨૧૪ ૩૩૮

વિષય ૨-૩

રાજ મુગટ

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

અનુક્રમણિકા

સમૂહાવાદ

ગુજરાતી કોપીરાઈટ-રજીસ્ટર્ડ

અકરણ

૧	રંગમહેશમાં ખરપટ	...	...	...	૧
૨	બલિદાન	...	...	...	૬
૩	એક સાહસ...	...	...	...	૧૦
૪	નામન દિવાન	...	...	...	૧૫
૫	રતુનાથ	...	...	...	૨૧
૬	હરભાર કચેરી	...	...	...	૨૪
૭	ગુપ્ત મંત્ર	...	...	...	૩૧
૮	સૌંદર્ય જનમેહનની ઉદારતા	...	...	...	૩૪
૯	ત્રીભે કે ચોથો ?	...	...	...	૩૭
૧૦	રતુનાથ પાછળ પડ્યો	...	...	...	૪૧
૧૧	વિશ્વાસે ત્યાં શું બોલું ?	...	...	...	૪૬
૧૨	ત્રિપુટિ સામે ત્રિપુટિ	...	...	...	૫૨
૧૩	નંદરાજનો સંકેત	...	...	...	૫૬
૧૪	ફરેલી દ્રષ્ટિ	...	...	...	૬૧
૧૫	જીવે દિવાન એટલે નવો યતુ	...	...	...	૬૬
૧૬	લીલા કે લેણી ?	...	...	...	૬૯
૧૭	આશાલુતું લોહી	...	...	...	૭૫
૧૮	રહસ્ય-મંદિર	...	...	...	૭૯
૧૯	મનોદસા ને પદ્મવતી	...	...	...	૮૪
૨૦	અર્ધ-સે	...	...	...	૮૮
૨૧	હીરાની બમડી !	...	...	...	૯૩
૨૨	નવી શેતરંજ !...	...	...	...	૯૬
૨૩	હાલિયાવાડી ખમીર !	...	...	...	૧૦૧
૨૪	ખાદું ખાદું !	...	...	...	૧૦૬
૨૫	નવો પ્રવાહ...	...	...	...	૧૧૩
૨૬	આનંદમેહન !	...	...	...	૧૧૮
૨૭	ભાવકારા	...	...	...	૧૨૮
૨૮	હવાફેર કરવા	...	...	...	૧૩૨
૨૯	નવા નવા બ્યૂટ	...	...	...	૧૩૮
૩૦	અનતે રમેલું તંત્ર	...	...	...	૧૪૫
૩૧	બેનું બે થાય તે ખર્ચ	...	...	...	૧૫૨
૩૨	આવણી અમાસ	...	...	...	૧૬૧
૩૩	હળવું વહાણ...	...	...	...	૧૭૧
૩૪	રાજપ્રતિષ્ઠા	...	...	...	૧૭૭
૩૫	ગુપ્તનું તેજ...	...	...	...	૧૮૪
૩૬	આવણી માલનો પ્રદ્ય	...	...	...	૧૯૩

કાઠિયાવાડ

જ્યાં સિંહાણુ નિજ સંતાન ધવરાવે જાળે,
જ્યાં સાગર ઉછળે નીર મોતીની પાળે,
જ્યાં પ્રેમભક્તિનાં ગાન ભક્તજને ગાયાં,
જ્યાં સ્થળ સ્થળમાં પ્રતિદાસ ચરાના સોદાયા,

તે

વીર ભૂમિની
ભોળી પ્રજાને

...Let us speak plain; there is more force in names
Than most men dream of; and a lie may keep,
Its name a whole age longer, if it skull,
Behind the shield of some fair seeming name.
Let us call tyrants tyrants and maintain
That only freedom comes by grace of God,
And all that comes not by His grace must fall;
For men in earnest have no time to waste
In patching fig-leaves, for the naked truth.

—*James Russel Lowell.*

પ્રસ્તાવના

અંગાળામાં એક અમીચંદ હશે. કાઠિયાવાડમાં અનેક અમીચંદો છે. આંખ તો એક જ છે, જેવાની શક્તિ જુદી છે. જેઓ રાજદારી શેતરંજની બહાર પ્રેક્ષક તરીકે ઉભા છે, તેઓ જુએ છે કે કુંભોજી, તપ્તસિંહ અને જમ વિલાજી સ્વમ-સંજિના માનવીઓ હોય, એટલું બધું કાઠિયાવાડી ખમીર ઉતરી ગયું છે; માથું નમાવ્યા વિના તંબુ ફાડીને લાટ સાહેબને મળવા જવાની વીરથી તો વિરલ છે જ; પરંતુ ક્યારેક તો વસ્તુતઃ રાજ્યતંત્ર જ આપું ફંદામય પ્રશામતની બદમેથી અપવિત્ર બનેલ હોય છે, ને અનેક અમીચંદો ત્રીસલાખ તો નહિ પણ ત્રણસો કે ત્રણ હજાર માટે પણ જૂના રાજવંશીઓને આજે એક જ નિર્માત્ર અને અપંગ બનાવી રહ્યા છે. વાત અશક્ય ત્યાં સુધી જ લાગે છે કે, જ્યાં સુધી તે એકના મોંમાં હોય છે; એક લાખ માણસ એની જો વાત કરે એટલે એ ધમ' થઈ જાય. કાઠિયાવાડના રાજવંશીઓના મોંમાંથી પ્રશામત-કેટલીક વખત તો હલકા ખવાસથી હલકો-ચાલી જાય ને વિલાયતી ગમે તે ચ્હેરાની પાછળ દોષધામ કરી સ્વમાન ખંડિત કરાવવાની અધમ મનોદશા બદલાઈ જાય, એટલે એમને જેમની સાથે કામ છે તેમની વૃત્તિ એની મેળે બદલાઈ જશે. જૂના ઇતિહાસ પર નવી નજર ફેરવવાથી જરૂર છે. ઐતિહાસનાં લખાણ એ વીસમી સદીનાં લયંકર ચેષી ચાઠાં છે. એ લખાણ તો આજળ પ્રમાણે આપ્યા જ કરે. રાજવંશી પુરુષોએ, કાઠિયાવાડી ધોડા પર, હાલકર જશવંતરાવ કહેતા તેમ, પોતાનાં સિંહાસન સાચવી રાખણું હોય તો જૂના અને નવા ઉદાહરણો જોઈ, પોતાની રાજનીતિમાં સ્વમાનનના અંશ રોપવા: રોપવા એટલું જ નહિ, પણ સૌએ લાઇએની માફક એટલા સુત્રને તો ચોટી જવું.

સાધુ માણસ નોકરી કરતો નથી; કરે છે તો ધણી માટે કુરે છે. રાજવંશીઓએ અણુધાને ચોખ્ખું ન માનવા, ને ધડેલાનો મોઢ ન રાખવો; સંસ્કાર પ્રથમ જોવો. કોઈ સુંદરજી કે ફોલમહમ્મદ કે સર હશે તો રાજમહેલના પાયામાંજ સુરંગ મૂકશે. ને આજ

રમણસ્થળમાં જામાશા નથી કે રમેશદત્ત નથી, માટે રૂપાના કક્કા
 ધરમાં મૂકે ને સોનાના ટુકડા પારના ધરમાં મૂકે એવા પુરુષોને, મોહિત
 બની, વિચાર્યું રાજ્યતંત્રમાં એ એવા નહિ. રાજવંશીઓએ સમજ્યું
 કે એમની કોઈ સ્થિતિ હમ્મેશની નથી. અધિકારીઓ એક જવાબ
 લખી કાઢે એટલે કોઈ રાજ બચતું પશ્ય નથી કે પાતું પશ્ય નથી.
 બધી અવસ્થા પોતાનામાંથી જન્મે છે. જે સમયનો રંગ જોઈ
 શકે તેમજો પોતાની મજબુત દિવાલ પ્રભાકીય તંત્રમાં ચણવી. એક
 એક માણસ એમ જવાબદારી સમજતો થાય કે રાજ ભય છે,
 પશ્ય રાજ્યતંત્ર રહે છે. માટે રાજ્યતંત્ર ભળવવું જ જોઈએ.
 શું ખેડુત કે શું મજૂર, શું વ્યાપારી કે શું અધિકારી સોના બટ-
 કતા સ્વાર્થો વચ્ચે રાજ્યતંત્રના એકીકરણની જાવના પ્રમટાવવી-
 દેશી રાજ્યોના બચાવની જે કોઈ પશ્ય મજબૂત દિવાલ હોય તો તે
 આ, ને આ એક જ છે. સત્તાના મોહમાં જે જૂલશે તે ચોક્કસ જ
 ઝંડીમાં ગંગાધરરાવ રાયા-મરતી વખતે રાયા-તેમ પોતાના પ્યારા
 કુટુંબીઓને પરદેશી હાથમાં સોપતાં હંથાકાટ રાશે, ને જોશે કે
 પ્રભાકીય તંત્રને જેટલું વધારે મજબૂત કરીએ તેટલી પોતાની વધારે
 મજબૂતી છે. પશ્ય એમાં એક નબળાઈ છે તે માદ રાખવું. કાઠિ-
 માવાડના લોક, હિન્દુસ્થાનમાં સર્વત્ર છે તેમ, અનંગપાળ ને
 અનંગપાળના હાથી માટે લડે છે, મહમ્મદ મિસ્ત્રી સામે લડતા
 નથી; દારા માટે લડે છે ખરા, પશ્ય દિલ્હીના સિંહાસન માટે લડતા
 નથી; આ નબળાઈ ધાર્મિક છે. રાજ્યોને જે ધાર્મિક સ્વરૂપ મળ્યું
 છે, તેમાંથી એ જન્મી છે. એ નબળાઈ છે, જ્યારે પરદેશીઓ સામે
 લડવાનો પ્રસંગ આવે ત્યારે. એ ધાર્મિક વેગમાં અત્યંત સામર્થ્ય
 છે, જ્યારે રાજ ને રાજભક્તિના પ્રસંગો દર્શાવવા હોય ત્યારે.
 એમાંથી ચિત્તોડના કંગરા સહિસલામત રાખવા પત્તા જેવી પના
 પુનેમના ચંદ્ર જેવું જ્વતાન હોમી દે. ને દેવાયતના ધાથી વાસણવું
 માથું ઉઠી જાય. પશ્ય એજ કારણને લીધે બંગાળમાં બદમણસેન
 નાસે એટલે, પાછળ કોઈ ચણીયું પશ્ય પરદેશી સામે જાગળી ન
 ચાલે; કારણકે રાજ માટે લડવાનું જે શોષ દેશીઓમાં છે તે
 રાજ્યતંત્ર માટે લડવાનું નથી. રાજ્યતંત્ર એ ધાર્મિક મંદિર છે,
 ને ત્યાં સોના ધર્મ સચવાય છે, કારણકે ત્યાં સોના ધાર્મિક બેઠ

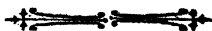
જુલાય છે એ વાત પ્રભાકીય ભાવનામાં નથી; કારણ કે કાઠિયાવાડી પ્રભામાં હિંદના બીજા પ્રતિની જેમ ધાર્મિક અને ખાનગી વિરાધમાં સર્વસ્વ હોમી દેવની અત્યંત દુષ્ટ નબળાઈ થર કરી રહી છે. પ્રભાને આ એક પધારો છે કે તદ્દમે આ તમારું ધર્મમંદિર સંભાળો, અથવા તે હુલાઈ જશે તો તમારું એક પક્ષ બચ્ચું મુદ્દ હવા કે ચોખ્ખું પાણી, નિર્દોષ દુધ કે નવું અનાજ કંઈ નહિ થામે. પછી ધુમાડના ગોટા મુસલમાન મસ્જિદ કે હિન્દુના મંદિર પાસે છુટે, ને ઠાકોરની આરતી કે તાજબાની હાથપથી ત્યાંની શાંતિમાં ભંગ થવાને બદલે, હું અર્ચના અવાજથી શાંતિ તૂટી પડે તે જોયા કરજો! સહીમયેશ રાજ્યતંત્રમાં ગામડાં ને ગામડાંનું આરવ હોમાઈ જશે, ત્યારે અત્યારસુધી અચેતન ખણુ જીવતી કહેવાંતી પ્રભાનું મૂર્દું છેલ્લા રામરામ સાથે પુકાઈ જશે! પછી એની હયાતી દર્શાવવા એક મુઠી જડ રાખ રહેશે. જે પ્રભા પ્રભાકીય ભાવના ન ફળવી શકે તેનો વિનાશ કરવો, એ સુધરતો પ્યારામાં પ્યારો ધર્મ છે.

આ બન્ને નબળાઈ પર કાઠિયાવાડનું અવિશ્વ છે. રાજ્ય-એને પ્રભાકીય તંત્રમાં પોતાની સ્વતંત્રતા ગુમાવવાનું અભિમાન રહે, તો એ અભિમાન પરદેશી શેઠ પાસે નરમ થેટું બનીને બે બે કરશે. એ સ્વર કશું જાગશે, પણ અજ્ઞાનની અનાયતા એવી જ હોય છે. ને જે કાઠિયાવાડી પ્રભા, રાજ્યતંત્ર માટે પોતાના ખાનગી વિરાધો નહિ લુલે, હો તેણે ખણુલીમડાની છાંય, ને ઢાળેલા દોલીઆ, ઢાલેજા દોલો બેસો ને હીલેજા દોલો પાણી, નીચી નાથેર જવા દેડાપૂર મેલ ને ગ્રાવણની ડાયા તપ્પીમાં મોળે ચડેલા નીલાં પાસ-આ બધું છેલ્લી વખત જોઈ લેવું; એ જોવા ન મળે ત્યારે હંચાકાટ રોવું ને કહેવું કે અરે! અમારી આ! અમે પરસ્પરના અવિશ્વાસથી તંદને હોમી દીધી!

અમદાવાદ

૩: ૨: ૧૯૮૦

ધૂમકેટ

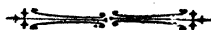
આ વાર્તા કટકે કટકે ‘સૌરાષ્ટ્ર’ માં છપાઈ છે. જામને તે એટલી બધી પસંદ આવી. અને તેમાં અત્યા-
 ર્થનાં દેશી રાજ્યોનાં આંતર રહસ્ય ઉપર એટલો બધો
 ઇષ્ટ પ્રકાશ અમે જોયો, કે તેને પુસ્તકાકારે સ્થાયી સ્વ-
 રૂપ આપવાનું અને સાહિત્ય શ્રેણીના ક્રમાંક તારકે તેના
 આકરેને ધરવાનું જામને ઉચિત લાગ્યું. અમાને આશા
 છે કે અમારી આ પસંદગીનો શ્રેણીના આકરે સત્કાર
 કરશે.

રાણપુર

૨૫ : ૧ : ૨૪

મકાશક.

રાજ મુગટ

પ્રકરણ ૧ લું.

રંગમહેલમાં ખટપટ

સૂર્ય અને ચંદ્રવંશી રાજપૂતોને ઇતિહાસ એ સ્નેહ અને શૌર્યની પવિત્રમાં પવિત્ર ગીતા જેવો છે. આ જ્વલંત ઇતિહાસ પર આજે અજ્ઞાનતા અંધકારનાં અને લોહીવિકારનાં પડ ઉપર પડ જામ્યાં છે. એમાંથી હવે છેલ્લા છેલ્લા તગૂખા ખુરી પડે છે. રાજપૂતના લોહીમાં રવમાનનું જે ઉંચું ખમીર બહુ હલું તે કાંઈ અજબ રીતે આજે ઉતરી ગયું છે. લોહીના વિકારથી આજે સ્નેહ અને શૌર્ય વંશપરંપરા જળવનારા રાજકુટુંબો બ્રષ્ટ બન્યાં છે. રક્ષકશક્તિ હુમાવીને, એમનામાં ગુલામના જેવી કરતા આવી છે. એમને સ્વતંત્ર સત્તાધીશ બનવાનું મિથ્યા ગુમાન રહ્યું છે, અને તે ગુમાનને ટકાવવા જેટલું હૃદયજળ નથી, એટલે તેઓ પ્રસંગોપાત ગુલામ જેવા, ક્યારેક જૂલમી જેવા વખતે અભિમાની જેવા અને ધણું ખરાં મૂર્ખ જેવા રહે છે. કાંઈ રામદાસ સ્વામી, ઇતિહાસની જ્વલંત પવિત્ર મૂર્તિઓ તરફ, એમનું ધ્યાન નહિ ખેંચે ત્યાં સુધી આ શૌર્યના ચમકારા-હવે તો મિથ્યા ચમકારા-પોતે બળશે ને ખીજને બાળશે. સ્વાભિમાન ઉપનન ન થાય ત્યાં સુધી રાજના વેળવમાં રાજનું તેજ નહિ આવે તેજોવધ સહન કરી કરીને સૂર્ય અને ચંદ્રવંશી રાજપૂતોને પોતાનું ઝોજસ ગુમાવ્યું છે, અને આજે જે ગેરબવસ્થા, ગુલામી મનાઈના ને મૂર્ખાઈ દેખાઈ છે, તે આ તેજોવધનું પરિણામ છે.

*

*

*

સવંત...ના ચૈત્ર માસની સંધ્યા આજા ઉગ્ગસથી માલજી નદીના જલપ્રવાહ પર ગુલાબી રંગની પીછી ફેરવી રહી હતી. ઉનાળો હતો છતાં આ નદીના તીરપ્રાંતમાં શિયાળા ને ઉનાળાની રમ્ય સંધિ લાગતી હતી. થોડે છેટે નંદ્રામના સુંદર મકાનોની પરંપરામાં અનેક ઝાડો ડોકીયાં કરી જોઈ રહ્યાં હતાં. માલજી નદીના કિનારા પર આ વખતે એ જણુ ખેડા ખેડા પાણીમાં કાંકરા ફેંકી જલતરંગની મજા અનુભવતા હતા. દુનિયામાં આનાથી વધારે ઉપયોગી કામ અત્યારે ન હોય તેમ જાન્યે જણા પોતપોતાના જલતરંગને ઠેઠ સામે કિનારે પહોંચી પાછો ફરે ત્યાંસુધી એકી દશે જોઈ રાખતા હતા. જાન્યેના જુવાન ચહેરામાં તેજના ચમકારા હતા. એકના મોં પર ચંદ્રના જેવી આછી રાશની હતી; જ્યારે બીજા ચહેરા પર વિજળીના ઝમઝમાટ જેવી તેજસ્વી આકરી રેખા હતી; અશ્વીદાર ત્રિશાળ આંખોમાં પાણી હતું; જુરસાબરી નસમાં જીવંત લોહીના ધમકારા હતા. અંધકાર પથરાતો જોઈ મનને એ છેલ્લે કાંકરો હાથમાંથી ફેંકી દીધો. થોડીક આડી અવળી વાત કરી, ઉઠવાની તૈયારી કરે છે, તેટલામાં વેગબરી આવતી થોડાગાડીના સ્વર તેમના કાન પર અથડાયો.

“કાણુ હશે ?” જાન્યેના મોંમાંથી અચાનક એકજ સવાલ નીકળ્યો. તેજ વખતે ગાડી પળુ માલજી નદીના કિનારા પર ઉભી. આ જગ્યાએ નદીમાં પાણી ઊંડું હતું, ને સામેથી આવનારને થોડોક ચકાવો લાઇ નદી પર બાધેલા પુલ પર જવું પડતું ને ત્યાંથી નંદ્રામમાં અપી શકાતું. થોડાગાડીના આગલા ભાગમાં ખેટલ કાચપેને જરા ધ્યાનથી જોયું, લગામ ખેંચીને મોટેથી રાડ પાડી:

“એલા કાણુ છે સામે કાંડે ?”

“કેમ ?”

“ગામમાં ક્યાંથી જવાય છે ?—આ રસ્તો જશે કે ?”

“હા. નદીના કિનારા પર થોડેક ચાલ્યા જાઓ; પછી...
...જાહેર માર્ગ આવશે. તે સામેના પુલ સુધી જાય છે. તમારે ક્યાં રહેવું ?”

“રાજપુર. ગામમાં સારી વીંશી ધર્મશાળા છે કે ?”

“હા, સામે ધળ દેખાય ત્યાં નંદીશરની જગ્યા છે. ત્યાં રહેવાની સગવડ છે.”

કોયમેને ઘોડાને છૂટા મુક્યા, બન્ને તરુણ પુરુષોએ જિજ્ઞાસાથી ડોક લાંબાવી, પણ ગાડી તદ્દન બંધ હતી. ને પડકાર પાડેલા હતા. ગાડી દેખાય ત્યાં સુધી નજર લાંબાવી બન્નેએ એકબીજા સામું નેત્રું.

“કોણુ હશે ? ગાડી બંધ હતી. રાજપુરનો આ માર્ગ પણ નથી. એલનાર તો જમાદાર હતો કે નહિ ?”

“હા, સ્વર તો એવો જ છે. બાણુતા છતાં રસ્તો પુછ્યો—અબાપ્યા પરદેશી થવાનો ડોળ કર્યો દેખાય છે !”

“કાંઈક પણ દાળમાં કાળું છે !”

આકાશમાં એક એક તારા ઝુટી નીકળતા હતા; ઘણું મોડું થયેલું જોઈ બન્ને ઉઠ્યા, ને વચાર કરતા શાંત પગે ઘર તરફ વળ્યા;

જાહેર રસ્તા પર થઈ તેઓ જતા હતા, ત્યાં રસ્તાથી થોડે દૂર પડ્યે જૂના ખંડિયેરનાં જીર્ણ નિશાનો હતું, ઝાડની ઘટા વચ્ચે એટલો ભાંગ દકાઈ રહેતો, ને લોકવાયકા હતી કે ત્યાં જૂત થાય છે. બન્ને જણા વિચારમાં મશગુલ આગળ વધતા હતા, એટલામાં અચાનક ખંડિયેરમાં ભડકા થયો. તે તરત મુઝાઈ મયો. આગળ ચાલ્યા જતા જીવાનનો પગ ખમ્યાયો. તેણે ગભરાટમાં રાડ પાડી. “ભૂત”

પાછળ ચાલનારના મ્હેરા ઉપર ધિક્કારભર્યું હાસ્ય છવાયું; “બાહાણુ કે !” અને તેની કમરમાંથી તિક્ત્રુ ખંજરનો ચળકાટ આવ્યો. ખંડિયેરમાં જરાક ખખડાટ થયો ને તરતજ ત્યાં શાંતિ છવાઈ ગઈ. ખંજરવાળા જીવાને એકદમ બાહાણુનો હાથ પકડ્યો.

“દિનેશ !—” તે બહુજ ધીમેથી બોલ્યો—“તું આ ઝાડ ખસે જાનો ઉભો. હું આ આવ્યો.”

“પણુ—પણુ—આપણે એવી શી પંચાત ?”

રાજપૂતના કાન પર આ શબ્દ ન પડ્યા ત્યાં તો તે ખંડિયેર તરફ ચાલતો થઈ ગયો, તે બહુજ ધીમેથી અને સંભાળથી આમળ વધતો હતો. ખંડિયેર પાસે આવતાં જનવરની મજાક ચાર પગે ધીમે ધીમે પડેલી ભીતની નજદીક પહોંચ્યો. અંતરેથી વારંવાર ઉભસ આવતો હતો ને મંદ પડતો હતો.

“પણ એ વાત ક્યારે બની ?” અંદરથી સ્વર આવ્યો. રાજપૂતે જરાક ઊભા થઈ ઉંચે જોયું. અંદર એક માણસ બીડી ડુકતો હતો ને તેને ઠગતી જોઈ ફરી જગવવા દીવાસળી સળ-ગાવતો હતો. તેના ઊભસથી એનો ચહેરો અર્ધ-સ્પષ્ટ દેખાતો હતો. જીવાને જે દશ્ય જોયું તે માનતો ન હોય તેમ તેણે ફરી ફરીને અંદર નજર કરી. પછી જમીન પર જોઈ રહ્યો. અંદરથી પહેલા પૂછેલા સવાલનો જવાબ આવ્યો. સ્વર સીનો-દેખીતો કામળા ને મધુર હતો;

“આજે હમણાં ગંગા સમાચાર લાવી, પછી તરતજ હું આંહી આવી.”

“અને અત્યારે દરબાર ક્યાં છે ?”

“ત્યાંજ નવો ચહેરો જોયો એટલે એ મંડા બાંધા !”

રાજપૂતે પોતાના મેંમાં આગળા મૂક્યા, તે બહુજ ધીમેથી પોતાને સંજોધીને બોલ્યો: “રાધા !”

“આ કામ કેનું છે તમે જાણો છો ?”

“ના”

“મદનલાલ અને ગોવિન્દનું. મદનલાલ દિવાન બનવાનો આજ્ઞામાં ગાડો બન્યો છે. ગોવિન્દને તો જરાક જેટલો ડુકડો મળે તો પણ બસ.

“પણ એ કેણુ છે ? ક્યાંની છે ?”

“કેણુ હશે ? તમે શું ધારો છો ? એક ખવાસણુ !”

“હું ?”

“હું શું ? નંદરાજને પહાવેલા એ સાથી સ્નેહી વાત છે.”

“પણ શેઠની દીકરી છે ?”

“નંદીચર કાંઈ દૂર છે ? જાઓ ને ન માનતા હો તો જુઓ. હજી હમણાં જ કોચમેને ગાડી ઊઠી છે. મારા સાહેબ ! તખતે પણ ઠગી જાય એવા બહાદુર પડ્યા છે. તમે શું પોલીસ સુપ્રિન્ટેન્ડેન્ટપણું કરવાના હતા ?”

“પણ શેઠની દીકરી છે એમ ખાલત્યારી બોલ્યા.” પહેલેથી પોતાને કાંઈ ખબર નથી, એમ કહેનાર આટલી હમીયત બોલે છે, એ વાત પર રાધાનું લક્ષ્ય ન રહ્યું. તેનામાં સીતલ પ્રથમ હતી ને રાજદારી અટપટ પડી.

“બ્રહ્મચારીને કનક કામની ક્યા વહાલા નથી ? એવું છે, કે આ કાચમેન, ગાડી બધું જ ખોટું ઉત્પન્ન કર્યું છે. આદીથી જ ત્રણ ગાઉ દૂર લીલાપુરના ખવાસની છોકરી છે. એને શેઠની દીકરી બનાવી છે. ગોવિન્દ ને મદનલાલ નંદરાજને એમ સમજાવે છે કે શેઠની દીકરી જેની—આખરફાર કહેવાતી સ્ત્રીને—પણ માત્ર તમારી સેવા માટે ગમે તે બોલે હાજર કરી દેવાના ! એટલા માટે આ ખોટો કાચમેન, ખોટી ગાડી, ખોટી સ્ત્રી ને ખોટું નામ !”

એટલામાં ખંડિયેરમથી રાધા અને પોલીસ સુપ્રિટેન્ડેન્ટ બહાર નીકળ્યાં. રાજપૂત ભીંત સમો જડ થઈ ગયો.

“કાલે મળશે કે નહિ ?”

“હા, હા.” પોલીસ સુપ્રિટેન્ડેન્ટે જવાબ વાળ્યો, “પણ માથું મૂકી રમું છું હો !”

“એમ કે ?” રાધાએ કરડાઇમાં જવાબ વાળ્યો, “અને બીજાં તો અમરપટો રાખે છે કાં ?”

“ના. એવું—એમ તો નાહ પડ્યું—”

“હવે પણ ને બહુ.” રાધાએ ખોલો હસાવ્યો, “કાલે આવજો, કાંઈક નવીન મળશે. કદાચ—” તે છોક એની પાસે ગઈ. એના કાનમાં કાંઈક કહ્યું. સુપ્રિટેન્ડેન્ટ બે ડગલાં પાછાં હટી ગયો.

“અરે ! અરે !—રાધા આ રાજ તમારે જ હાંકવું છે કે શું ?”

રાધા હસી પડી; “ત્યારે ‘બોલું’ કાણ હાંકે ? આંતે કાંઈ જાણ્યું છે ?”

બન્ને ચાલ્યા ગયાં ને થોડીવારમાં અંધકારમાં એમના પગરવ ધસાતા બંધ થયા. જીવાન રાજપૂત હવે પાછો વળ્યો. દિનેશ તો હજી ઝડ પાસે લપાઇન ઉભો હતો.

“આદીથી કાંઈ નીકળ્યું ? દિનેશ !”

“હા, એક સ્ત્રી એક પુરુષ”

“તને જોયો ?”

“ના, એ વાતોમાં મશગુલ હતો.”

“શું વાત હતી ? કંઈ સાબળ્યું ?”

“એના છેલ્લા શબ્દો સંભળાયા;—એને ઉડાવતાં શી વાર ? એર ક્યાં નથી ?—”

“હું ! એ કોણ હતાં, તું જાણજે છે ? રાધા અને દેવીસિંહ !”

“હું ! રાધારાણી ? નંદરાજની બહાલી રખાયત ને હવે બનેલી રાણી ! સાચું કહે છે ?”

“આખો રંગમહેલ ખટપટથી સળગી ઉઠ્યો છે. પેલા કાચ-મેને આપણને રસ્તો પૂછ્યો તે આપણને બૂલાવામાં નાખવા; એવું સમજાવવા કે આવનાર પરદેશી મુસાફર છે ! આપણને એણે જરૂર બાધ્યા હશે.”

“હા, એવું લાગે છે !”

“એ ગાડીમાં મદનલલે કોઈ નવું મોહનાચ ફેંકવાની યોજના ધરી છે. અને આ રાધાના શબ્દોથી જણાય છે કે કોઈકના પર વિષની લહરી ઉડવાની છે ! આ રાધા ! કેટલી હિંમતવાન ? નંદરાજને સાચવે છે ને દેવીસિંહ સાથે પ્યાર છે !”

“હરિ ! હરિ ! રાજપૂતના લોહીમાં આજે વિકારી બીજ વવાયા છે ને તેથી વિલાસમાં રાજલક્ષ્મી હોમી રહ્યા છે.”

નંદરાજની ધડિયાળમાં પ્યાર થયા ને બંને જણા ધીમે પગલે સહેર તરફ ચાલ્યા.

મકરણ ર જી.

ખલિદાન

રાધાના શબ્દો ને દેવીસિંહનું આશ્ચર્ય—એ વસ્તુસ્થિતિ પર જીવાન રાજપૂત વિચાર કરતો ધર બણી વળ્યો. નંદરાજનું વાતાવરણ એવું બારેખમ હતું કે તેમાં શું નહિ બને તે કહેવાય નહિ. નંદરાજના પૂર્વજો સૂર્ય ને ચંદ્રવંશની દેવાંશી ભૂમિમાં બળી જતા હતા. સુરતથી ચપળ વેપારીઓએ સારા હિંદુસ્તાનમાં હાકલ બેસારી, ત્યાર પછી નંદરાજના બાપદાદા તલવારની ધાર પર તસુ તસુ જમીન માટે લોહીની શેડ ફેંકી ન્હાતા ને નહવરાવતા. રણયજ્ઞની પવિત્રતા ને શુદ્ધ ક્ષાત્રસ્વભાવનું તેજ એમની નસેનસે-માંથી ટપકતાં. નંદરાજના દાદાએ જ, કહેવાતું કે, એક અત્યાઘાત એજ અધિકારીને પરચો દેખાડ્યો હતો તંજીના ન્હાના બાર—

જામાથી અંદર પેસતાં આ પૂરા પાંચ હાથ કાઠિયાવાડીને નીચે નમવું પડે તેવું હતું. નંદરાજના દાદાએ પોતાની કટરથી તંબુનું બારણું ચીરી એક અડગની દિશ્મતથી પ્રવેશ કર્યો હતો ! નંદરાજના પિતાના સમયથી દિવાને આવા અધિકારીમંડળનું ગોરવ વધાર્યું; રાજાએ પૂજ્યું; અને અત્યારે નંદરાજ ગોરા મિત્રને પૂજ્યા વિના પાણી પીતો નહિ. નંદરાજે આ બાબુ સાધી પોતાનું ગોરવ વધારવાનો મનસુખો કર્યો હતો હમ્મેશ્વનાં મિષ્ટાન્નથી તૃપ્ત થયેલાં અભારી ગોરાં વડન નંદરાજને નમકાવવાનું તો બૂલતાં જ નહિ. અને એક વખત દર્શાવેલી નળગાંઠ આજે વર્ષો થયાં ચાલી આવતી હતી.

પરંતુ એ ઉપરાંત નંદરાજનું વાતાવરણ અસ્થિર હતું. ચૂળ રાજધાની માલણ નદીના કિનારા પર કલ્યાણીમાં હતી. નંદરાજે કલ્યાણીથી થોડે દૂર નંદરાજ વસાવી તેને નવી ઢગમાં સજ્જવું હતું. રાજા ભોળો, અમિનાની ને સત્તાનો શોખીન હતો નંદરાજમાં અત્યાર ત્રણ બણા નિષ્કંટક સત્તા ભોગવવા પોતપોતાની શેતરંજ ખેલના હતા. સોથી બળવાન એક પક્ષ નાચ્ય દિવાન મદનલાલની સરદારો નાંચે ઝંઝુમતો હતો.

રેવન્યુ ઓફીસર વિશ્વનાથ, ગોવિંદ હજુરી ને જનાનાની થોડીક સ્ત્રીઓ આ પક્ષમાં હતી. ખીજા પક્ષનો નેતા બાબુરાવ દિવાન હજી હમણાં જ આવ્યા હને; અને ત્રીજો પક્ષ સેનાપક્ષ દેવીસંહનો હતો. રાજા ઉપર આમ ત્રણે બાબુથી હુમલા હતા; તે કષ્ટ બાબુમાં ઢળશે એ ખચર ન હતી. પરંતુ અત્યારે રંગ-મહેલમાં પણ આ ખટપટનીજ ચર્ચા હતી. અને રાણી તેમાં સામેલ હતી. રંગમહેલમાં જગ્યાનંધ સ્ત્રીઓ હતી. પણ તેમાં ચંદ્રજેખા-રાજની પરણેલ રાણી-અને રધા તથા જમના જે રખાવત અને પછગથી પરણેલ, એ મુખ્ય હતાં. એને સોને પોતાનો પોતાનાની છાકરો માઠી પર લાવવો હતો. આ વાતની ધૂનમાં લાગતાવળગતા સૌ પર લોહીનાં છાંટણાં કે ઝેરના છાંટા ઉડવાના એ ચોક્કસ હતું. અત્યારે નંદરાજની પ્રોહાવસ્થામાં, એ પડે તરત માઠી પર આવે એવો એક પુરુષ સોની આંખે અડ્યો હતો. તે નંદરાજનો

નહોતો ભાઈ અર્જુનદેવ હતો. કલ્યાણીની પ્રજામાં પણ આ પુરુષનું સ્થાન સોથી ઉચું હતું. એની ધાકથી સહુ ધ્રુજતા; અને છતાં એનામાં એવી રસભરી રીતભાત હતી કે સૌ એને ચાહતા. એની અસ્પૃશ્ય મનઃશક્તિ ભેદવા કદી કોઈ પ્રયાસ કરતું જ નહિ. એ જ્યાં જતો ત્યાં સહજ જ નેતા થતો. જે એને મળતું તે એના ઉચ્ચ કલ્પનામય તરંગમાં પૃથ્વીને જ અડતું નહિ. સૌની શ્રદ્ધા અને સ્નેહનો પેતાને હક્ક હોય તેમ એ હંમેશા વિશ્વ મળશેજ એમ ધારી કાર્ય શરૂ કરતો. અર્જુનદેવ અત્યારે સોથી વધારે જોખમમાં હતો.

જીવાન રાજપૂત એની ડેલીએ પહોંચ્યો.

એને આવતો જોઈ ડેલીમાં જે ચાર પાંચ જણા તાપણું કરી બેઠા હતા તે છાના થઈ ગયા. ડેલીની એક તરફની પર-સાળમાં ઢોલીઆ પર એક જીવાન જેવો માણસ હુકો ગગડાવતો બેઠો હતો, બીજા બે તાપણા પાસે બેસી વાતોએ ચડ્યા દતા. ને એક જણો આમથી તેમ હેર-ફેર કરતો હતો.

“કેણું?” જીવાન રાજપૂતે બારી ખખડાવી તેના જવાબમાં ડેલીના દરવાને પૂછ્યું.

“હું! બારણું ઉઘાડ, લક્ષ્મણુ!”

લક્ષ્મણુ બારણું ઉઘાડવા ગયો, ને જે જીવાન ઢોલીઆ પર હુકો ગગડાવતો હતો તે એકદમ નીચે ટૂટી પડ્યો; લક્ષ્મણે બારણું ઉઘાડ્યું, ને જેવો રાજપૂતે પ્રવેશ કર્યો કે તરતજ તે બોલી ઉઠ્યો; “અમા! રક્ષાણીના ધણું ને ધણીખમા! અરણુરાબને ધણીખમા!”

“ઓહો! કેણું જ ગાબાઈ? અત્યારે કાંઈ-કયાંથી?”

“બાપુ! અમારો પઢાવ તો માનસરમાં જ હોય; સાગરની છોળ વિના કાંઈ નહીં નાળાનું મળું છે? કીધું મળ્યો નથી તે બાજ મળી આવું!”

“પછી સારું કયું, સવારે મળજો હો!”

જો બારેટ ગપ્પાં સારાં જાણતો. નંદરાજ ક્યારેક એમાં રસ લેતો. જો એટલા માટે વારંવાર કલ્યાણી આવતો. ને ત્યારે આંહી ઉતરતો. તેણે કલ્યાણીના ધણી કલો, તથા ખરી રીતે અરણુ કલ્યાણીના સામ્રાટ હતો. નંદરાજની વૃત્તિમાં ક્ષાત્ર-

તેજની ખામી જોઈ, ને વધતા જતા નવા નવા હક્કને નમતું આપવાની એની રાજનીતિ જોઈ અરજુરાજે થોડાંક માસ થયાં તદ્દન તટસ્થવૃત્તિ ધારણ કરી હતી, પણ આજે એના રસિક ને સાહસિક સ્વભાવને થોડો પ્રભુ ખેરાક મળ્યો હતો. તે પોતાના દિવાનખંડમાં ગયો, લાકડી નચે મૂકી ને બેસવાની તૈયારી કરી, એટલામાં અઢાર-ત્રીસ વર્ષના એક જુવાને ખારણું ખેલી પ્રવેશ કર્યો. આવનાર જુવાનનો દરુમખો ચહેરો ને કુમળા બાવથી ભરેલું સુંદર મુઠું જોનારને વચ્ચે કરે તેવાં હતાં. તેણે બેદરકાર રીતે પણ એટલામાં જેલી લમ પ્રમાણે સાફો માથા પર બાંધ્યો હતો, ને તેમાંથી બે ચાર બાલ ખંડ કરી એના વિશાળ બલમનસાધ-ભર્યા કપાલ પર થઈ નિર્દોષ આંખને અડતા હતા. બીજાસ, કોટ ને સફાથી એનું ઘાટીલું શરીર શોભતું હતું.

તેણે છટકથી સલામ કરી.

“અરે ! આ કોણ ? રઘુનાથ !”

“હા !”

“અત્યારે કેમ આવ્યો ? શું નવીન કાંઈ ?”

અરજુરજે પોતાના ખાનગી ને ખાસ કામ માટે રઘુનાથને પસંદ કર્યો હતો. એને ગમે ત્યારે આવવાની છૂટ હતી; એના શબ્દમાં અરજુ વારંવાર સચોટ દુરદેશીપણું જોયું હતું.

“મહારાજ નંદરાજના વિલાસયત્રમાં તો બળી હોમમાં ચુક્યો.” અરજુ હસ્યો; “રઘુનાથ ! તું આવોને આવો રહેશે ? એ વાત સાથે આપણે થોડીક નિરુપત છે ?”

“હા નહિ ? નંદરાજ નવો સ્ત્રીને જોઈ ગેરો બન્યો છે, એ એક ખવાસણ છે કે પછી હલકા રજપૂત હોય. કાલે એના માનમાં શેઠ જગમોહન પાર્ટી આપવાના છે !”

“કોણ ? નગરશેઠ જગમોહન ?”

“હા, કેમ આશ્ચર્ય લાગે છે ? જો મનુષ્યના શોર્ષની હદ નથી, તો મનુષ્યની ગુલામીની પણ હદ નથી.”

“ઠીક પછી ?”

“અને કદાચ ત્યાં...”

“શું ? અરજુ અધીરાપથી પૂછ્યું.”

“કુમાર અજૂનદેવનો મોઢો બલ...”

“હું !” અરજુનો સાદ ફાટી ગયો.

“મોઘો બલિ” રઘુનાથ શબ્દ પર બાર મૂકીને બોલ્યો,
“આ વિલાસચારી વેદી પર ને બ્રહ્મરાજતંત્રના અગ્નિમાં હોમાશે.”

“તું શું કહે છે રઘુનાથ ?” અરજુ કચવાતા કહ્યું.

“કે કાલે અન્નૂનહવે ! ઝેરનો પ્યાસો આપશે.”

“કાણુ ?”

“પાર્થી નંદરાજના માનમાં છે, માટે પોતે !”

“પોતે ? શું પોતે ?-પોતાના બાઈને ?” અરજુ વેગથી બોલતો હતો.

“હા, હા, હા. પોતે. પોતાને હાથે. પોતાના સમા બાઈને. રાજને આધિના કરવો એ દુનિયામાં સૌથી રહેતું કામ છે ! જ્ઞાન વિનાની સત્તા અંધાપો લાવે છ !”

રાધાના શબ્દોનો મર્મ હવે અરજુના મનમાં ખડો થયો. તેને કપાળે પરસેવો વળી ગયો. પણ દેખીતી સ્વસ્થતાથી તેણે પૂછ્યું. “પાર્થી ક્યાં છે ? ક્યાં છે ? હમણાંની છેલ્લી ખબર છે ?”

“રાત્રે સાઝ નવે, કાલે, લાલચાગમાં.”

“ઠીક, તું જા, મને કાલે સગરે જુલો મળજે !” રઘુનાથ ધીમેથી દ્વાર વાસી ચાલ્યો ગયો. અત્યાર સુધી પોતે જે કાણુ રાખ્યો હતો તે છિડી ગયો, ને અરજુ-એકદમ જોસમાં ચિંતામાં કાંઈક નિશ્ચય પર આવવા આમથી તેમ આટા મારવા લાગ્યો.

મકરણુ કે જી.

એક સાદું

શાંત રાત્રિમાં બેના ટકારા વાગ્યા; અને અરજુના મનમાં જાણે તે કલ્યાણીના મૃત્યુવંટનો અવાજ હોય તેમ પેસી ગયા.

તે ચોક્કસ નિશ્ચય પર આવ્યો હોય તેમ લાગ્યું. પોતાની તલવાર ખીંટી પર લટકતી હતી તે હાથમાં બીધી ને છુકાની વાળી લીધી. અવાજ ન થાય માટે પગરખા કાઢી નાખ્યાં. એક ન્હાનો રાઈફલ કેડમાં ખેસી લીધી. એક વાર દર્પણમાં જોઈ

લીધું કે પે.તે ઓળખાય તેમ નથી. તે ઝપાટાખંધ મેડીના પાછલા દાર પાસે આવી પહોંચ્યો વખતે કવખતે કામ ભાગે માટે એના ગત બાપદાદાએ મહેલના પાછળના ભાગમાં ગુપ્ત બારી રાખી હતી; અશ્વરાજ વારંવાર એના ઉપયોગ કરતો, જો કે એવી શંકા કાઢીને પડી ન હતી.

અશ્વરાજ દાર પાસે ઉભો; કાન દીધા તે ટાઈકનો પગ-રવ સંભળાયો. એણે ચારી ફેરવવા લાંબો કરેલો હાથ વાળ્યો. ધડીવારમાં તદ્દન શાંત થઈ ગયું. અશ્વરાજ એકદમ બહાર ફૂટી પડ્યો. પોતાને કાંઈ એ જાણે નથી, એની ખાત્રી કરવા થોડી વાર બોતના પડછાવામાં છાનો ઉભો રહ્યો. શરીરમાં સામેથી કાંઈ ફાનસ લઈ આવતું હતું. અશ્વરાજની સામે થઈ આવનાર બીજો રસ્તે ચાલ્યો ગયો. તેની પાછળ એ સ્ત્રીઓ દેખાણી.

અશ્વરાજ હવે ઝપાટાખંધ ગામના રસ્તા વટાવી એક તુરેલ દરવાજા પાસે આવી પહોંચ્યો. આ દરવાજાને હંમેશાં માટે ખુલ્લો જ રહેતો. ધીમે ધીમે આગળ વધી તે મંદિર પાસે આવી પહોંચ્યો, મંદિર પાસે આવી તેણે દરવાજા પર કાન ધર્યો. અંદર ચોક્કીદાર ઘસઘસાટ ઉઠતો હતો. દરવાજાને ઠૂલી જાયો પણ અંદરથી મજબુત રીતે બંધ કરેલો હતો; આસપાસ દ્રષ્ટિ ફેરવી. વંડી ઉપરથી ટૂંકું ઠીક લાગ્યું એ જાણમાં તે વંડી ઉપર ચડ્યો થોડુંક વંડી ઉપર ચાલ્યો ને આસ્તેથી અંદર ફૂટી પડ્યો.

એકતાર અંદર ગયો એટલે એનું હૃદય ધડકવા લાગ્યું; ભયથી નહિ પણ વિચારથી, પોતે કલ્યાણીનો આખરદાર બાયાત આમ ચોરની માફક આવે એ વિચારથી શરમ આવી. પણ બીજી જ ક્ષણે લોક કલ્યાણીનો વિચાર કરતાં પોતાના કાર્યમાં નીતિ લાગી. તેના સામે મોટું ફળો હતું. તે ફળીને બીજે છોડે મંદિર દેખાતું હતું. અત્યારે રાત્રીના પવનમાં માત્ર ધબક રહેતી હતી. તે ઝપાટાખંધ આગળ જ વધ્યો. મંદિરની પાસેના એક રૂપાળા નહાનાં ઘરમાંથી પ્રકાશ આવતો હતો અશ્વરાજ તે તરફ ગયો. તેણે હર્ષનાં છાનો પોકાર કર્યો; ને તેની છાતી ઉલ્લાસથી ઉછળવા લાગી, ઘરનું દાર તદ્દન ખુલ્લું જ હતું. પોતાનું ઘર હોય તેમ તેણે પ્રવેશ કર્યો. હવે શંકા કે શરમ કાંઈ.

હતી નહિ; એને લાગ્યું કે ધરમાં પ્રવેશ કરવાનો એને કલ્યાણીના બાયાત તરીકે હક્ક છે !

ઝોશરી વટાવી અંદર જતા ત્યાં પલંગ પર એક ચાલીસ-પચાસ વર્ષનો આથેડ માણસ સૂતો હતો. તેની ઘોળા લાંબી દાઢીના વાળ કપારેક પવનમાં હલતા હતા, પણ તે પોતે ઘસ-ઘસાટ ઉઘડતો હતો, ને તેાથી થેડે દૂર નીચે પથારી પર કાંઈ સ્ત્રી સૂતી હતી. તેના અસ્તવ્યસ્ત વસ્ત્રોમાંથી એની દેહલતાનો નાંજુક ઘાટ તરી આવતો હતો. તેના ન્હાના ચિથ્થુક પર અજિમાન ભયુ' ગોરવ સ્પષ્ટ દેખાતું હતું. વિલાસી રીને હોળેલા વાળમાંથી એ ચાર આડા ઉતરી કપાળપર ને ગાલ પર નાચતા હતા. અરણુ ઘડીકાર ન્નેધ રહ્યો. એટલામાં પુરૂષે પડખુ ફેળ્યું. હવે વખત ગુમાવેલો એ ભયંકર હતું. તે એકદમ પલંગ પર કુદ્યો. પેલો પુરૂષ સજાનો બેઠો થઈ ગયો પણ બીજી જ ક્ષણે એની છાતી પર અરણુરાજની તલવાર લટકી રહી.

“ એક પણ શબ્દ મોલ્યો તો તારો પ્રાણ નહિ રહે. ”

આજ વખતે પેલી સ્ત્રી એઆકળી બેડી થઈ ગઈ. અરણુ-રાજે તરત જ હમ્મરમાંથી ન્હાની રિરેલ્વર કાઢી એની સામે ધરી.

“ બાઈ ! ખચરદાર ! એક ડગલું ભયુ' કે રાહ પાડી તો ! ”
હુમત પામી તે નીચે બેસી ગઈ-પડી ગઈ. પડતાં પડતાં “ ઝોય ! ”
એટલું જ બોલી શકી.

નીચે પોલ પુરૂષે આ તકનો લાભ લઈ ખેસમાં ઉછાળો માર્યો. પણ એની છાતીમાં તલવારની અણી ભેંકાવા લાગી. તલવાર ભેંકાવાના ભયથી એ પાછો છતો પડ્યો રહ્યો.

“ બાઈ ! તમારે પૈસા એતા હોય તો લ્યો, પણ બ્રહ્મચારી મહારાજને નાહકે શા મટે મારો છો ? એમાં તમારું શું વળશે ? ”
પેલી બાઈએ હિમ્મત લવાને કહ્યું.

“ બ્રહ્મચારી ! ” અરણુ હાસ્ય કરીને જવાબ વાળ્યો. “ વાહ ! વાહ ! ”

બ્રહ્મચારીને હિમ્મત આવી, “ તમે કોણ હો ? ”

“ એ પછી બેલ, આજે જે બાઈ આવેલ છે તે આ કે બીજી ? ”

બ્રહ્મચારી ધડીભર ઝીંડી સામે જોઈ રહ્યો. એણે અરજુરાજનું મન માપવા શૂન કર્યો. પેલી બાઈ કાંઈ સમજી નહિ.

“કંઈ બાઈ?” બ્રહ્મચારીને હવે ધીરજ આવી હતી કે બાવનાર લૂંટારો નથી.

“આજે આવી છે તે. જેને હવે દરબાર.....”

“હા ! હા ! હા !” બ્રહ્મચારી સાંભળ્યું હોય તેમ અવાજ કરીને બોલ્યો: “એ આ નહિ !”

“હું !” અરજુરાજે પામો કરતો જોઈ ગભરાટથી કહ્યું. એને હવે સાંભળ્યું કે પોને રઘુનાથને આ વિષે કાંઈ ન પૂછ્યું તે ભૂલ થઈ.

“ત્યારે કંઈ ? કોણ ? ક્યાં ?”

“એ બાઈને નાયબહિવાનનું માણસ તેડી મળ્યું !”

“સાચું બોલે છે ? કોણ આવ્યું હતું ? કાંઈ ફાનસવાળો હતો ?”

“ખોટું શું કામ, ખોટું ? ફાનસ લખને એક માણસ આવ્યો સાથે બે બાઈઓ હતી !”

અરજુરાજને સાંભળ્યું કે પોતાને શરીરમાં મળેલ તેજ માણસ હશે. બ્રહ્મચારીની વાત સાચી લગી તે એકદમ નીચે દિતર્યો. પેલી બાઈ ગભરાટમાં રડી પડી.

“ઠીક; ત્યારે તમે છૂટા પણુ જો ખપ્પર પડી કે ખોટું છે, તો કાલે ઘડ પર માથું નહિ રહે હો !”

બ્રહ્મચારીએ સ્વર ઓળખ્યો, તેણે અટકળ કરી. એકદમ ખ્યાલ આવ્યો. તે મોટેથી બોલ્યો: “અરજુરાજ ?”

“હા એજ.” અરજુ ગભરાયા વિના જવાબ વાળ્યો, “પણુ જો વાત બહાર પડી તો તમારું માથું નથી !”

“ચરે ! એ શું બોલ્યા, બાપુ ! પણુ આમ અચાનક આવ્યા, તે કરતાં અમને પૂછવું હતું ! આ મંદિર આપનું જ છે !”

બ્રહ્મચારીને બોલતો બંધ કરવા અરજુ પેલી બાઈ તરફ દ્રષ્ટિ કરી.

“અને આ...?”

“એ તો—એ તો—બ—બ—બાપુ !”

“આ તમને બ્રહ્મચારીને શું કહેવું ? નફટાઈ નહિ ?”

“પણુ—પણુ—બ—બ—બાપુ ! અમને કહેા તે ધ—ધ—ધણી છો. બાઈ—બાઈ ચોખ્ખું કોણ છે ? અમ—અમારો જવતો જવ છે !”

“ ત્યારે આહી તો નથી ને ? ચોક્કસ ? ”

“ ચોક્કસ નથી. ”

“ હીક, રામ રામ. ” એટલું બોલી અરજી ઝપાટાખંધ બહાર નીકળ્યો. બ્રહ્મચારીએ તેને અટકાવ્યો, “ બાપુ ! આમ આવો આ તરફ, પાછળના બારણેથી. ”

બ્રહ્મચારી સાથે અરજી ગયો, ને થોડી વારમાં પાછળના બારણેથી બહાર કુટી પડ્યો.

“ હીક, બ્રહ્મચારી મહારાજ ! ” અરજી અર્થસૂચક દ્રષ્ટિપાત નાખીને કહ્યું.

“ બાપુ, રામ રામ—પણ મારો રેટલો ! ”

“ હા, વધી નહિ ”

“ મારી આખર, બાપુ ! ”

“ જાં જે વધી નહિ. પણ હવે આવા ધંધા છોડી દેજો ! ”

“ હવે તે હોય, બાપુ ! એક ભૂલ-જીવતો જીવ— ”

અરજી બહાર નીકળી ચાલ્યો ગયો હતો. પોતે નવી આવેલી સ્ત્રીને ઉપાડી લેવા આવ્યો હતો. એને કાલે થનાર પાર્ટીનું મૂળ તોડી પાડવું હતું; પણ એમાં નિષ્ફળતા મળી. તે ક્યવાતો મૂંઝાતો ખીખતો ઘર તરફ ચાલ્યો. તે ઘેર આવ્યો ત્યારે લગભગ પાંચ થવા આવ્યા હતા. એણે જેવો પોતાના દિવાનખાનામાં પ્રવેશ કર્યો કે તરતજ સામેથી રઘુનાથે પોતાની હમ્મેશની છટાથી સલામ કરી.

અરજી પોતા પર વધારે ખીખયો, રઘુનાથે એ જોયું. પણ એવી દરકાર કરનાર એ જીવન ન હતો. “ અત્યારમાં, રઘુનાથ ! ” નહુટકે અરજી કહ્યું.

“ હા. ” રઘુનાથે ટુકો જવાબ વાળ્યો. આ મોનથી અરજીરાજને બમણી ઝાંઝ ચડી. રઘુનાથ જરાક મનમાં હસ્યો.

“ અત્યારે રઘુનાથ ! ” અરજી કરી સ્પષ્ટ સંજોગમાં—બાર ક્ષણે કહ્યું.

એટલો જ અડગ શાંત ને ટુકો જવાબ આવ્યો; “ હા ! ”

“ કેમ ? ” અરજી લપીને કહ્યું, “ કેમ આવ્યો છું ? ”

“ કારણ કે નામજ દિવાનને બદલે બ્રહ્મચારીને બેટ્યા ! ”

“ તારે શું કહેવું છે, રઘુનાથ ? ”

“ એને તો રાત્રેજ નાયત્રદિવાને દરબારગઢમાં પધરાવ્યા ! ”

અરણ્ય શાંત પડ્યો: “ કાને ? હું ! શું કહે છે ? ”

“ હા. લક્ષ્મીને. એનું નામ લક્ષ્મી છે. ”

“ અને નિકા—વિવાહ. ”

“ હુવા તો વિવાહ ! ” રઘુનાથે હસતાં હસતાં કહ્યું.

“ ત્યારે આજે જગમોહનની પાર્ટી—અન્નૂનદેવ..... ”

“ હા. એ વાત યોગ્યસજ્જ બનશે. અન્નૂનદેવને ચેતાવું ? ”

અરણ્યે અભિમાનમાં માથું ઊંચું કયું: “ રઘુનાથ તને એજ ખબર નથી, જે જગતમાં મૃત્યુ છે, તો મૃત્યુને સામે મોંએ ઝીલનાર પણ પડ્યા છે. જગતમાં એર દેનાર છે તો સામે મોંએ માગી લેનારા પણ છે. અન્નૂનદેવની આ પ્રકૃતિ છે માટે જ..... ”

“ ત્યારે મારા પર વિશ્વાસ મુકો. હું સાંજ પહેલાં તમને મળીશ. ”

“ ઠીક. ” અરણ્યને ચણચણટ સમી ગયો હતો. તેને રઘુનાથની સલાહ ન લેવામાં કરેલી ભૂલ સાક્ષતી હતી. રઘુનાથ આલ્સો ગયો. એ ગયો ત્યાં મુધી, અરણ્યે જોયું ને પથારી તરફ જતાં જોલ્યો, “ આ છે, કરો ગજબ છે ! ”

પ્રકરણ ૪ થું.

નાયત્ર દિવાન

રવિવારના નવ વાગે કલ્યાણીના એક લલકાળખંધ ને રાનક-દાર મકાનમાં પુરો છાના કાંઈ વાત કરતા હતા. તેમણે એક ટુંકા ને સાંકડા કપાળથી, ઝીણી આંખો લાંબુ નાક ને લાંબી મૂઝથી, સ્વાર્થની મૂર્તિના આંખેકુળ નમૂના જેવો દેખાતો હતો. તે બહુ જાડો નહિ, ને બહુ પાતળો નહિ, પણ મધ્યમ કાઠીનો બાદગી હતો. દેશી રાજ્યોમાં વારંવાર બને છે તેમ દેખાવ બિનાના સાધારણ માણસો પણ મોટા હોદ્દા પર રહી, થોડાક ડાંગ ડમાકથો રહી, પોતાનો પ્રભાવ બેસાડવા પ્રયત્ન કરે

છે. આ પુરુષ પણ કાંઈક એવીજ સ્થિતિનો ભાગે. એના સામે વિનયથી બેસીને એક જાડો ધંગધમ વિનાનો-ક્યાંક વધારે જાડો તો ક્યાંક થોડો પાતળો-માણસ વાત કરતો હતો.

“ શેઠ તમે શું નિશ્ચય—પર આવ્યા છો ? ”

“ રાણી સાહેબનો હુકમ અમારે મન તો સોળ તલ ને એક રતી. પણ એનું પૂછડું સંભાળવાનું તમારે રહ્યું.” પેલા જાડા માણસે જવાબ વાળ્યો.

“ એવા તો કંઈક જોઈ નાખ્યાં છે, જગમોહન શેઠ ? આ વાતમાં તો છે પણ શું ? ”

જગમોહન શેઠ અરધું ખોટું અધું સાચું-હી-હી-હી-હી હસીને જવાબ આપ્યો, “ જી હા ! આપે તો-આપ તો-પણ બાપુ ! અમારા જેવાનું મન હિંમત ન કરે. જેના જે કામ. ” સામે બેઠેલા અધિકારીને આ સીકાશબર્મા વચનનો નશા આવ્યો. તે તે જરા વધારે રુતેજ થયો.

“ આ તો શું છે, શેઠ ! પણ હું મદનપુરમાં એક વખત હતો, આશરે બાર—પંદર વરસ પહેલાં પછી ભાઈ તમે જુઓ તો, આપું મંડળ વિરૂદ્ધ—આપું મંડળ હો ! મેં પણ જળ્યરો અડગો જમાવ્યો. માત્ર હિપરી અધિકારીને જરાખર સાચવ્યા. રાણી સાહેબને મહીના જાહેર કર્યા, ને ભાયાતમાંથી બે ચાર જણ સાહેબ પાસે પહોંચી ગયા.

“ પછી ભાઈ તમે જુઓ તો નર્સ ને ડોક્ટરની દુખરેખ થઈ. ચારે તરફ ચોડી. મેં તો છેવટની ધડી સાચવી, સહેજ પણ બેઠા રહ્યા ને નર્સ ડોક્ટરના ખીસ્સામાં-કાના બાપના ? હેં ? શું કહો છો ? ”

“ જી હા આપ તો—”

“ આ પછી રાણી સાહેબને પુત્ર જ આવ્યો. બીજું શું આવે ? હેં ! પેલા કેમ થાય છે ? ”

“ જી હા, જી હા.” શેઠ જગમોહન પણ ‘જી હા’ના મંત્ર બાજુતા ગયા.

“ અને આજ અમારા-અરે ! એ કંવર સોથી સાદું કામ કરે છે ! આ જે બીજું કાંઈ ન- અને તો આવી પણ છેલ્લે એ ! ”

“ તે હા જી, આપની હા. બહોળા અનુભવ-લાપકાત-એ ચાર રજવાડા જોયા-જી શું ન થાય ? ”

“ હા ! હા. પછી આપણે તો વાત બૂલી ગયા. શું બહોળ-સ્ત કયો ? બોલો ! ”

“ જી હા. ”

“ માણસ વિશ્વાસુ છે ? ”

“ સોળ વાલ ને એક રતી, ટંચન જોવો. ”

“ કોણ છે ? શું નામ ? કેવો છે ? ક્યાં રહે છે ? ”

“ જી. રઘુનાથ, બ્રાહ્મણ છે, તે આંહી જ રહે છે. ”

“ હા હા. ચરે જોલ્યો રખડુ ! ઠીક, પણ કામ તમે હાથે જ ધ્યાન રાખાવું કરજો ! ”

એ જ વખતે બહારથી પટાવાળો આવ્યો “ સાહેબ ! વિશ્વનાથભાઈ આવે છે ! ”

“ હું ! ઠીક. બીજું કોણ છે ? ”

“ જી એકલા છે. ”

“ ઠીક, શેઠ સાહેબ ! તમે જરા આ બારણેથી જાઓ તો ! ”

શેઠ જગમોહન બીજે બારણેથી ચાલ્યા ગયા. તરત જ એક આધેડ જેવા જણાતા માણસે પ્રવેશ કર્યો. એણે જૂની ઢબનું અંગરખું પહેર્યું હતું, હાથમાં લાકડી રાખી હતી. ને માથે નાના ઘંટની જામનગરી પાધડી મૂકી હતી. સોનેરી હોડવાળો દુપટો એની સાહેવાઈ દર્શાવતો હતો. એણે જેવા પ્રવેશ કર્યો કે તરતજ ચારે તરફ દ્રષ્ટિ ફેરવી લીધી; એને જોઈને મદનલાલે બેઠાં બેઠાં જ પણ માનથી, “ આવો ! આવો. ” કહ્યું, ને વિશ્વનાથે એક મીઠા સ્મિતથી જવાબ વાળ્યો.

વિશ્વનાથ—દેશી રાજ્યોમાં વારંવાર બને છે તેમ—કલ્યાણીમાં ત્રણ હોદ્દા ભોગવતો હતો. પ્રથમ તો તે મ્યુનિસિપલ પ્રેસિડન્ટ હતો. રેવન્યુ ખાતાનો વડો અધિકારી—રેવન્યુ કમીશનર—પણ એ હતો. ત્રીજો અધિકાર ન્યાયમાં એનો એકડો સાથી મેટો લેખાતો. વિશ્વનાથ કલ્યાણીનો હાકેમ જ લેખાતો. મદનલાલ નાયબ દિવાન છતાં, એની સામે થવાને ડરતો ને તેથી જ એને મિત્ર માની રહ્યાં હતાં.

રાજ્યમાં પણ વિશ્વનાથનો ભત્રીજો વહીવટદાર હોય, તો કદનો દીકરો મ્યુનિસિપાલિટીમાં હોય; દીકરાનો દીકરો વકીલ હોય, તો બાપ ન્યાયાધીશ હોય. એટલે એક વિશ્વનાથ સાધતાં પાંચ સાત ખાતા સંધાઈ જતાં. વિશ્વનાથ કલ્યાણીની સાથી અમત્યની વ્યક્તિ હતી. એ બોલતો થોડું-પણ બહુ જ મીઠું, જાણે મધ કરે છે. દ્રેષી નહિ, પણ સ્વાર્થી ખરા. પોતે સૌને રમાડતો જોકે સ્ત્રીઓ એને ક્યારેક રમાડી જતી. બહુ ઓછાબોલો, મીઠા બોલો સ્વાર્થી ને રાજ એટલે વ્યાધજા એવી દૃઢ માન્યતાનાં અડગ. આ પુરુષ કારણ વિના આગળ આવતો નહિ. પણ કોઈ કામ એના વિના આગળ થતું નહિ. એનો ગુપ્ત સંચાલક તો એ હોય જ. મદનલાલે, અર્જુનદેવને ઉડાવી દેવાનું જે હાથમાં લીધું હતું, તેમાં પણ એની ગુપ્ત હા હતી. જે કે મદનલાલ એને પછાત રાખી, બધું માન એકલો જ ખાટી જવા માગતો હતો.

રાધારાણીએ શેઠ જગમોહન મારફત બંદોબસ્ત કર્યો હતો, ને તેનાં એ સૌના પક્ષકાર તરીકે આ પ્રસિદ્ધ પુરુષો બળ્યા હતા. બીજી પ્રતિપક્ષમંડળીના છતાં બધા પોત પોતાના સ્વાર્થથી આ કામમાં એકા બન્યા હતા. આ કામ પુરું થાય, તો બીજાં શું કામ છે એ પણ સૌ જાણતા હતા; બીજાં કામ રાધારાણીને છોડકું ! દેવીસિંહને હંફાવવા માટે પણ વિશ્વનાથ ને મદનલાલ રાધારાણીના પક્ષમાં ઉભા રહેવા તૈયાર થયા હતા ! આ અને આવા અનેક ગુપ્ત હેતુ તેના મગજમાં ભર્યા હતા, ને અત્યારે વિશ્વનાથ કોઈક એવા જ હેતુથી નાયજ દિવાનને મળવા આવ્યો હતો.

“ કાં ? ” વિશ્વનાથે એસતાં જ પ્રશ્ન કર્યો, “ શેઠ ગયાને ? ” પોતે આમ અચાનક પકડાશે એ મદનલાલને ખબર નહિ; પણ એણે પ્રશ્ન ઉઠાવ્યો.

“ તમે દેખ્યા ? અત્યારે તો ઘેર હશે ને ? નાનું ! ” એક પટાવાળો હાજર થયો.

“ શેઠ જગમોહનને, જોતો—ઘેરથી—”

“ ના, ના, ના, શું કરવા ? બલેની જાય. ” વિશ્વનાથ મદનલાલનું નાટકે કળી ગયો. રાધારાણી ખાસે પોતે જ બધી

ચોખ્ખા પ્રગટ કરવી એવી મહત્વાકાંક્ષા સિદ્ધ કરવાનો આ પ્રયત્ન પ્રવૃત્તિ હતો.

“નાનુ! દોડ! દોડ! જતો. પૂજનમાં ખેડા હોય લો. કહેજે પાંચ મીનીટનું કામ છે!”

“અત્યારે પૂજનમાજી હશે?”

નાનુ પોતાના સ્વામીનો પાઠ બરાબર શીખી ગયો હતો.

“હા, હા. અત્યારે પૂજનમાં હોય છે.”

વિશ્વનાથ આ ખેલ જોઈ રહ્યો. પણ શેઠ અત્યારે આંધિ જ હતા, એમ કહેવરાવવામાં કાંઈ ખાસ સ્વાર્થ સાધવાનો નથી, એમ વિચારી તેણે મોન પકડ્યું. તે બન્નેની વાતોમાં બળી ગયો.

‘એમ કે? અત્યારે પૂજનમાં હોય છે કાં?’

“હા, હા.”

“હીક, તો પછી વાત, કેમ એમજને? મદનલાલભાઈ!”

“હા, હા. તમને હીક પડે તેમ. પણ આપે કંઈક સૂચના કરી હત—”

“હવે સૂચના ને શ્રુતન’. તમે મળ્યા એટલે પતી ગયું.” વિશ્વનાથે ત્રાંસી આંખે મદનલાલ સામે અર્થસૂચક દ્રષ્ટિ ફેરવી પણ એણે નબર ચુકાવી.

“રાધારાણી મળ્યાં હતાં.” વિશ્વનાથે તેવુંજ પ્રકરણ ઉપાડ્યું. પ્રથમ વાક્ય બોલતાજ મહત્વાકાંક્ષી દિવાનના ચહેરા પર બદલાયલો રંગ એણે જોયો. મદનલાલને દરેક કામ પોતે કયું છે એમ કહેવરાવવાનો ભારે શોખ હતો; ને તેથી બીજાએ કાંઈ કયું છે એ સંભળતાં તે ઉચ્ચે નીચે થઈ જતો. વિશ્વનાથે હવે એની સોંધી નબળી બાજુ પર હલ્લો કર્યો તે થોડાક પાસે સચો.

“કહ્યું છે કે આ કામ પૂરું કરે. કે તરતજ બીજું તૈયાર છે!”

“હા, હા. એજ વાત મ્હારી સાથે—”

“હા હા, તમારી સાથે થઈ હશે, એ પણ કહ્યું અને—”

“હા.” મદનલાલ તલપાપડ થઈ રહ્યો.

(વિશ્વનાથ મીઠું હસ્યો; “અને જૂઓ છા ને?”

“હું?” મદનલાલે ઉતાવળે પૂછ્યું.

વિશ્વનાથે ચાવી ચાવી મીઠા શબ્દો બોલવા શરૂ કર્યા.
“આજ કાલ કોણ કોનું છે? રાધારાણી કાલે ફરી બેસે. એમ થાય તો એક દેવીસિંહ તો જાય! મેં રાણીને પણ એજ કહ્યું.”
“કે?” મદનલાલે ટાપશી પુરાવી.

“કે તમારું બીજું કામ પણ મદનલાલભાઈ કરવાના. પણ પછી તમે બે બાજુ ઢોલકચે વગાડો તો વાત વલુશી જાય.”

“બરાબર! ઠીક સંભળાવ્યું.” મદનલાલનો જીવ હેઠો બેઠો, વિશ્વનાથે એને વધારે ખીલવ્યો.

“એ કીધું અત્યારે એની પાસે માણસ છે. શેઠ જમમોહન ધણુને દારે છે. સાહેબ લોકમાં એનું વજન છે. ને આવી લે કેકે રમત એણે જોઈ નાખી છે!”

“હા બસ શેઠ જમમોહનને મેં એજ વાત કહી—” મદનલાલ ઉદ્ધાસમાં આવી ગયો. બોલતા બોલતા પસ્તાયો. પણ વાત પૂરી કરી.

“મદનલાલભાઈ, હું તો કહું છું કે તમે જમરા છો; આ રહેને પડખામાં રાખી કેકે ગોટા થાય તેવું છે.”

“એટલા માટે—એટલા માટે જ મેં એને પ્રથમ સાધ્યો છે. પ્રગ્નની દાદ—ફરીઆદ બધું જ બંધ. અવાજ પણ વહેંચી નાખે. કાંઈને એક થતો સમય ન આવે.”

“બરાબર.” વિશ્વનાથ ધીમે ધીમે વિષય પર આવ્યો.

“શેઠ આ કામ તો પાકું ક્યું હશે કે?”

“હા હા. મેં પૂછ્યું ને હમ—હમ—” મદનલાલ લથડ્યો.

“હમણું જ? ઠીક ક્યું.” વિશ્વનાથે પૂર ક્યું.

“કોણ?—કોણ કીધું?” મદનલાલ હવે અસંબદ્ધ બોલવા લાગ્યો. એનું મન બીજા વીચારમાં હતું. રઘુનાથને આ જોળખતો હશે?”

“કમ, તમે જ! આપની તબિયત કાંઈ ઠીક નથી?” વિશ્વનાથે મદનલાલનો ફરવાનો માર્ગ બંધ કર્યો. “આમ કરશો તો કાલ નહીં થાય ને જાહેર થઈ જાય. જમમોહન શેઠ કોને સોંપ્યું છે? કોણ છે પાટીમાં રસોધાના ઉપરી તરીકે?”

મદનલાલ હજી પસ્તાવામાં હતો. પોતે જે ઠાંકવા માગતો હતો તે પોતાને જ હાથે ખુલ્લું ચર્મ મળ્યું “ હવે શું વધી છે ? ” એણે મન વાળ્યું.

“ રઘુનાથ ! ”

“ રઘુનાથ ? એ કાણ ? શેઠનો વિશ્વાસુ છે ? ”

“ હા. ”

વિશ્વનાથે વિજયનો પૂરો લાલ લેવા ને મદનલાલને વધારે ખર્ચ ખનાવના છેલ્લો શબ્દ સાંભળીને જ હાથમાં લાકડી લીધી. “ ઠીક ત્યારે સ્યો ! ” તે ઉઠતા ઉઠતા બોલ્યો.

“ કાં કાં ? હવે બેઠા છો ! ”

“ ના હવે જમણ જરાક કામ પણ છે. ”

“ અરે ! પણ એસો તો ખરા ! ”

“ ના હવે બેસીશ નહિ. ” વિશ્વનાથ મીઠું હસ્યો; “ ને તમને મળીને આજના નરીન જણ્યા ! ” તેણે મીઠાશથી ઉમેર્યું.

નાયબદિવાનના પેટમાં ટાટો શરડો પડ્યો “ હવે ચોક્કસ આ ચોજનાની પહેલી વાત એ કરશે ! જશ એ લેવાનો ! ”

મદનલાલને વિચાર કરતો મૂકી. વિશ્વનાથ વિજયના આનંદથી બહાર નીકળ્યો. એનું માથું હમ્મેશ કરતાં જરાક વધારે ઝાકક હતું; ને લાકડી હાથમાં વધારે ઉછળતી હતી.

પ્રકરણ પ મું

રઘુનાથ

વિશ્વનાથ થોડે દૂર ન ગયો ત્યાં નંદરાજનો ખાસ મશ્વરુસ સીદીક એને સામે મળ્યો, મહારાજસાહેબ દસ બજે શ્રી મુખ્ય અધિકારીએને ખાસ મહેલમાં બોલાવતા હતા; એટલા સમાચાર આપી તે મદનલાલના ઘર તરફ ગયો. વિશ્વનાથ આ સમાનું શું રહ્યું છે તે ઉકેલવામાં ગુંધાયો, ને એટલામાં એને રઘુનાથનું નામ પણ કાંઈક જેવું લાગ્યું. દરખામાં જરાની તૈયારી કરી લેવા તે ઉતાવળે ઘર બહાર વળ્યો, પણ તેના મગજમાં રઘુનાથનું નામ લામતું હતું.

રઘુનાથ નંદામમાં કામમાં જોવા જ હતો. એના જેવા બેદરકાર નંદામમાં બાંધે, જ મળે. પહેલા એ જોજમોહનને લાં નોકર હતો. પણ એનો સ્વાભાવ આનંદી ને જરાક શોખીન રહ્યો એટલે કલાકના કાંટા પર નોકરીની કિંમત માપનાર શેઠને એ આકરો પડ્યો. ઉત્સાહી, આનંદી, વિશ્વાસુ ને મરી શીટનાર આવો માણસ બેકદર હાથમાં દિલ ને સ્વચ્છંદી બને છે.

રઘુનાથનું પણ તેમજ થયું. નંદામના મોટામાં મોટા લોકર-ની મળુનામાં એ પહેલો આવ્યો; ને એના તંગી જીવનમાં અનેક દોષ પેસવા લાગ્યા. શેઠ જમમોહન ગ્વેરાતનો વેપાર કરતો, પણ માણસનું કે એના કામનું જવાબીર માપતી વખતે ધરીઆળના કાંટામાં જોતો !—‘કેટલા કલાક કામ કર્યું ?’

જમમોહનને ત્યાં એક ખવાસણની છોકરી હતી, એનાં મામાજી જુજરા ગયેલા ને શેઠ પોપેલી. તે ઘરનું કામકાજ કરતી, આંટા ફેરા ચારતી. કહેવા જેવો આનંદી, રૂપાળો ને રમતીઆળ રઘુનાથ એને લાગી ગયો. એની સામે ધીમે ધીમે મીઠી નડરનો વ્યાપાર થયો. આજ કાલ રાજવંશીવીર્ય ક્યાં વેરાય છે એ ખબર નથી. પણ આ ખવાસની છોકરી મોટી થતાં રાજવંશી રૂપમાં ખીલી નીકળી. એનામાં પણ રાજનું લોહી હશે કે કેમ એ એની માતાને વધારે ખબર, કે પછી હંમેશા રાજમાં રહેનારાં રૂપમાં રાજવંશી બને એ કાંઈ વિચાર-લાગી જણે. પણ આ છોકરીમાં રાજવંશી લાવણ્યની રેખા ઝળકી ઉઠી. આ પ્રસંગથી રઘુનાથને શેઠે રંજ આપી. રઘુનાથ પર એક જાણની દ્રષ્ટિ ચોટી હતી, ને મામના આ રખડતા જીવાનને વિશ્વાસ અને સ્નેહથી પેતાનો કરી લેવાનું અશ્વરુજને સૂઝ્યું. એ એનો ખાનગી માણસ ખાનગીમાં જ રહ્યો ને નંદામ તો હજી એને રખડુ રઘુનાથ માનતું ! રઘુનાથ કામમાં એકઠો હતો. એટલે ધીમે ધીમે કાંઈ અમલદારને શેઠને કે મને તેને કામ દોષ ત્યાં એ સોજી આગળ પહોંચી જતો આ એનો હક્ક થઈ ચૂક્યો હતો, ને તેથી રઘુનાથ હવે પરિચીત ને થોડો ધણો પ્રિય પણ થઈ પડ્યો હતો. રાજા પર મહારાજ નંદરાજની દ્રષ્ટિ પડતાં તે રાણી બની ગઈ હતી, ને તેથી શેઠ જમમોહન પણ પેતાના જૂના નોકરને વાર-વાર બોલવી આશ્વસતાની માફક કામ સોંપતા. રઘુનાથે એક જ સ્વામીને ખરા પ્રશ્ન જેવો માની એની નોકરી બળવતાં મરી

શીટવાનો મંત્ર લીધો હતો, એટલે સોના કામ કરનારો તે બધા-
નો માણસ હતો. પણ વિશ્વાસુ તો અરણ્યરાજનો એકનો જ બની
રહ્યો. રાધાનું લાવણ્ય હજી એના મગજમાંથી ખસ્યું ન હતું. જો
કે એની નજર દેવીસિંહ પર પડી છે એ વાત પણ રધુનાથના
બાળુવામાં આવી ગઈ હતી. રધુનાથ આ પ્રમાણે જગમોહન શેઠનો
વિશ્વાસ બની, લાલચાગની પાર્ટી જોડવાની ધુનમાં મગ્યો હતો.
ત્યારે વિશ્વનાથ પોતાના મગજમાં એનો પ્રતિહાસ સંભારી રહ્યો હતો.

“હા ! હા ! હા !” વિશ્વનાથ પોતાના ધર પાસે પહોંચતા
એકદમ હસી પડ્યો. પોતાને કાંઈ એ જોયેલ નથી કે ? એ જોવા
પાછો નજર ફેરવી ત્યાં રધુનાથ જ રસ્તામાં ઉભેલ દોઠો. શેઠ
જગમોહનના કામની ધમલામાં એ કાંઈની રાહ જોતો ત્યાં ઉભો
હતો. રાધાનો જૂનો પ્રતિહાસ ને રધુનાથની વાત સાંભરી આવતાં
હવે સ્પષ્ટ થયું કે રાધાનીજ સૂચનાથી આ તેના ઇશ્કમાં પડેલો
જુવાન ચાલું સાહેબ એકના તૈયાર થયો છે ! ને રાધારાણી
આ મદનલાલ પર નહિ, પણ આ જુવાન પર જ વિશ્વાસ મૂકી
રહી છે, એ ખ્યાલમાં આવી ગયું. આ રાધાના પરિણામે એ હત્યો.
એને લગ્યું કે કામ પૂરું થતાં આ જુવાનની પણ એ બદામ
જેટલી જ હિંમત રહેશે. વિશ્વનાથે રધુનાથને મેટેથી બોલાવ્યો :

“કાં રધુનાથ ! કેમ દેખાતો નથી ?” રધુનાથ પાસે
આવતાં જ તેણે પૂછ્યું; “તૈયારી થઈ ગઈ છે ને ?”

રધુનાથે ઉલ્લાસથી જવાબ વાળ્યો, “હા. બધી તૈયારી છે.”

“રાધારાણી હવે દયા રાખે ખરું કે ? કે બૂલી ગયાં ?”
વિશ્વનાથે મીઠાસથી પૂછ્યું.

“હા. હજી મદદ કરે છે.”

“એમ ? તો બહુ સાર. તેં પણ એના માટે શું શું
નથી કર્યું ?”

“હા !” રધુનાથ આ સંદિગ્ધ સવાલથી કચવાયો.

વિશ્વનાથે મનમાં એક ગાંઠ વાળી કે જો આ યોજના
નિષ્ફળ નથ, તો મદનલાલ ને દેવીસિંહને એના ભોગ કરી દેવા !
રાધારાણી પોતાના બચાવ ખાતર એટલું કણસ કરશે જ; ને
જો આઠી ઉતરે તો રધુનાથને સાધી પોતાનો કડો ને અવિધ્ય
વધારે મજબુત કરવા.

અકરણ ૬ હું

દરબાર કચેરી

વિશ્વનાથ રાજભવનમાં આવ્યો ત્યારે લગભગ ધણા ખરા

અધિકારીઓ આવી ગયા હતા; મહારાજ નંદરાજ સાધારણ રીતે કોઈની સલાહમાં વિશ્વાસ રાખતો નહિ; જો કે પોતાનો મત તો કોઈ વાત પર હોતોજ નહિ; એટલે રાજનાં બધાં કામ, જ્યારે અધિકારી એમ મનાવી શકે કે મહારાજને સલાહ આપી જ નથી ત્યારે તરત ચર્ચ જતી ! દેખાવમાં મહારાજનો જ મત પોતે સમજી રહ્યો છે ને પોતે કાંઈ સલાહ આપતોજ નથી એમ થયું જોઈએ. નંદરાજની આ વૃત્તિ સૌથી વધારે ચારી વિશ્વનાથ કળતો, ને તેથી એના શબ્દોની ગોઠવણ હમેશાં એવા સંદિગ્ધ વાક્યોમાં જ થતી.

દરબાર કચેરીમાં આવે ખાસ અધિકારીઓને જ બોલાવવામાં આવ્યા હતા. હજી નંદરાજ આવ્યો ન હતો, તેથી એ આમથી તેમ આંટા મારતા હતા.

કચેરીના વિશાળ હોલની ફરસખંધી આરસપાણ્યથી કરી હતી; કાચના દ્વારમાં મનુષ્ય જતો હોય ત્યારે એનું પ્રતિબિંબ પડતું. ત્યારે તરફ આરાં અનેક દ્વાર ગોઠવ્યાં હતાં ઉપરની છતમાં ચોક્કસ નમ્ર ને ચોક્કસ કલ્પિત ચિત્રો આછા આછા અનેક રંગમાં શોભી રહેતાં ! આ રંગાટકામ યુરોપના કોઈ પ્રખ્યાત ચિત્રકારે દરરાજના રૂપિયા દોઢસો લાઈ કરી આપ્યું હતું. એકલા ચિત્રકામનો જ અડસટો આશરે લાખ રૂપિયા થઈ ગયો. નંદરાજના પિતાએ આ વિશાળ રાજભવનનો કલ્પના ગોઠવી હતી; ને નંદરાજે તે વીસ-બાવીસ લાખના ખર્ચે પૂરી કરાવી હતી. રાજભવનથી જરાક જુદો ધણુ એનો જ ભાગ હોય તેમ કચેરી હોજી ગોઠવવામાં આવ્યો હતો. નીચલા માળે પાણી ઉઠું યાય ને એના ધુમાડા તથા માળ વાંધીને નીકળી જાય, એવી ગોઠવણ કરવામાં ધણુ નંદરાજે ખુબ પૈસા ખર્ચ્યાં હતા. રૂપાના કંઠડા, ઉચું નક્કીકામ ને યુરોપનાં અનેક રમકડાંથી મહેલનો ઠંધરો ગોઠવનાર

એક જુદો જ અધિકારી પાંચસો રૂપિયા ખાતો ! નંદામનેા ખેડુત પોતાના પરસેલામાંથી બચ્ચ થોડી મીઠાઈ અપાવવા પોતે ત્રણ દિવસ જરૂરી ખોરાકમાં કરકસર કરતો, ત્યારે મહેલની એક જાળીમાં ચોરસ બાંકીને બદલે અષ્ટકોણ બાંકી કરવા રૂપિયા હજાર-બે હજાર સહજ જ વપરાઈ જતા ! રાજાઓના મહેલના રંગ રેશતના લોહીના છે.

કચેરી હોલમાં અધિકારીઓ હજી આમથી તેમ ફરતા હતા. એક જાળી પાસે વહેતી નદી પર દ્રષ્ટિ રાખી મદનલાલ ને બાણુરાવ, જૂના દોસ્તો ધણે વખતે મળ્યા હોય તેમ હસી હસીને આનંદથી વાતો કરતા હતા. ખીજી બાજુ એક ઉજળા વણીને મૂર્ખશ્રીમંત જેવો જણાતો ગૃહસ્થ બારી પાસે ઉભી કાનને સરવા રાખી, ચિત્રો જેવા અગ્રયુલ હોય તેમ ઉંચે નજર કરી રહ્યો હતો. તેની પાસે એક દીગણ જેવો જડો માણસ ઉભો ઉભો ચારે તરફ દ્રષ્ટિ ફેરવતો હતો. વિશ્વનાથ આ બંને જણા તરફ વળ્યાં.

“કાં સાહેબ ! હવે તો કચેરી હોલ બરાબર ગોઠવાયો કે નહિ ?” વિશ્વનાથે જેને સંબોધીને આ વાક્ય ઉચ્ચાર્યું હતું. તે ગૃહસ્થે, ચિત્રો જેવાનું મૂંઝી વિશ્વનાથ તરફ જરાક હસીને સલામ કરી.

“આવો ! આવો ! પધારો.”

“કહું છું, હવે તમે બીજા ખાતાને આરામ આપશો કે નહિ ?” તે ગૃહસ્થે ફરીને મોં મલકવ્યું. એના ગોર લંબગોળ ચહેરામાં નાક જરાક વધારે ઢીધું ને લાંબુ દેખાતુ હતું. આંખમાં થોડીક ભુરાશ હતી, ને ખંધાઈના કે દંભભરી લુચ્ચાઈનાં સ્પષ્ટ ચિન્હ એના હસવામાં દેખાઈ આવતાં હતાં તે જરાક ધીમું મીઠું હસ્યો ને ડોક હલાવી.

“નારે, સાહેબ ના ! હજી તો અમારે પાંચ લાખ જોઈએ !”

“શું સોનું ઢળાવવું છે ?”

“ના, પણ જેવી જાન બનાવી તેવું બધું હોય તો જોપે. સરકારી બધકામખાતો તો તપાસો ! લાખોની રકમ ને લાખોના ખામ !”

સરકારની હરિકાષ્ઠ રાજથી થાય ? તમે આવા એન્જનીયર ક્યાથી થયા ? ” વિશ્વનાથ હસતો હસતો બોલ્યો.

પિનાકીપ્રસાદ-એ એન નામ હતું-જવાબ હસ્યો.

“ પણ અમારે કરવું કેમ ? હજી એક નવા મહેશની ‘પ્લેન’ ગોઠવાય છે ! ”

“ હું ! ”

“ જી હા. ”

“ અરે પણ રેવાશ કરને પૂછ્યું ? ટૂંકરીનું તળું દેખાશે હો ! ”

“ તો આશીર્વાદ તમને ! ” પેલો ઠીંગણો માથુસ અત્યાર સુધી શાંત, હવે તેણે ઉમેર્યું, “ ધોરી વિના ધરાનો બાર કોણ વહેશે ? ”

“ કણજી હવે હાથ જીભ કાઢી ગયા છે, હો ! ને રવન્યુખાતું હવે એક પાઈ વધારે આપે તેમ નથી !

“ જમીન તો સાગર છે; તેમાંથી ભરતાં લેતાં ખુટે જ નહિ. ” હસતાં હસતાં પિનાકીપ્રસાદે ઉમેર્યું.

“ પણ હવે શું બાકી છે ? ”

“ એ તો તમે ને તમે જાતવાના. પૂચ્છ વેરા, શીંગડા વેરા, ચુલા વેરા; સુધરેલ થવું હોય તો-Income Tax, જૂના જમાનામાં રહેવું હોય તો કુંવર પછેડા, નવા જમાનામાં આવવું હોય તો ‘યુનિસિપલ ટેક્સ’ જ્યાં સુધી બેળું છે ત્યાં સુધી પૈસામાં શું કરેા જો, મહારા સાહેબ ? ”

વિશ્વનાથ હસી પડ્યો: “ સાબાશ ! સાબાશ ! ”

પેલો ઠીંગણો માથુસ વાત ઉપાડવાની રાહ જોતો હતો તેને ઠીક તક મળી. એનું પહેળું ગોળ મો, મોટી ત્રિભાજી જેવી માંજરી આંખો, ઠીંગણો પાટ, પહેળું નાક, બધા ઉદ્ઘાસમાં આવી ગયા. તે ધીમેથી પણ ચાવી ચાવીને બોલ્યો.

“ આજ હવે તમારા કર વેરા શું છે ? હાથે કરોને હજી ગુમાવ્યા, છે એટલુંજ. બાકી અમારી જ સાંભરણમાં ને હજી દેખતું છે ત્યાં ખેડૂત ઉપર જ ગ્રામ નબી જાય એવી ગોઠવણ કરી હતી; હવાલદારી, માંડવો, સુખડી ખરાબત, શીંપાવેરા, ખેડુખરાબત, કામદારી, મુંઠીચપટી, ખોળા, કુંવર સુખડી, આટલી બાબત કાઢ્યા પછી રાજભાગ લેવાતો ! ધીમે ધીમે સુધારાને નામે લોકોને છુટ

આપી; હવે મોટું ખર્ચ કરવું હોય તો રાજ મેં વકાસીને બેસે. આરે ! મારા સાહેબ ! આતે રાજ કે રમ્મત ? ”

વિશ્વનાથ જવાબમાં માત્ર મીઠું મીઠું હસ્યો.

વિશ્વનાથ બહુ વિચિત્ર માણસ હતો. એનું તળીયું બહુ ઉંડું હતું; બીજાને માપવા માટે એ ક્યારેક પોતાનો વિચાર પોતા પાસે જ રાખી, સામાને ઉત્સાહ આવે એવું હસ્યા કરતો. પેલો ઠીંગણો માણસ હજી આગળ વધ્યો.

“આ તમારું આવું ખર્ચ મસવાડી વેરા, (રખારી ઉપર ચારા માટે લેવાતો કર) પૈસા વેરા, ને ઉબરા વેરા [ધરના ઉંબરા દીઠ] નાખો, એમાં નીકળી જાય; એમ કરતાં ઘટે તો એવટ તાલુકદારને મોટું ખર્ચ કરવું પડે ત્યારે લોક મદદ આપતા-તે ધુબાક વેરા. બોલો, શું કહો છો, સાહેબ ? રાજને પૈસો નથી એમ કહેવાય જ નહિ ! જન્મ મરણ ને લગ્નની હકસાઈ તમે ઠોડી દીધી, એમાં લોકે તમને શું નવાજી નાખ્યા ? વસવાવાને જેટલો ચડાવશો એટલી રાજની પ્રતિષ્ઠા મોળી પડશે. ”

“ એ વાત તો સાચી છે, હો ગોવિંદ ! ” વિશ્વનાથ બોલ્યો, “ પહેલાં જે રાજની પ્રતિષ્ઠા હતી તે હાલ નથી રહી. આજ તો રાજ પણ પૈસા આપે ત્યારે કામ થાય ! ”

“ હા, બસ એવું જ થઈ ગયું. ”

એજ વખતે કચેરી હાલમાં પોતાપોતાની જગાએ બેસવા માટે દોડધામ થઈ રહી. સામેથી એક પચાસ સાઠ વર્ષનો પણ જીવાન જેવો જણાતો માણસ આવતો હતો; એણે અરધી રાજ-પૂતાઈ ને અરધી યુરોપશાહીનું મિશ્રણ કરી વેષ સળ્યેો હતો. ‘બીજસ’ પર કોટ, ને માથા પર સાફે માર્યો હતો; મુઝાને રંગી રંગી જીખરી કાળી બનાવી હતી; તે તેને વળ ચડાવી પડતી ક્ષત્રી-વટ જાળવી રાખી હતી ! એનો ચહેરો રૂપાળો પણ કાંઈક શિથિલ ને કડક હતો; ન્હાના પાતળા હાંઆ હોઠ, અણીવાળું નાક ને મોટી આંખ એટલા રાજવંશી ચિન્હ પર, એની જરાક રાતી ચંચળ આંખથી વિષયીપણાની છાપ ઉઠતી હતી. જેવો તે આવ્યો કે તરતજ સોજે ઝુકીને સહામ લીધી નંદરાજે માદી તકીમા પર બેસી થમ હાંઆ કર્યા, ને મંગળાચરણમાં જ કંટાળ્યા જેવું કસાણું મોં

કરી બાહુરાવ સામે જોયું: “બાહુરાવ ! વળી પેલી બાબત આવી કે શું ?”

બાહુરાવે અધિરાધથી કહ્યું કે “જી, હા.”

ગોવિંદે પિનાકીપ્રસાદનો કાન કરડ્યો, “લક્ષ્મીરાણીની મીઠી સોડમ થી આવતાં બહુ વસમું લાગ્યું હશે હો !”

પિનાકીપ્રસાદે મોં પર આડો હાથ રાખી પૂછ્યું, “લક્ષ્મી કોણ ? કોઈ નવી વળી ?”

“કયા ગામમાં વસો છો ?” ગોવિંદે કહ્યું.

પિનાકી કાંઈ બોલે તે પહેલાં બાહુરાવ તરફ સોનું ધ્યાન યોગ્યું; “એવું છે કે આપણને એક ‘એડવાઇઝર’ રાખવાની સલાહ મળી છે. બીજી પ્રજાને ફળવણી આપ્યા પહેલાં, પ્રજાકીય સંસ્થા જેવી હીલચાલ અજણત રીતે દાખી દેવા બલામણુ કરે છે; ત્રીજી આપણા રત્નપુર બંદરને સારી સ્થિતિમાં મૂકવા કેટલોક વહિવટ પોતાના હાથમાં મુકવાની શિખામણુ આપે છે !”

પિનાકીને આમાં કાંઈ રસ પડ્યો નહિ. એને પોતાના હાથમાં પૈસા સોંપવાની વાત ન હોય એવી કાંઈ વાતમાં લાગ લેવાની પ્રતિભા હતી. તેણે ચિત્રો તરફ દ્રષ્ટિ ફેરવવી શરૂ કરી.

વિશ્વનાથ ધ્યાનથી સાંભળી રહ્યા મદનલાલે બાહુરાવ તરફ જોયું. બાહુરાવ મૂળ દક્ષિણ તરફનો હતો; પણ ધણી દક્ષિણીએ ગુજરાતમાં આવીને ગુજરાતી બની જાય છે તેમ હળવા મળવામાં ગુજરાતી બની ગયો હતો. સ્વભાવે જરાક તીખો ને સીધો લેખાતો; મહારાજને એના પર ખાસ પ્રીતિ ન હતી, પણ અટપટા પ્રશ્નમાં એ આડો ઉભો રહેતો, એટલે એને જાળવતા. એણે હજી દક્ષિણી પાઘડી ને દક્ષિણી જોડા છોડ્યા નહિ હતા; ને કોઈ કોઈ અધિકારી ક્યારેક એનું અનુકરણ કરતો, ત્યારે રાવસાહેબ એને મીઠાશથી ઠપકો આપતા. હજી એના કપાળમાં ચંદન દેખાતું, ને કપાળ ઉપર મુઠ્ઠાંતો મુઠ્ઠાંને બદલે સીધો સપાટ બહારથી સુધીનો પ્રદેસ ચળકાટ મારતો. રાવસાહેબે આંખે ચક્કા ચકાવ્યા ને દરબાર સામે જોયું.

“એડવાઇઝર ? શું કામ ?” દરબારે પૂછ્યું.

“કારણકે આપણને સલાહ નહિ મળે, તો આપણે ઉકાંઠે

થઈ બેઠાં ! આપણે એમ પૈસા ખર્ચીએ તો મોટા ખાડા-પેટના કાણુ પૂરશે ? પણ આપે શું ધાયું ? ”

“ શું ધારવું ? ” આજ રાજ તલવાર ઉપર નથી ચાલતું ; કલમની અણી ઉપર ચાલે છે. આવો બાપા ‘ એડવાઈઝર ’ તમારા નશીબનું તમે ખાઓ ને અમારા નશીબનું અમને ખાવા ધો. ”

“ આમ ક્યાં સુધી ચાલશે ? ” બાબુરાવે પૂછ્યું.

એજ વખતે બારણામાં એક પચીશ-ત્રીસ વર્ષનો યુવાન દેખાયો. એની મોટી વિશાળ આંખ ને પ્રતિભાસપન્ન ચહેરા જોતાં જ સોનામાં ધાક પડી ગઈ. તે જોવા પાસે આવ્યો કે નંદરાજ સિવાય સો ઉભા થઈ ગયા.

“ ને વધારે તપાસ કરવી હોય તો પૂછો અબ્જૂનદેવને ! ”

“ શું ? ” અબ્જૂનદેવ નંદરાજ પાસે બેઠો. નંદરાજે તેના સામે હુતથી જોયું.

“ તમારે એક એડવાઈઝર હોય તો સારું કે નહિ ? ”

“ એડવાઈઝર શું કરવા ? ” અબ્જૂનદેવનો ધીમો પણ દૃઢ શબ્દ આવતાં સભાના વાતાવરણમાં નવચેતન આવ્યું.

“ એ વખત ગયો બાપુ ! ” મદનલાલે મીઠાશથી ઉમેર્યું. એની મીઠાશ હેતુસર હતી. અબ્જૂનદેવને છંછેડી પોતા પર હમ્મેશાં ભટકતી તલવાર દૂર કરવા એણે શરૂઆત કરી.

“ શું વખત ગયો ? મદનલાલ ! રાજા કાલસ્ય કારણમ્ કષ્ટ સમય સમયમૂર્તિ યનાવતો નથી; સમયમૂર્તિ સમય યનાવે છે. દસ-દસ બાર-બાર વર્ષ બંધે હજારના પગારદાર ગુરમંડળમાં રાખ્યા પછી, ને ખાસ યુરોપીઅન શિક્ષકથી તાલીમ આપ્યા પછી, જો હજી રાજને ‘ એડવાઈઝર ’ જોઈએ, તો રાજ શું ન્હાની છોકરી છે ? બહેતર છે કે એવું પૂતળું રાજ કરે, એ કરતાં વનવાસ ભોગવે ! ”

“ તે એની ક્યાં ના છે ? વનવાસ ભોગવે ભલે ! ”

“ શું ? ” અબ્જૂનદેવ જરા બેઠો થઈ ગયો, “ ખબર છે કે આ જમીન પર સૂર્ય અને ચંદ્રવંશી રાજાઓએ લોહીનાં ઝાંટણાં કર્યાં છે; વનવાસ તે કેમ ભોગવે ? જમીન અમારા બાપની છે. પચાસ પચાસ પેઢીના પિતૃઓ જુએ છે કે અમે એમની સમૃદ્ધિ કેમ ભળવીએ છીએ. ”

“ બધું સાચું, ” મહનલાલે વધારે ને વધારે મીઠાશથી હંડી વાત કરી, “ પણ તમારે રાજ ભોગવવું છે ? મુગટ ભળવવો છે ? ”

“ હા, પણ મુગટનું તેજ હોય તો ! ”

“ જે છે તે છે; તમારામાં શું સામર્થ્ય છે ? ”

“ આ ભૂમિમાં બીજ છે હો ! આફ્રીકાનાં મેદાન, એમ સો સો વર્ષ સુધી વાંઝીયા રહી જાય; આ જમીન નહિ ! આંહી હજી દેવાયત ને નાગખાધ જન્મે એવાં બીજ ભર્યાં છે ”

“ બલે હશે, પણ..... ”

“ પણ શું ?.....કુંભોજ કણુખીને બારા આઠાવે ને પાછી ખળાચોરીની શિક્ષા પણ નહિ ! એવા જે ચાર કુંભોજ થાય એટલે જુઓ શું થાય છે તે. આંહીની પ્રજામાં 'રાજ રામનો મહિમા હજી ગાજે છે. ખખર છે કે આ યુરોપ ન હોય ! આંહી તો રાજ રાજેંગારની લીલીછમ, પ્રજાનાં છોકરાં રમે તેવી વાડી થાય. ”

“ રૈયત તમને ભળવી દેશે એમ ? ”

“ મલ્હારરાવ જેવાના ચે રાસઠા હજી તો ચાલે છે ! નવલ્લુ માટે દેવાયતે સગો દીકરો માર્યો; ને એ જ વંશમાં મંડળીકને નાગખાધએ શાપ્યો ! જેવો રાજ ”

“ ઠીક ! ઠીક ! ” મહારાજ બોલ્યા, “ એ વાત તો ઇતિહાસની-શૂતકાળની-માસ્તર છોકરાં બણાવે છે તેવી. આપણે શું કરવું ? જેનું છે તેનું નક્કી કરો ! ”

“ આપણે ? ” અન્નનદેવ હસ્યો, “ બનો પૂતળાં ને કરો મળ. ”

મહારાજનાં ચહેરા પર ચુસ્તાના સ્પષ્ટ ચિન્હ આવ્યાં; એ કાણુ, ખખર છે ? ”

“ મહારાજ, માણસ એટલે જ અજેય; તમારામાં જેટલું હૃદયબળ એટલું જ તમારું માપ બાકી થોયું. ”

“ હજાર શબ્દારોએની વચ્ચે હસતો ચહેરા જોયો છે ? આપ મહારા મુરખી છો પણ હું સિદ્ધાંતમાં નમતું નહિ આપું; ઉપરી સત્તાના આપણે મિત્ર, પણ હક્ક માટે તો આપણે આપણા હક્ક

જાળવ્યે જ છુટકો. બલે એની સત્તા મોટી હાય; સત્ત પશુ એટલું જ મોટું છે. ”

“ ઠીક ઠીક, એ પછી...” નંદરાજે દેખીતી અધીરાઇથી કહ્યું. તે ખોટા થયો ને સૌ સાથે બેઠા થયા; “ હવે આપણે આ વિષે ફરી વિચાર કરવો પડશે. ” બાણુરાવ તરફ ફરીને તેણે કહ્યું. નંદરાજ અંદરના ઝોરકામ ચાલ્યો. “ મદનલાલ ! ” એણે બુમ પાડી.

મદનલાલ દેખીતી અછકડાઇમાં ને સવારે વિશ્વનાથે માથું ઢિંચું ક્યું હવે તેથી જરાક વધારે માથું ઊંચું કરીને અંદર ચાલ્યો. વિશ્વનાથ મનમાં હસતો ઘર તરફ વળ્યો; ને આવી રીતે દરબાર કચેરી તો પૂરી થઇ—ન થઇ.

પ્રકરણ ૭ મું.

ગુપ્ત મંત્ર

“ મદનલાલ ! આ શું ઓકરવેડા ? ”

“ જી ! કુમારનું શિક્ષણ જરા માંડુ છે ! એને ખખર નથી કે સત્તા શું કરી શકે ? ”

“ વેલ્લજા ! બીજું શું ? મને ખાતરી જ હતી. એને પવન છે, પવન ! ”

“ હા, જી ! ”

“ આ બાબતમાં તમે શું ધાર્યું છે ? ”

“ જી ! આપનો મત પડે તેમ જવાબ વાળવો. ” મદનલાલે માથેથી કાઢી નાખ્યું.

“ પણ આવી વાતમાં જીદ પકડતાં કારણ વિનાની ઉપાધિ થાય ! એકવાઇઝરને બદલે ‘ સુપરવાઇઝર ’ આવે ! ”

“ હા, હા...એ તો જોઇ લેવાશે. લખી વાળજો. બાણુરાવને પૂછવાનું શું કામ ? એ પણ હડીલો છે. સમજ્યાને ? ”

“ જી હા ! પણ આપની તબીયત...” એકતરમાં નાચજા-દિવાન આટલી છુટ લેતા, કારણ કે નંદરાજની ઇચ્છા પૂરી પડતા, તેથી આટલો આટલો હજી પ્રાપ્ત થયો હતો.

“ બહુ સારી છે ! પેલા વૈદ કેમ દેખાતા નથી ! ”

“ મુંબાઈ ગયેલ છે. શેઠીઆમાં ફરનાર માણસ છે. માત્રા ને લક્ષ્મીના તો ખાસ સ્પેશ્યાલીસ્ટ છે. ”

“ એમ કે ? ”

“ જી. હા, આખે વસંતમાલતીથી કંઈ ફાયદો ન લાગ્યો ? ”

નંદરાજની ઔઠાવસ્થામાં કબજે ન રાખેલી ઇદ્રિયો એને અર્ધપાશવ અવસ્થામાં ગળાડાવી રહી હતી, ને રાજને લાગ્યું કે વસંતમાલતી એના ઇચ્છા સમુદ્રમાં ઓટ લાવશે ! અરે ! કાલે કહ્યું ?—એના જ દૂર દૂરના પેલા વડીલ પુરુષવાએ—કે કામના ઉપ-ભોગથી કામ તૃપ્ત ન થાય ! એ ખોડું માની રાજ્યએ તો વસં-તમાલતી—અંદોદયને એવું કેકે રસાયન પીધું !

“ ફાયદો તો છે જ, હાસ્તો. ” રાજ્યએ મલકાઈને કહ્યું.
“ કાલે લક્ષ્મીદેવી...”

“ હા. એ કાલુ શેઠ છે ? વેપારીમાં આવું રૂપ સાંભળ્યું ન હતું. ”

“ જી હા. કોઈક જગમેહનની દૂરની સગી છે. આગળ પાછળ કંઈ કે નહિ. ”

એજ વખતે સીદીકે પ્રવેશ કર્યો. નંદરાજે તેની સામે જોયું, “ કેમ ? ”

“ શહેરમાં એક નવું ધતોમ ઉભું થયું છે ! ”

“ શું ? ”

“ કોઈ દિનેશ છે. એણે રાજને પ્રજાના સંબંધ દર્શાવવાની નવી નિશાળ કહાડી છે ! ”

“ એટલે ? ”

“ રાત્રે હંમેશાં આઠથી દશ મજૂરાને ભેગા કરે છે, ને સમજાવે છે. ”

“ શું ? ”

“ શું હશે, બીજું ? ” મદનલાલે કહ્યું. “ એમ કે રાજ્યએ મોટર ન રાખવી, રાજ્યએ ખાવું નહિ ને રૈયતને બધું આપી દેવું. જાણે રૈયત કેમ રાજ્ય હોય ! ”

“ ઠીક, આ જમાનાની વેલજા ! એમાં કંઈ નહિ ! પછી ? ”
નિરતે સવાવ કરવા શરૂ કર્યા.

“ બાપાતેને અશ્વકુમાર બચ્ચાવવા તૈયાર થયા છે ! ”

“ હા, હા, એ અન્નૂનદેવની હારનો છે ! મદનલાલ, ત્યાં
—એના ગામની નદી પર પુલ બાંધવા વિષે પનાહીએ શું કયું ? ”

“ જી. નક્કી તૈયાર છે; મંજૂરી બાકી છે. ”

“ તે આવું કરવા માટે તો મંજૂર કરી દેજો; એને પાંચ
હસ વર્ષની નિરાત થાય ! ઠીક, હં: પછી ? ”

“ પછી; કલ્યાણ પટેલે પોંખ મોકલાવ્યો છે. ”

“ એને સો રૂપિયા આપી દેજો, મદનલાલ. ”

નંદરાજમાં નવાબશાહી “ ચલતી હે ” નાં લક્ષણ પશુ
હતાં. આજે વર્ણો એમ સૂઝયું.

“ પછી ? ”

“ જી, પછી. ” સીદીક અચકાચો...મદનલાલ જાણે સમજી
ગયો હોય તેમ તરત બેઠો થયો.

“ કાં ? ” નંદરાજે પુછ્યું, “ કેમ ? ”

“ જી ! પાછો પાર્ટીના બદોબસ્ત. ”

“ હા. હા. ઠીક. ”

નંદરાજ ને સીદીક બન્નેને એકલા મૂકીને તે બહાર નીકળ્યા

“ કેમ શું છે ? ” નંદરાજે અધીરાઈથી પૂછ્યું.

“ દેવીસિંહ વીધે લોકમાં ચર્ચા થાય છે. ”

“ કે ? ” નંદરાજે કડકાઈથી પૂછ્યું.

સીદીકે ધૂળ્યો. એણે ફેરવી તોળ્યું. એને રાધારાણીની વાત
કરવી હતી, પશુ એ ફર્યો. “ લોકો પાસે ધાસ મક્ત વઢાવે છે,
જાણ્યા મક્ત થપાવે છે, દુધ મક્ત લે છે, ને ક્યારેક બરવાક
રખારીને સતાવે છે. ”

“ ઠીક, એ તો લોક બાયલા ! ચાલો, બીજું કંઈ ? ”

“ નવીન નથી. ”

“ ઠીક ”

સીદીક નંદરાજને એકલો મૂકી બહાર નીકળી ગયો.

પ્રકરણ ૮ મું

શેઠ જગમોહનની ઉદારતા

કુલ્યાણીના એક ખુલામાં જહર રરતા ૫૩ પાટી બારીમાંથી એક જુવાન વારંવાર ડોકીમાં કાઢતો હતો. એના રૂપાળા રજપૂતના જેવા ચહેરામાં અધીરાઈનાં સ્પષ્ટ ચિન્હો હતા.

“આઠ થયા ! ” તે મનમાં બોલ્યેક પછળ અદ્ય વાળી બે ચાર મોટી મોટી ફાંગ મારી ચોરડાને બીજે ખુલ્લું પહોંચ્યો; “કેમ આવ્યો નહિ ? એને ખબર નહીં હોય...”

એજ વખતે ચોરડાનું જ રાણું ઉઘડ્યું. ઘોલીયું પહેરેલ તે ખભે પચીસુ નાખેલ એક બાલણે પ્રવેશ કર્યો.

“અરે રઘુનાથ ! ” અરણ્ય એકદમ કુદ્યો “તને ખબર છે કે સાડા આઠ મારે જવાણું છે.”

“ક્યાં ? ”

“બીજે ક્યાં ? શેઠ જગમોહનની પાર્ટીમાં ! ”

“અને શું કરવું છે ? ”

“હજમત, ” અરણ્યે ઉતાવળમાં કહ્યું. “તારા જેવો માણસ કાંઈ નહીં હોય. હવે જલ્દી જવાબ દે; નહિતર તૈયાર રહું ! ”

“તૈયાર ! ” રઘુનાથ બે ડગલાં પાછળ હઠ્યો.

“હા, હું રજપુત છું. બીજી આડી અવળી વાત તમને સોપી; એક ઘા ને બે ફાક. કાં અર્જુનદેવ બચે છે, કાં હું નથી; બોલ શું છે ? ”

“મારા સરદાર ! તમે કઈ સહીમાં રહો છો ? આ વખત તલવાર ખેલવાનો.....”

“હીક, પણ તું શું કહે છે ? બોલ જલ્દી કર. ”

“શેઠ જગમોહને જખરી પાર્ટી ગાઠવી છે. મહારાજ નંદરાજે બે યુરોપીયન મિજબાન પણ નોતર્યા છે. એમાંથી એક તો એનો ભવિષ્યનો “એડવાઈઝર” છે. ”

અરણ્યે ઘડીઆળમાં જોયું; “આઠ ને પચીસ ! ”

“ફિકર કરતા નહીં. મહારાજાએ સાડા આઠ કલા છે માટે સાડા નવ કલાએ સમજવાના. દસ ન થાય તો આઠે હું બધા કામનો મુખ્ય સંચાલક છું. ”

અરણુકમાર આશ્ચર્યમાં થતી ગયો. “હું! તું ત્યાં મુખ્ય કામ કરનાર?”

રઘુનાથે સલામ લીધી: “હા હા! અર્જુનદેવનો નિકાલ કરવા દુધનો કટો તૈયાર કરવામાં આવ્યો છે.”

અરણુના હાથ સખ્તાઈમાં ખીડાયા: “હં પછી?”

“આ તૈયારી મારી ખાસ દેખરખ નીચે થઈ છે. શેઠ જગમોહન ને મદનાલાલે સગે હાથે, રાધારાણીનું મોકલેલું કાંઈક ભેળવી તૈયાર કર્યું છે. હું દુધના પ્યાલા ધરતી વખતે તમારી પાસેના ટેબલ પર ચાળ મુકીશ. હું ખાંતે ચાળ લેવા જઈ કે તરતજ તમે સોના પાસે માન આપવાની ખાતર—ખુશખત કરવાની ખાતર, પ્યાલા મુકજો. પ્યાલા લેતાં પહેલાં મારી સામે જોજો. મારી જેટલી આંગળી કપાળ પર ફરે તેટલાં જ પ્યાલો ઉતાવળમાં ઢોળી દેજો; ફેડી દેજો.” અરણુના કપાળ પર પરસેવો આવ્યો, તે ધીમેથી બોલ્યો: “સાંભળ તું મૂકી જા; પછી હું ચાળમાંથી પ્યાલા ઉઠારી મૂકવા મંડું?”

“હા હા!”

“પછી એમાંથી એક ઢોળા નાખું? પ્યાલા ગોઠવ્યા છે?”

“હા હા.” ચોરસ રકાખીમાં ત્રણ ત્રણ ગોઠવ્યા છે. પહેલાં આળમાં બનતા સુધી છ પ્યાલા આવશે.

“ઠીક, ખીન્નું કાંઈ રહી જાય છે?”

“ના” ઘડીઆળમાં સાડા આઠનો ટકોરો પડ્યો ને રઘુનાથ એકદમ પગથીઆ ઉતરતાં મંડ્યો; “હું જઈ છું! ભૂલતા નહીં” એની પાછળ દેખીતા ગલરાટમાં અરણુ ઉતરતો હતો; તે મનમાં જ કચવાતો હતો; “ચોરસ રકાખી. છ પ્યાલા હશે. એમાંથી એક ફેડવાનો” એને આ મુશ્કેલ થઈ પડ્યું; “સાલું આટલી પંચાત તે શી! એના મનમાં ગણીતનો હિસાબ ખુલતો હતો.” “લાવ; ‘હાજર સો હથીઆર’ પાસે રાખું. એટલું કહી તે પાછો વળ્યો ને પોતાની પ્યારી તલવાર પાસે રાખી (વધાસમાં આગળ વધ્યો. રઘુનાથે તેને પાછા ફરતાં જોયો. તે જરાક હસીને ચાલ્યો ગયો.

લાલબાગમાં આજે ધામધુમ થઈ રહી હતી; આઠ ન થયા, ત્યાં મોટર ઘોડાગાડી, ને ટપ્પાનો જખરો દ્ધારો જામવા મંડ્યો.

સગ્ગજોનાં પાટીમાં ખુશામતની પ્યાલી હોલોહલ ભરાય છે; શેઠ જમમોહન કલ્યાણીની જાણવા જેવી વ્યક્તિ હતા. એના વેપારમાં શું પોલાણુ છે, એ કોઈને ખબર ન હતી. પણ કહેવાતું કે શેઠ પશુ ચાર લાખ ગુમાવો બેઠા હતા. પહેલેથી નમરશેઠની સાથ પડી ગયેલી, એટલે બાજુ પશુ એને નામે પો ફાટતો; પશુ દંભની મર્તિતું પ્યાલું હવે હોલોહલ થઈ ચુક્યું હતું. શેઠ જમમોહન પર નંદરાજના ચારે હાથ હતા. પહેલાં નંદરાજને વેપારમાં રસ ચખાડવાનું ક્યું, ત્યારથી પ્રતિષ્ઠા જામી ને નંદરાજની પ્રીતિ વધી. ધીમે ધીમે રાધાના નામે શેઠનું વજન વધ્યું; પછી આ લક્ષ્મીના વિષયમાં પશુ શેઠ મદનલાલ તથા મોવિંદને સાધી પોતાનું નામ રખાવ્યું. પ્રજના નામે એ ધણું કરી જતા, ને કોઈ માથાનો દરેલ મળ્યો નહી, એટલે શેઠનું ધર્તીંગ સહીસલામત વધતું ગયું.

શેઠ જમમોહન દરબારી માણસ જેવા મનાતા; કલ્યાણીના લોકમાં નંદરાજ સામે ખુલ્લી વાત કરવા જેવું સંધયળ ન હતું. પણ એના આવા કામમાં સહાય આપવા કોઈ ખુશી ન હતા. શેઠ જમમોહન તો આવા કામની પાટી આપી રાજભક્તિનો વેશ કબજતા. વળી રાધા પોતાની તો નોકર હતી. જે અજૂનદેવ હોઈ જાય ને રાધાનું વજન વધે, તો શેઠ રાજની તીજે-રીમાંથી બહું દેણું વસુલ કરવાના વિચારમાં હતા. દેવીસિંહ શેઠની આંખમાં ખુંચતો હતો. તેને પછાત પાડવા માટે પશુ શેઠ જમમોહન આ લલકાળંધ ખચ કરી બેઠા હતા. શેઠ જમમોહનની આ રાજભક્તિ નંદરાજ જાણતો; પણ બીજુ કોઈ પોતાને મદદ નથી કરતું, બ્યારે આ આટલું તો કરે છે, એમ ધારી એ રાજ-ભક્તના દંભને ક્યારેક ધનામથી વધાવી લેતો.

લાલખામમાં શેઠ જમમોહન ચારે તરફ ફરી રહ્યા હતા. પાટીની બધી ગોઠવણ થઈ ચુકી હતી, ને એક પછી એક અધિકારીઓ આવવા લાગ્યા હતા.

સૌથી પહેલાં પિનાકીમસાદ એન્જનીઅર સાહેબ બંધવી પહોંચ્યા; એ આવ વાતમાં બહુ રસ ન લેતા; કારણ કે એ આટું બહું જોયાં કરી જવાનો તૈયારીમાં હતું. નવા મહેલની લેન આંદ પશુ એના મગજમાં ધુમતી,

પછી ક્રિમલો ગોવિંદ હજુરી, રવન્સ કમીશનર, નાયબ દીવાન ને ગેઝેટ સુપરિન્ટેન્ડેન્ટ આવ્યા. સૌ આવી આવીને એકા વળ ચક્રવર્તી ને પ્રશામત કરતા ગીરાસીઆ આવ્યા. પિક્કરતા, કરતા, ને રાક પ્રામતા વેપારી આવ્યા ને કચેરી સંપૂર્ણ બની. તેજ વખતે લાલ બાગનો દરવાજો ખુલ્યો, ને મોટરમાં અર્જુનદેવ, અશ્વકુમાર, ને દિનેશ ઉતર્યા. થોડીવારમાં વળી દષ્ટિ બેચાણી, ને નંદરાજને આવતો દેખી આખું મંડળ એક પકે એને સલામ કરવ મેલું થયું.

મકરણ ૯ મું

ગીતો કે ચોરો ?

નંદરાજની સાથે બે યુરોપીયન “ ગેસ્ટ ” હતા. લક્ષાધિ-
પતિ જન્મેલા, હુકમ કરવા, સજા કરવા, સલામો લેવા ટેવાયેલા
રાજા પોતાનો ટેકીલો સ્વભાવ જુદી જગ, દરેકે દરેક ધોળી ચામ-
દીને અધર્ષિત માન આપી પોતે વધારે ને વધારે હલકા બનતો
હતો ! પણ નંદરાજ ન્દાનપણથીજ યુરોપીયન કમ્પેનીઅન પાસે
રહ્યાં હતો. કુમળા સ્વભાવ પર પડેલી ઝાપ ભુંસાતી નથી. એક
વખત એક વીસ વર્ષના જુવાન કોલેજીઅનને કરોળીઆથી કરતો
જેયો હતો; એક હિંચા રાજવંશીને ટેકરોળીથી બાગતા જેઝેલ
કે. ગુજરાત જરફના એક દેશી રાજા બિલાડીથી બહુજ કરતા.
આ બધા દાખવામાં મૂળ તપાસશે તો ન્દાનપણમાં પડેલી શેઠ
કારણરૂપ જણાશે. નંદરાજ પર ન્દાનપણથીજ યુરોપીઅનના
લીધા સ્વભાવની શેઠ એવી તો બેઠી હતી કે હજી આજે પણ
ક્યારેક એ પોતાના ગેસ્ટ પાસે સાધારણ મનુષ્યની જેમ વિનયથી-
પ્રશામતથી—વાત કરવા મંડતો ! એક વખત એક ચાલીસ હજાર-
ના એક કાઠી ગીરાસીઆને સાહેબના પદાવાળા પાસે બહુજ વીલે-
કથી ને પ્રશામતથી વાત કરતાં લાંઝળ્યો હતો. લીધા કે લેસે એવી
અગમ્ય ભીતિ નંદરાજના હૃદયમાં જડ કરી બેઠી હતી. ન્દાનપણ-
માં શેઠ પણ ખુબ લાગેલી; એટલે સુધી કે રાજ મળ્યા પછી ગયું

—વર્ષ સુધી નંદરાજ પંતના શિક્ષક યુરોપીયન શિક્ષકની રાંઠ પાડતે અને તહેના લખ વૈલા શખ્દો પર નંદરાજનાં તે માત્ર ચઢી જ થાતી. જૂન, મિત્રો, બાપાતો ને દેશી કારભારીઓ વિંટવા ન હતો તો કદાચ નંદરાજ કાર્યભાર પશુ એના પર જ નાખી દેત. આટલું કરવા છતાં પણ, છેલ્લે એ વર્ષના અગાઉથી પગલે સમને જ આ ગુરુદેવ સીવળા ! ગુરુદક્ષિણા આપીને નંદરાજ છૂટયા, પણ હજી એના જગતમાં જોઈતાં એનાં ગત્ર દીલાં દીલાં થઈ જતાં ! મદનકુતા વંદનના નામાતાને વનમાં ચરવતાં એના કથા છે. હવે ગુરુત્ર આપણે જોમાના કે તાં શુભાગિતામાં અનેક ગુણ પાસે છે ના જે ત્યાંથી આ નવા પશુનું આચારન કરી એને રાજપદ આપ્યું હશે. અત્યારે પણ એના મિત્રો પામે શ્વેત-ચંદ્રશાક જેવાં (જે પાન ના ને “માતા” ને પૃથ્વીનું સ્વરૂપ આપ્યું છે, તે આ નિમ્બી પ્રજ્ઞના માનીતા પશુને કાંઈક તો અલકાર આપવો !) એ જ્ઞાન બંધુ હતા. નંદરાજ આવ્યો ને દેખીતી પ્રજ્ઞાતાથી સૌને નિહાળ્યા. દિનેશ ને અશ્વદેવ પર કાંઈક નજર સ્થિર થયું. એટલામાં એના યુરોપીયન “ગેસ્ટ” ને આ હિન્દી સંસ્કૃતમાં કાંઈક અસ્થાને બાગ્યું, તેની શંકાનું સમધાન કરવા તરતથી તે તરફ ફર્યો.

હવે એક પછી એક મીઠાઈના થાળ આવવા લાગ્યા; રઘુનાથ દેખીતી તરતથી ગમરાટમાં ચારે તરફ ફરી ફરી રહ્યો હતો; શેઠ જગમોહન પણ એના સાથે જ હરતા ફરતા હતા. ને પાછા પોતાની ખુરશી સંભાળી લેતા હતા.

આખી સભામાં સૌ પેતપોતાના કામમાં મથગુલ હતા. નંદરાજ યુરોપિયન જોડને રીઝવતાં એની સાથે વાતોએ વળગ્યો હતો. વારંવાર રઘુનાથ તરફ દ્રષ્ટિ કરતાં જગમોહન શેઠ પોતાની યુક્તિ સાંભોળાગ પાર પારવાની ચિંતામાં હતા. તે ઉપરથી મીઠું મીઠું હસીને સૌને રીઝવતા હતા. મદનલલ રઘુનાથના દરેકે દરેક પગમાં પરધ્વન રાખી વિશ્વનાથ સાથે વાતોમાં પકચે હતો. આ બધા ઉપર એક દયાભરી દ્રષ્ટિ નાખતો દિનેશ પોતાની અનોખી જ ધુનમાં ચડ્યો હતો. થાળ મુકાયો કે તરત અશ્વદેવ સામેથી ઉઠ્યો; તેણે શેઠ જગમોહન સામે જોઈ મીઠું હાસ્ય કયું.

“આપ આટલી સેવા કરી રહ્યા હો, હું કંઈક તો કરું ને !” એટલું બોલી તે અપાટાબંધ જે ટેબલ પર દૂધના પ્યાલા ભરીને ખુમચા મૂક્યા હતા, તે તરફ ચાલ્યો.

શેઠ જગમોહન ગમરાટમાં ઉતાવળમાં એકદમ બોલ્યા. “આ—આ—આપ શા માટે તસ્દી લ્યો છો ? અરે ! રઘુનાથ !” રઘુનાથ એકદમ આવતો દેખાયો. અરજી તેની સામે બેસી. તેના કપાળ પર એકદમ ત્રણ આંગળી ફરી ગઈ.

અરજી બે પ્યાલા લઈ એક નંદરાજ પાસે મૂક્યો. નંદરાજે જરાક હસીને તેની સામે બેસી. “અરજી આ શું ? તું ?”

“જી ! અમે પણ રાજભક્ત છીએ; એ દેખાડવાનો આ મોકો છે.” નંદરાજે મીઠા હાસ્યથી એને ઉત્તેજન આપ્યું; તે મનમાં બોલ્યો. કદાચ પીનાકીપ્રસાદે ચમત્કાર દેખાડ્યો હશે, એણે પિનાકીની આંખો શોધી; તે નંદરાજને અનુકૂળ ચહેરા રાખી આંખમાં હસતો હતો ! એવું બતાવવા કે અરજીને વિનયનો પાઠ મેં શીખ્યો છે. એક બીજાને હાવાની, અને સૌએ સામટા મળીને રાજને હાવાની રાજનીતિ એ આ જમાનામાં હંમેશનો બોજન કરવા જેવો નિત્ય વ્યવહાર છે.

એજ વખતે રાજાએ મેટીથી હાસ્ય કયું; “હા, હા, હા, બાપુ ! તમારાથી થાય કે ? આ નાં-કસુંગની પ્યાલી છે ?”

“અરે રઘુનાથ !” નંદરાજના હાસ્ય વચ્ચે શેઠ જગમોહનનો સ્વર સંભળાયો; રઘુનાથ ત્વરાથી દોડતો આવ્યો.

રઘુનાથની કપાળપર ફરેલી આંગળીએ તો અરજી બેઠી; પહેલાં બે પ્યાલા તો મૂકી પણ દાખા. પણ પછી અચાનક એના મથિ-જમાં ગણિતની મુશ્કેલી ઉભી થઈ. ત્રણ હતી કે ચાર ?—કેટલી આંગળી હતી ? વચારે કાંઈ જ નહીં; પાંચ ? નહિ હોય ? કેટલામો પ્યાલો છે હવે ? એના ચુંચવાડામાં નંદરાજના સવાલથી ઉમેરો થયો. રજપૂતને કાંઈ સૂઝતું નહોતું; એણે તો બે પ્યાલા હેઠે દાખ્યા—અચાનક પડી ગયા. ન નંદરાજે હાસ્ય કયું ત્યારે ગમ-રાટમાં હોય તેમ સ્વેદો પ્યાલો ખુમચામાં દોળ્યો !

રઘુનાથે ખુમચો લઈ લીધો; “બાપુ,, આપણું કામ નહીં !”

સો હસી પડ્યા ને હપ'માં-હિતાળમાં-મહારાટમાં અરણ્યે
પોતાની જગ્યા લીધી, પણ આજે નંદરાજની આંખો આ ભક્તિ-
ભાવ જોતાં હસી રહી હતી.

શેઠ જગમોહન મહારાટમાં ઉભા થયા; રઘુનાથ પાસે પહોંચી
મયા. “રઘુનાથ ! તેં આ શું કયું ? આસ પાલા ટોળ્યા કે શું ?”

“ના, બાપુ, ના. હજી તો એ તાસક આવાળ નથી.” એણે
એક ખીજ તાસક ઉપાડી લીધી, ને શેઠને કહ્યું; “વજન જ
સમજી લ્યોને !”

*

*

*

*

ખટીં તો પૂરી થઈ; નંદરાજે હેતાળ ને મીઠા શબ્દોમાં એક
લાપણ્ય કયું. “સરકાર અમારી ઇજ્જતની માળાપની જેમ જળ-
વણ કરી રહી છે.” નંદરાજે કહ્યું-“જમાનાનો આ જવન ચોક્કસ
પ્રશંસાપાત્ર નથી કે એ ચાર જવાબદારી વિનાના રખડુ ભેમા થઈ
રાજકાર્ય પર અસંમત ટીકા કરે. અમે હંમેશા રૈયતને હાથકાત પ્રમાણે
ચોખ્ખ સ્વતંત્રતા આપવાની તરફેણમાં છીએ; પરંતુ દરેક મનુષ્યે
સમજવું જોઈએ કે ચોખ્ખતા વિના પ્રાપ્ત થયેલી સ્વતંત્રતા સાપ
છે; એવી સાપિત સ્થિતિમાં અમારી વહાલી પ્રજા ગળડી ન પડે
એ જોવાનું અમારું એક મુખ્ય કર્તવ્ય છે.”

“આંહી મારે તમને એક માઠ આપવી જોઈએ કે, કર
બરનારા કરની સામે જળકાટ કરે એ સ્વતંત્રતા નથી; સ્વતંત્ર-
તાની ચોખ્ખતા મેળવવા માટે પ્રથમ તો યુરોપની જેમ દરેક કર
બરનારે, પોતે જે બરે છે તે રાજતંત્ર સંગીન કરવા માટે ઉપ-
ચોગી છે એમ જાણીને, કાંઈ પણ જડજકાટ વિના પોતાનો હિસ્સો
ભર્યા કરવાનો છે. તમે રાજતંત્રમાં જગ્યા માગો છો, પણ
ફળવણીનું ખર્ચ એક ખાસ કરથી ઉપાડવાની સમજણ કેટલામાં
છે ? હંમેશાં નવાની ઇચ્છા કરતાં પહેલાં જૂનામાં શું ફાપદો છે
તે લપાસો. અમારી ઉપલી સત્તાની સામેની અખંડ રાજભક્તિમાં
અડચણ ન આવે તેમ વર્તવાનો જેમ અમારો ધર્મ છે, તેમ
રૈયતના જીવનજવાબદાર બોધ એવી જોટી ધડમથલથી સાંતિમાં
ખસેલ પહોંચાડે તેને દાખી દેવા એ પણ અમારી ફરજ છે.

જામારી ફરજનું સ્પષ્ટ જ્ઞાન જ્યારે અમને હોય, ત્યારે લોકો જેને સખ્તાઈ માને છે તે ખરી રીતે કર્તાવ્યજ્ઞ હોય છે.”

“ તમારે વેઠ નાખી કરવી છે ? બલે ! વેઠના અલ્લામાં જે કાંઈ મૂકવામાં આવશે તે તમે સહન કરી શકશો ? યુરોપની પ્રજા જેવા સંસ્કૃત કરો બરે છે તેવા ભરવા તૈયાર બનો, તે પછી તમારું કર્તાવ્ય સ્પષ્ટ થશે. ”

નંદરાજનું બપોલું પૂરું થયું. સૌ ઉઠ્યા, બીડંબીડમાં થઈ રધુનાથ અરજીન મળવા સોંપી પ્રથમ દોડ્યો રસ્તા પર એક બજોએ એની રાહ જેતો ઉભો રહ્યો, એટલામાં પાછળથી કોઈએ બાકડી અકાડી. તેણે પાછળ જોયું.

“ કાલે સવારે દસ બજે મને મળજે. ” વિશ્વનાથે કહ્યું. રધુનાથે એના મામે જોઈ હેતુ માપવા ચલ્ય ક્યો. પણ વિશ્વનાથનો ચહેરો હમ્મેશના જેવો હસતો ને મીઠાશભર્યો હતો.

“ બલે ! ” તેણે કહ્યું ને તેજ વખતે અરજીની આડી આવતી જોઈ તે જરાક આગળ ચાલ્યો.

મકરણ ૧૦ મું.

રધુનાથ પાછળ પડ્યો.

અરજી પોતાનો ઘેર પહોંચ્યો. બારણું ખોલી રધુનાથે એની પાછળ જ પ્રવેશ કર્યો. એના મ્હોં પર અસંતોષના સ્પષ્ટ ચિહ્નો હતાં અરજી અને મમ કાંઈ સમજ્યો નહીં. તે રધુનાથ તરફ ક્યો

“ કેમ રધુનાથ ! શું સમાચાર છે ? ”

“ તમે બૂલ ન કરી હત તો સારા સમાચાર હતા. ”

અરજી કોત વળે તલવાર પર હાથ મૂક્યો. “ એટલે ? બોલ શું છે, હા ? મારી બૂલની દલ્લાણીનું તિલક લુંસાઈ જાય છે ? ”

“ ના ? ”

“ ત્યારે ”

“ તમારી બૂલથી એક કબંક વધી જાય છે. ”

“ કાણ ? ”

“ કલ્યાણી નરેશ નરેશની પુત્રી રધુનાથે સ્પષ્ટ શબ્દોમાં આર મહેને વાત કરી. “ તમારે પોતાના પાંચ દોળવાનું કાણું કોણું ? ”

“ અરે ! એ તો હું જાણી જાઉં છું. એ તો પછી બધાજ દોળ્યા. એમ ન કહું ત્યાં તો કોણ ? ”

“ તો કોણે તમારું કાણું પાંચ દોળવાની તૈયારી હોત ? ”

અરણ્ય દેવસખે આ પોતાના પાંચ દોળવાની રધુનાથની સામે સ્થિર દ્રષ્ટિયા જતાં જતાં જોઈને રધુનાથે કહ્યું. “ તમારા પાંચ દોળવાની જરાક ઓરવલગી કે તમારું કાણું કોણું કાઢી પૂત છું હો ! મહારો હિસાબ હું તમારું કાણું કોણું કાઢી પૂત છું, વિશ્વાસપાત્ર અને ખૂબી નહીં. તમારું કાણું કોણું કાઢી પૂત છે. ? ”

“ હું ? ” રધુનાથે કહ્યું. “ શિવ ! શિવ ! રાધા-રાણી અણીશુદ્ધ તમારું કાણું કોણું કાઢી પૂત છે. ? ”

“ હૈં ? ” રધુનાથે કહ્યું. “ તમારું કાણું કોણું કાઢી પૂત છે. ? ”

“ એક કોઈને ? ” રધુનાથે કહ્યું. “ રાજાને રાણી રાજમહારા. આ બંને સુધી તમારું કાણું કોણું કાઢી પૂત છે. ? ”

“ આ વાત તમારું કાણું કોણું કાઢી પૂત છે. ? ” રધુનાથે કહ્યું. “ તમારું કાણું કોણું કાઢી પૂત છે. ? ”

રધુનાથે ટટારી કહ્યું. “ સાક્ષી તમારું કાણું કોણું કાઢી પૂત છે. ? ” રધુનાથે કહ્યું. “ તમારું કાણું કોણું કાઢી પૂત છે. ? ”

અરણ્ય તેની સામે જોઈને કહ્યું. “ તમારું કાણું કોણું કાઢી પૂત છે. ? ”

રધુનાથે અભીમાનમાં માથું હ્યું કહ્યું. “ હા, હું જાણું છું અને તમે..... ”

“ અને હું .....શું હું ? ”

“ દેવસિંહ ને રાધા પાસેથી વાત સાંજો ત્યારે માનજો... કારણ કે— ”

અરણ્ય એકદમ કુલો; તેણે એકદમ રધુનાથની હાથ પકડ્યો. હાટી બચેથી આંખે તેની સામે જોઈ રહ્યો. “ દેવસિંહ ને રાધા ? તું શું બોલે છે ? હાર પીએ ? કે ગડિ ચઢી ગયો છે ? ” ધડીઆળમાં સાડા અંગારના ટકારા થયા. ”

રધુનાથ એક તીવ્ર દ્રષ્ટિથી ધડીઆળ સામે જોયું: “તમારો વખત થઈ ગયો છે.”

“શાનો ?”

“શાનો ? કહું ?.....” રધુનાથે ધીમેથી હાથ સેરવ્યો. એણે ત્વરાથી પણ વિવ્યભાર્યા અબીમાનથી અશ્વજી સામે જોયું. તલવારનો સફળ લા કરે તેમ એણે શબ્દનો લા કર્યો:

“આજ બાર બજ્યે રાધા ને દેવીસિંહ બૂલીઆ ખડેરમાં મળવાના છે ને તમારે ત્યાં જવું છે.”

વીજળીના જેવો ઝડપથી રધુનાથ પાછળ હટી ગયો.

“ઠાકરા ! ઠાકરા !” અશ્વજી જીમ પાડી: “તું કવો છો ? તને આ બબર ક્યાંથી રધુનાથ ?”

ઝોરડામાં અશ્વજી સિવાય બીજું કોઈ હતું જ નહો. તે એકલો જ હતો.

તે માથું ન જાળતાં બોલ્યો: “આ જીવાન કલ્યાણીના નરેશ પાસે જોઈએ; મહારી પાસે-મને શું મળે ?”

એણે પોતાની તલવાર સમારી. ધીમેથી દ્વાર વાસ્તુ ને છાના બારણેથી બહાર નીકળી ગામ બહાર પહોંચી ગયો.

રાત્રી અંધારા હતી ને બૂદાઆ ખડેર પાસે દેખાવ લયાનક હતો; આ લયાનક જગ્યા એની સાથે જોડાયેલી સાચી ખોટી ને અતિશયક્તિ પામેલી જગ્યા વધારે લયાનક બની રહી હતી. કંઈ સીંચણવાં રેતાં રતાં એ ભડકા થતા હતા, ને ઝાડનાં પાંદડાંનાં તમરાનાં ને પાંખાં ચીંચીઆરી બોલતી હતી. રાત્રી વધારે ને વધારે ઘેરવતી હતી. અશ્વજી સીધો રસ્તો મૂકી આડે અવરો રસ્તે ચાલ્યો. જે જડના થડના એથે તે દિવસે દિનેશને ઉભો રાખ્યો હતો તેના જડમાં ગાન સરવા રાખી ઉભો. ઝાડનાં પાંદડાંમાં જરાક અખડાટ થયો. એણે તલવાર સમારી. “કા કા” કરતો એક ડાંગડો ઉડ્યો; એજ વખતે દૂરનો અવાજ ને કોઈકનાં પગલાં સંભળાયાં. તેણે ત્વરાથી ઝાડની ઝાથમાં પોતાની જગ્યા સંભાળી.

થોડીવારમાં જે જણા આવતા જણાયા: બન્નેએ કાંઈક જોવું હતું ને તેઓ બહુ જ ધીમેથી વાતો કરતા હતા; પણ સાંત રાત્રીમાં એના શબ્દો સ્પષ્ટ પડતા હતા.

“ત્યારે, કામ ધારણી રહે પાર ન પડ્યું?”

અરણ્યે બહુ જ ધ્યાનથી જવાબ સાંભળવાની વેવારી કરો.

“ના ના. કાંઈક ફેરફાર થઈ ગયો.” બીજો સ્વર સ્પષ્ટ સ્ત્રીનો હતો. “રાધારાણી!” તે મનમાં બોલ્યો, “ત્યારે પેલો મોલનાર દેવીસિંહ હોવો જોઈએ.”

“જગમોહન શેઠે શું કહ્યું?”

“એમ જ. ધારણું ફક્ત નહીં જ આવે, કાંઈક ઉતાવળ થઈ ગઈ. કોઈ ફટકું તો નથી ના?”

“ના ના. મ્હારો જ ખાસ માણસ રોક્યો હતો ને?”

અરણ્ય મનમાં બોલ્યો, “આ ઠોકરો રહુનાથ કેટલાનો ખાસ માણસ છે?”

રાધારાણી અને દેવીસિંહ બન્ને ખડેર તરફ ચાલ્યાં ગયાં;

અરણ્ય પાછળ પાછળ ચાલ્યો. એજ વખતે ઝાઝ ઉપર ખપ્પાટ થયો. ઝાઝ ઉપર કોઈ છે કે શું? થોડીવારમાં પાછી ચાંતિ ફેલાઈ ગઈ. તે ખડેરની બીંત પાસે પહોંચી ગયો; અંકર રાધારાણી ને દેવીસિંહ ધીમેથી વાતો કરતાં હતાં.

“ઠીક, ત્યારે આ ગાળત શું કરવું ધાયું?”

“ઉતાવળે આંખા ન પાકે; વળી બીજવાર; નહીંતર અબ્બુનદેવની આંખમાં આંજીને એક ઠોકરે લાવતાં શી વાર? એવો એક ઠોકરો નજરમાં રાખી લેશું ત્યારે વાત.”

“કુન્દનપુરના મહારાણી જાત્રાએ સીધાંબ્યાં છે.” રાધાએ કહ્યું, “આજે રામમહેશમાં જેવી પોલી શેતરંજ બેલાય છે તેવી ક્યાંય નદી રમાતી હોય.”

“મહારાણીએ ચાર કામદાર બદલાવ્યા; સાચું કે?”

“હા, આ પાંચમે. આ જાત્રાનું પશુ બઢાનું છે. બાકી અમને.....સાધારણ રાજપૂતને કરમ લાગે તેવાં કામ જાત્રાના બઢાના નીચે કરી રહ્યાં છે. રાજપૂતનું છુંદ કહ્યું પછી તેજ કરે તેમાં શી નવાઈ?”

અરણ્યે સંસારમાં હોઠ ખીક્યા; “સાચું! સાચું” પશુ એ પોતાના કામમાં એટલો તત્લીન બન્યો હતો કે પાછળ શું ચાલે છે એની એને ખબર ન હતી; એણે પાછળ જોયું હતું તો

એક માણસ પાસે જ પથરના એક ઢગલા પાછળ સંતાઈને બેઠો હતો; તે જ્યારે ઝાડનીચે ઉભો હતો ત્યારે આ માણસ ઝાડ ઉપર બેઠો હતો. ખજુ અશ્વ પોતાના ખાતમાં જ હતો. અશ્વ જ્યારે ખડેર તરફ ગયો ત્યારે તે ઝાડ પરથી નીચે ઉતરી પાછળ આવ્યો ને આંધી સંતાયો.

“લક્ષ્મીનું ફેલુંક ચાલે છે ?”

રાધાજી તિરસ્કારમાં હોઠથી પુત્કાર કર્યો; “ગમે તેવી ખજુ અમારી તો ગોલી ને ? ચાલીને બીજું શું ? બિચારી બે માણસને આશ્રય આપે; એટલું જ. અને આ દરબારમાં બીજી તો શી ઉદારતા બળી છે ?”

થોડીવાર પછી બન્ને જણ બહાર નીકળ્યા. રાધારાણીનો હાથ દેવીસિંહના હાથમાં હતો. ઉગતઃ ચંદ્રના આંખા ઉજાસમાં તેઓ ગામ તરફ ચાલ્યા.

અશ્વનો પિત્તો ઉજળ્યો:

“ચંડાળ ! વિશ્વાસઘાતી !” તેણે મ્યાનમાંથી અર્ધાતલવાર બહાર કાઢી. ગમે તેવી ખજુ તે ખરો રજપૂત હતો ને નંદરાજથી નારાજ હતો છતાં એને સ્વામી માની એના માટે ભક્તિભાવ રાખતો. સાહસિક હતો; શૂરો હતો; હિસાબ ચોખ્ખો રાખતો ને ચોખ્ખો લેતો. રાજના ભાષાત તરીકેનું અભિમાન રાખતો ને ક્યારેક અધિકારીએને દાદા આપતો નહો. બહુ બહુ સત્તાવે ત્યારે કહેતે, કે ભાઈ, મહારો ગીરાજ જશે ખજુ તમારાં છોકરાં રખડશે ! સો એનાથી કરતાં; જોકે સોની આંખ એના પર હતી. અશ્વે ઉતાવળે પગલે ચાલતી પકડી.

એ જ વખતે એના ખભા પર હાથ પડ્યો:

રાજપૂત બચમાં-જોસમાં ઉઠ્યો: તલવાર ખુલ્લી કરી નાખી.

“કાણ ?” એણે જુસ્સામાં પૂછ્યું, “કાણ છે ? તું જૂત હો તો હું જૂનો દેવ છું !”

“હું જૂત છું” રધુનાથે હસતાં હસતાં કહ્યું:

“અરે રધુનાથ ! છોકરા તું ?”

“હવે ઝાડ પર પાન ખખડે ત્યારે જોતા જાણે ! ખજુ.....”

“ખજુ શું ?”

“તમારો ધરાદો મોટો છે; થોડેક જ દૂર દેવીસિંહના ખાસ પશુ સિંચાઈ ઉભા છે.”

“ત્રણસે” કેમ નથી? એ તો ખીચારા પેટ ઉપર પાટા વીટે છે.”

“ઠીક. પણ એને જવા દો. એનું કનિષ્ઠ નશ્ક છે.”

“બલે એનો ઘડો ભરાવા દો.”

રઘુનાથ ને અરણુ ધીમે ધીમે પાછળ ચાલ્યા. અરણુનું ધર આવ્યું; રઘુનાથ છૂટો પડ્યો.

“હવે સુધ જવાના કે?” અરણુ પૂછ્યું.

“ના. હજી મંદિર જવાનો.”

“મંદિર? મંદિર એ શું?”

“હો, ત્યાં તમે એક દિવસ આવશે ત્યારે ખચર પડશે.”

રઘુનાથ પોતાની છટાભરેલી સલામત ચાલતો થયો.

અરણુથી આ કાયડો ઉકલ્યો નહિ. તે પોતાના દિવાનખંડમાં બાંટા મારતો મોટેથી હસી પડ્યો; “હા! હા! રઘુનાથ વળી ત્રેમમાં પડ્યો લાગે છે! પણ હું ત્યાં આવીશ એટલે?”

મકરણ ૧૧ મું.

વિધનાથે ત્યાં શું જોયું?

સુતા મેળવવી એ અધરી વાત નથી; સત્તા જીવવી એ અધરી વાત છે. શક્તિ એ મનુષ્યનો વિકાસ પણ છે ને કેદખાનું પણ છે. સત્તા ને સહાનુભૂતિનું સમાન ક્ષેત્ર ખીલવે તે ક્ષત્રી, ખરા રાજપૂત, સાચો અધિકારી. અધિકાર એ મનુષ્યનું માપ છે; એની ઉંચાઈની પરિક્ષા છે. અધિકાર કે અધિકારી ખરાબ નથી; એ વખતે જે વાતાવરણ ઉત્પન્ન થાય છે, મનોદશા બદલાય છે, તે ખરાબ છે.

વિધનાથ-કલ્યાણીના રેવન્યુ કમીશનર ને મ્યુનિસિપાલ પ્રેસિડેન્ટ-પોતાના હિયકા પર બેસીને બુલતો હતો આજ

મહામહાનું ઘોટીયું ને ઉપર કાશ્મીરી જાલ ઓટી ઉઘડે માથે દરવાજા તરફ દ્રષ્ટિ રાખી ખેડો હોતો. એના મનમાં અનેક ગડ-મથક ચાલતી હશે તે વાત એના ચહેરા પરથી સ્પષ્ટ થઈ હતી.

વિશ્વનાથ પાછા મુસદ્દો કહેવાય તે પ્રકારનો માણસ હતો; ચીઠાશ ઝેટલી બધી કે લોહાની મૂડી પણ ગળી ગયે! જગત આજ જેને લીધું પાણી કહે છે તેવા મનુષ્યો સ્પષ્ટ વ્યક્તિત્વ વિનાના ને ગોળ દડા જેવા છે. એ કંઈ બાબત દડશે તે કહેવાય નહિ. વિશ્વનાથ વળી ધાર્મિક સ્તંભ પણ મનાતો; ને રાજદ્વારી કુનેહમાં ખુન કરવું પડે તે સિવાય જબરદસ્ત અહિંસાવાદી હતો. એને ધર્મ કરતાં ધણાએ જોયો હતો; ખંજરાપોળમાં ખડ નાખતાં, કુતરાને રાટલો નાખતાં, અગ્નીઆરસ ને અમાસનો મહિમા ભજવતાં; પણ એનો અધર્મ છાનો છાનો એટલે જ સરવાળે પહેાંચી જતો.

થોડીવારમાં દરવાજામાં એક દીગણો આવેડ માણસ દેખાયો. એના ચહેરામાં જરાક આગળ પડતી માંજી આંખ એના જીવનનો અરથો ઇતિહાસ કહી આપતી. એણે આવતા વેંતજ બહુ નમ્રતાથી સલામ ભરી, વિશ્વનાથની સામે નીચે જ ઝુકાવ્યું.

“અરે ! અહો ! ગોવિન્દભાઈ ! શું કરવા ? આવો, આવો ઉપર.”

“ના સાહેબ ! આંહી ફીક છે. ” કહી ગોવિન્દ નીચે ખેસી ગયો. હવે એ અસભ સ્વાર્થમૂર્તિઓ સામસામે ખેસી પોતપોતાનું કામ કાઢવા શઆસની તૈયારી કરવા લાગી.

અજૂનહેવને ઉઘાવવામાં વિશ્વનાથે અપરાધ રહી મદદ કરી હતી; ને તે યુક્તિ સફળ થઈ હોત, તો એ બીજીજ બાજી ખેલત. એ યુક્તિ અફળ ગઈ; તેથી બાહોશ પદાર્થશાસ્ત્રી જેમ ખરાબમાં ખરાબ કુચા જેવા નકામા પદાર્થનો ઉપયોગ શોધી કાઢે તેમ વિશ્વનાથે આ અફળ યુક્તિમાં પોતાનો વિજય જોયો. એનો એક સ્વભાવ એવો હતો કે ગમે તે માણસ ગમે તે રીતે એની મદદ લાગે તો પોતાનો હિસ્સો હંમેશાં એમાં છે એમ માની લેતો. એણે

આ અદ્વૈત યુક્તિના લાંબા પૂર્ણમાં મદનલાલને વોટી ફેંકી દેવાનો નિશ્ચય કર્યો હતો. જો યુક્તિ અદ્વૈત અર્થ હોત તો રાધા-રાણી પાસે પોતે યજ્ઞ ખાટી દેવીસિંહને ફેંકી દેવો હતો. હવે યુક્તિ અદ્વૈત અર્થ તો મદનલાલને હોમી દેવો. વિશ્વનાથે જરાક વિચાર્યો-મર્વથી જોવિંદ સામે જોયું: “કાં જોવિંદ, શું સમાચાર છે?”

હંમેશની પ્રકૃતિ અર્થ રહેલ મનુષ્યને લુપ્તચારના બીજ એક-દમ ભાવે છે; જોવિંદ જોની આખી મનોદક્ષા કળી ગયો.

“હા ! લક્ષ્મીરાણી આજ્યા; પણ મદનલાલ પડ્યા.”

“કેમ ?”

“આ વાત ઉઘ્યા વિના રહે ? મદનલાલે પાછા હલકા નોકરામાં દુશ્મનો બહુ રાખ્યા છે.”

“અને પહેલેથી નથી કીધું કે આનું પરીણામ સારું નહીં આવે. હવે કાણુ ? રાધારાણી આડે હાથ દેવાનાં કે ?”

“ના, ર. જ ના.” વિશ્વનાથ જરાક અબીમાનમાં છે એ જોઈ જોઈ જોઈ સુવાળી જીભને વધારે સુવાળી બનાવી. વિશ્વનાથે જો ફેરફાર જોયો; પણ જોને તો હેતરણ કાંઈ વાતમાં નથી, જો મંત્ર જ મોંજે ચડી ચુક્યો હતો.

“અને આ દુશ્મનો કાણુ જાણ્યા છે ? હશે કાંઈ હજૂરીઆ !”

“જો આરોહ, સીદીક ને દેશળ હજૂરી !”

વિશ્વનાથની આંખમાં ઉડા સંતોષ ને જાનો આનંદ દેખાયા.

“ને શું વાત ફૂટી અર્થ ? અને તો તો તું પણ લેવાયો !”

જેણે લાગ જોઈ ચપળ થોડો ખુશા ભાગપર પા કરે તેમ પ્રકાર કર્યો; જોવિંદના મહેરામાં ન દેખાય તેવો જાનો મહારાટ દેખાયો. વિશ્વનાથ જોની સામે જોઈ રક્ષકના જેવું મીઠું હાસ્ય હસ્યો.

“જોવિંદ સાચું કે ? મેં નહોતું કહ્યું ?”

જોવિંદ પરાજય કરતાં સ્વાર્થથી નરમ બન્યો હતો; પણ જેણે દીવે મોંજે પરાજય સ્વીકારી વિશ્વનાથને વિજયના આનંદની ખુમારી આવવા દીધી; કારણ કે જો જો કામે આણ્યો હતો, તે હવે પ્રમટ કરવાની તક જો શોધતો હતો.

“હા, હા ! આપની દીર્ઘદ્રષ્ટિથી હું બચી ગયો હોત !”

“હોકરાથી હાથ પીવાય નહિ. મદનલાલને અપુત્રવ હશે, પણ આતો ખાંડાની ધાર છે !”

“ જી હા ! અને હવે એ વાત કહો મોડી ફટકા.”

“ હાસ્તો, પણ હવે આપણે પાણી પહેલાં પાળ બાંધવી રહી, સમજ્યો કે ? ”

“ જી હા, હું તો હવે આપના કહેવા પ્રમાણેજ વર્તવાનો; એક ટોકર બસ છે ! ”

“ ત્યારે આ વાત બીજા કોઈ પુત્રે તે પહેલાં પુત્રા.”

ગોવિન્દ બકક્યો, વિશ્વનાથની જીભ મીઠાશ ધારી રહી હતી. થોડીવાર પહેલાં આવેલો વિજયનો નક્કો ઉતરી ગયો હતો, ને તેથી હવે વધારે બચકર હતો.

“ તારે બકકવાનું નથી. આ કાવચમાં મદનલાલ ને દેવી-સિંહ બન્નેને હોમી દેવા. રાધારાણીને કહેવું કે દેવીસિંહનો ભોજ આપો, નહીંતર તમારી વાલ પ્રગટ થઈ જશે; મદનલાલ જમ એટલે પછી જોઈ લેવાશે.”

“ જી હા.”

“ અને આ ત્રણ જણની ઉપયોગ કરી લેવો. તું જ ત્યારે, એમને મોકલાવજે તો ! ”

“ બસ, આ યુક્તિ સરસ છે. અને.....”

“ અને.....શું ? ” વિશ્વનાથે ઉતાવળે પૂછ્યું.

“ મને એક ગરીબનું કામ છે.”

વિશ્વનાથે કુન માંઝા.

રઘુનાથનો આવવાનો વખત હતો પણ હજી આવ્યો ન હતો. ગોવિન્દ આવ્યો ત્યારે દરવાજાની જાણી બંધ કરતો આવ્યો હતો, ને આશરીની જાણી અર્ધ-બંધ જેવા હતી, તેમજ તે તરફ પોતાની પાસે રાખીને વિશ્વનાથ બેસી ગયો હતો; એટલે જો કોઈ શુભશુભ પાસેની જોરડીમાં બંધ થોળી જાય, તો એ જણની વાત નિશ્ચિત પહોં સાંભળે. જોરડીનું બારણું બહાર પડતું હતું, એટલે આશરી-મોંથી પસાર થવાની જરૂર ન હતી. પટાવાળા પાછળના ભાગમાં કાયમ રેખાયા હતા. વિશ્વનાથને એક એ વખત શંકા પડી ને તેણે જોરડી તરફ દૃષ્ટિ કરી, પણ ધીમે ધીમે વાતમાં કુબળા તે ગૂંચી ગયો.

“ શું થયું ? ” એણે દૃષ્ટિથી અધીરાઈથી પૂછ્યું.

“ સાહેબ, મારો એક ભત્રીજો છે.”

“હું” વિશ્વનાથે હવે અવાજ બદલ્યો. પણ ગોવિંદ આગળ વધ્યો.

“આપના હાથ નીચે એને ક્યાં? તળાટી રખાવી દો. એનું કામ થઈ જાય.”

વિશ્વનાથ ધડીભર કાંઈ બોલ્યો નહિ; પાછો એનો મૂળ સિદ્ધાંત-અમે તેમ આપણો સ્વાર્થ સાધવો જોઈએ-એ વિજય પામતો દેખાયો.

“હીક છે, છોકરો કાંઈ લણેલ છે? ચાલાક છે.?”

“જી હા. હીક છે, ને લણેલ તો શું? આજ કાલ લણેલા બૂખે મરે છે. ચાલાકી છે તો બધું છે.”

“ગોવિંદ! તને ખબર છે કે નહિ? હું કોઈના પર ખોટો ઉપકાર કરતો નથી ને કોઈની ખોટી શરમ રાખતો નથી. મેં તને કાવત્રામાંથી બચવાનો માર્ગ કરી આપ્યો; પછી ખોટી શરમ હીક નહીં.”

ગોવિંદે ત્રાંસી આંખે તેની સામે જોયું. તે મનમાં બોલ્યો, એને ખરીદી કરવી છે! હીક છે. પડશે તેવા દેવાશે. એ લૂટશે, તો આપણને ક્યાં નથી આવડતું?”

“જી હા. આપના સ્વભાવની મને ખબર છે છોકરો ગરીબ છે, પણ આપની પાસે ખાલી હાથે ન અવાજ મારે.....” તે મોટથી બોલ્યો.

ગોવિંદે એક હજારની નોટની થોકડી ધીમેથી વિશ્વનાથ પાસે મૂકી દીધી. વિશ્વનાથની આંખમાં તેજ આવ્યું.

“આ તમે હો એટલે હું કે! નહિતર બે...”

“જી હા. મને ક્યાં ખબર નથી? વળી આપે મારા પર આજે બીજો ફેટલોક આભાર કર્યો છે.”

“હીક, છોકરાને મારીડુપાસે મોકલજો. એને તેજપુર મહાલમાં મોકલશું; કહેજો કે જરા કુશીઆર રહે. ત્યાં જરા કણુબી વાચડા છે!”

“એમાં વાંધો નહોં આવે. એવા કેંક જોઈ નાખ્યા છે.”

ગોવિંદ રજા લઈ બેઠો થયો. વિશ્વનાથ પણ બેઠો થયો. એને મનમાં ચટપટી હતી કે રણનાથ હજી કેમ આવ્યો નહીં.

પટાવાળાને બોલાવવા તે અંદર ગયો ને ગોવિંદ બહાર ગયો; ઝોરડીમાંથી તે જ વખતે ઉતાવળે એક જુવાન બહાર

નીકળી આવ્યો, ને વિશ્વનાથનો પટાવળો તપાસ કરવા આવે તે પહેલાં ઝોશરીના એ પગથીઆં ચડી, જાણે હમણાંજ આવ્યો! હોય તેવો દેખાવ કરી ઉભો. વિશ્વનાથે બહાર આવી રઘુનાથને જોતાં એને આશ્ચર્ય થયું. પણ એણે ઉતાવળમાં જ પૂછ્યું, “કાંઈ સામું મળ્યું ?”

રઘુનાથ એને માખી ગણે હતો. “જી હા ! પાની ડાશી.”

પાની ડાશી વિશ્વનાથને ત્યાં કામ કરવા આવતી ને તેને હમણાંજ, પોતે ઝોરડીમાંથી નીકળતો હતો તે પહેલાં થોડીવાર બહાર જતાં જોઈ હતી ગોવિન્દનું નામ ખાસ મૂકી દાણું. રઘુનાથ જે તરફથી આવે તે તરફ સાધારણ રીતે ગોવિંદનો રસ્તો નહીં હતો, ને પાની ડાશી એ તરફ જ ચલવાની. આ માખ ઉપર રઘુનાથે તીર ફેંક્યું. જે પોતે ગોવિન્દનું નામ લે તો વિશ્વનાથને શંકા થાય. માટે એ નામજ મૂક્યું; ને પોતે ઘેરથી આવે છે તેવો દેખાવ કર્યો. વિશ્વનાથની શંકા ઉડી અડ, તે મીઠાશથી હસ્યો.

“કેમ મોડો, રઘુનાથ ?”

“હું વહેલો આવત; પણ વચ્ચે દેશળ હજુરીએ રાફી રાખ્યો.” વિશ્વનાથે લયથી—આશ્ચર્યથી—શંકાથી રઘુનાથ સામે જોયું.

રઘુનાથ મનમાં હસ્યો. એના મોં પર ગંભીર શાંતિ જ હતી. “જી, એવું છે કે દેશળ હજુરીના પગારમાં મદનલાલે કાંઈ કાપકપ કરી હશે. આજ હવે તક આવી છે, માટે તે એનું પૂરપૂરું વેર લેવા માગે છે. !”

“બાડા ! બાડા ! હજી બાડા રહ્યો કે ?” વિશ્વનાથ મીઠી નજર કરીને હસતાં હસતાં બોલ્યો, “મેં તને શું કહ્યું છે ? બને હોમી દેશે !”

“પણ મદનલાલે દેશળને તેડવા મોકલેલ, એટલે એ સાક્ષી ને શેઠ જગમોહન તથા રાધા પણ જો વાત પુટે તો મદનલાલને હોમવા માગે છે. સીતક ને જગા બારોડે વાત ઉપાડવાનું માગે લીધું છે. આપ મદદ કરો તો ?” વિશ્વનાથની આંખ ચમકી.

“હોકરો વાત માંમળી તો બોલતો નથી ને ?” તેણે તીવ્ર આંખે રઘુનાથ તરફ જોયા ક્યું.

“ પણ લક્ષ્મી—હમણાં એનો સીતારો ચડતો છે, તે ખબર છે ને ? ”

“ એનો બંદોબસ્ત થઈ રહેશે. લક્ષ્મીનો બાપ થોડા દિવસમાં અંકી આવનાર છે. ગેવિંદ એ કપટ મદનલાલ પર ઢોળી દેશે. લક્ષ્મીનો બાપ એમાં મદદ કરશે. બોલો હવે ? ”

“ તને બચાવવા માટે જ મેં બોલાવ્યો હતો. બોલ, તું શું કહે છે ? ”

“ હું કહીશ કે દેવસિંહે ધમકી મારી ને મદનલાલે લાલચ આપી. ”

“ હં.....બસ એમજ. પણ રાધા ?—એવું કુમ ? ”

“ કહેવું કે તારે બચવું હોય તો આ એકજ માર્ગ છે. ”
વિશ્વનાથના ચહેરા પર સંતોષનાં ચિન્હ પ્રગટ્યાં. રઘુનાથે તે જોયાં. રઘુનાથ ઉઠ્યો, ને રજા લઈ રસ્તે પડ્યો.

વિશ્વનાથનો હાથકે આનંદમાં જરાક વધારે ચડ્યો હતો. મદનલાલ ને દેવસિંહ બન્નેને હોમી દીધા પછી એની એકદમ સત્તા જમાવવાના હપ્તમાં એણે ઘડીઆળમાં દશ થયા તે પછી સાંભળ્યાં નહિ. પાછળથી ચાકરે કહ્યું ત્યારે જ તે આ આનંદમાંથી ઉઠ્યો ને નહાવા માટે અંદર ગયો.

પ્રકરણ ૧૨ મું.

ત્રિપુટી સામે ત્રિપુટી.

કુલ્યાણીના મંદિરનો ઘંટારવ થઈ રહ્યો હતો. ચોકમાં એક આધેડ જેવો માણસ પગ પર પગ ચડાવીને નિરતિ બેઠો હતો, ને વારંવાર “શિવ ! શિવ !” ના મંત્ર બોલતો હતો. કંઠંગા ચહેરા પર બભ્રૂતીની ત્રણ રેખાથી એ શિવના જૂત જેવો દેખાતો હતો. બંડી બરડ ધોળી દાઢી ટુંકા વાળ વળી મથેલ રાખોડી નિમાળા ને ઢંઢધડા વિનાશુ શરીર; આથી એનો દેખાવ અસામાન્ય લાગતો, હતો. ઘંટારવ પૂરો થયો કે તરતજ તે ઉઠવાની તૈયારી કરતો હતો. એકલામાં એક બુવાન ચપલ છોકરો નેની સામે આવી ઉત્તો રહ્યો. અજાચારીએ ઉધમથી જમતો હોય તેમ બચાવું ખીંકું.

“ અક્ષયારોહ પુણ્યનિંદ આપ્યું નામ ? ”

“ હા, કેમ ? ”

“ રેવન્યુ કમીશનર સાહેબ જોલાવે છે ! ”

અક્ષયારો વિચારમાં પડી ગયો. નંદીધરની જગ્યા નીચે મૂળ ખે મામ હતો. તેમાં એક મામ તો નંદરાજે ખામસા કયું હતું; ખીન્ન ઉપર એના ડોળા હતો, પણ અક્ષયારોજી વારંવાર પ્રજાની ઉદાર હાથે વહેંચણી કરીને અને દરેક દરેક ‘સાહેબ’ ને તમતા રહીને ખીલું મામ માંડ માંડ ખચાવ્યું હતું. રેવન્યુ ખાતાના તો ખાતામાં નાના નોકરના છોકરાને પણ અક્ષયારો જૂલ્યા ન હતો. પણ આજ વળી નવું ધર્તીગ જાગ્યું. જાણી અક્ષયારો વિચારમાં પડી ગયો.

“ અત્યાર જોલાવે છે ? ”

“ હા, હમણાં જ. ”

અક્ષયારો મહારાજ આવનારની સાથે ચાલ્યા; કાંઈક વિચાર આવતાં પૂછ્યું

“ તમારું નામ ! ”

“ રઘુનાથ ! ”

“ રઘુનાથજી ! સાહેબ પાસે કાંઈ ખેડું છે ? કેમ જોલાવતા હશે ? ”

“ અક્ષયારો મહારાજ ! ” રઘુનાથે કડમ્બથી કહ્યું. “ કંઈ કુતિયામાં વસો છો ? કાંઈ ખચર છે કે મહત્ત્વાલભાઈનું ત્રાજવું હેઠે બેસે છે, ને એની સાથે તમે. તમારે એટલો બધો-બદ્ધમીને-ચખવાની જરૂર શી હતી ? ”

અક્ષયારો તો વીજળી પડે તેમ અવાક થઈ રહ્યો. તે ચોતાને હવે આટ-આટલા ભોગ પછી સ્થિર માનતો હતો.

“ અરે ! પણ ભાઈ સાહેબ ! નાચખ દિવાનનું કામ ન કરીએ તો જગ્યામાં ગેરબધવસ્થાની ધમકી મળે છે; જો કરીએ તો આ પરિણામ આવે છે. હશે, ભાઈ ! કલિયુગ છે. આજે સોષી હળવું લોહી હવાલદારનું નાંહ-પણ ધમસ્થાનનું છે ! ”

“ પણ મહારાજજી ! જેમ દરેક વરસે નવો ફાલ આવે છે, તેમ દરેક વરસે નવી બધવસ્થા થાય છે ! ”

“ હા, ભાઈ ! સાચું કહ્યું. ”

“ ત્યારે તમારું કામ સારો-નરસો આધિકારી જોવડું.

નથી, કાનો સિતારો ચડતો છે એ જોવાનું છે. નહિતર હેરાન થશો, બહારચારીજી ! ”

“ પણ હવે કાંઈ ઉપાય ખરા ? ”

“ કંચન અને કામિની કાને પ્રિય નથી ? કાને શું આપવું તે તમને ક્યાં ખબર નથી ? ”

“ પણ આ તારા સાહેબથી તોળા ! હજી મધ સાલમાં જ પ્રસાદ પર્વો છે. ત્યાં આ સાલ નવી વાત કઢી ! ”

“ તમે આ સાલ જમો છો ને આવતી સાલ જમતા નથી ? કેમ પેટ હંમેશનું હંમેશ હજમ ન કરી શકે ? કાંઈ અજીર્ણ થાય ? નહિતર અમારા રાજવૈદ—તમે તો સુવર્ણ વસંત માણતી વાપરો છો ! ”

“ ખરે રઘુનાથજી શું બોલે છે ? હું બહારચારી ! ”

“ જી મહારાજ ? ” રઘુનાથ ટીખર કરીને બોલ્યો, “ કાનને દોષ છે !.....પણ આ સાહેબનું ઘર ! ”

સામે વિશ્વનાથનું ઘર હતું, તે તરફ રઘુનાથ આંખો કરી બતાવ્યું. બહારચારી તથા રઘુનાથ બંને આંકર ગયા. વિશ્વનાથ રિવાજ મુજબ હોયકતો હતો.

“ કાં છોકરા ! ” એણે રઘુનાથને જોઈ પૂછ્યું.

“ જી આવ્યા ! ”

“ આવો ! બહારચારીજી ! ” વિશ્વનાથે હસીને કહ્યું; પણ એમાં રહેલો વ્યંગ જોઈને બહારચારી ધ્રજી ઉઠ્યો. વિશ્વનાથે ચહેરા વધારે હસતો રાખીને પૂછ્યું;

“ તમારે ત્યાંથી નામબદ્ધિવાનનું મણસ કાંઈ બાંધને તેડવા આવેલ ? ”

બહારચારીએ જોયું કે ખેડું બોલવામાં માલ નથી; “ જી હા, બદશીરાણીને ! ”

“ બરાબર. માણસ પણ પોતે બચવા નીજને કેવા હેરાન કરે છે. બહારચારીજી ! જુઓ તો ખરા ! આપને કેવા હેરાન થવું પડે છે ? ”

બહારચારીની રંગેરંગમાં આ ધાસ્તી પેલી મધ; વિશ્વનાથે એ જોયું; તે આમળ વધ્યો;

“એવું છે કે આ લક્ષ્મીબાઇને નામે મદનલાલે—મદન-લાલનું વાંકુ આવશે તો તમને માફ નહીં લાગે કે ?” વિશ્વનાથે રંભુમી પર હિતવો હોય તેવા અસલ વેપ કર્યો.

“હા ના. મારે શું ? મારે તો આપની પક્ષ સેવા બળવવી છે.”

“હાં, હવે મદનલાલે ધર્તીંગ હાંક્યું. લક્ષ્મીબાઇને સેઠની દીકરી બનાવ્યાં ને મહારાજને કહ્યું, એને લાવતા બહુ મહેનત પડી છે; ધણો ખર્ચ થયો છે. જુઓ તો ખરા ! હવે આજે એ વાત મહારાજ પાસે નીકળનાર છે. તમને શું ખબર છે ?”

“એટલું જ: લક્ષ્મીબાઇને ત્યાં ઉતારવા, ને સગવડતા કરી આપવી, આવો મહારાજનો કુકમ છે. મેં તે પ્રમાણે કયું.”

“હા, ખરાબર તમને શું ખબર ? રઘુનાથ ! અલ્યાચારીજીને નાહકે હુઆ, જો તો ખરો !”

રઘુનાથ મનમાં હસ્યો. “હા, હા !”

“ઠીક બસ એટલું જ કામ : હવે, તમને અત્યારે નાહકે હુરાન કર્યા” વિશ્વનાથ એક પછી એક મીઠા સ્પષ્ટ જોણવા લાગ્યો.

અલ્યાચારી ઉઠ્યો ને રજા લીધી.

થોડે દૂર ન ગયો ત્યાં રઘુનાથ પાછળ દોડ્યો; ‘અલ્યાચારીજી !’

અલ્યાચારી ચેતી ગયો, આવા તો ઘણી વખત હાખલા બનેલા. મદનલાલને પક્ષ લેવા મારે પૂરો શિક્ષા મળશે. એણે ફરી ખેસવાનો નિશ્ચય કર્યો.

“અરે ! હા હા ! અલ્યાચારીજી !” વિશ્વનાથે મીઠું હાસ્ય કરતાં કહ્યું, “હું જુલો ગયો. કાલે તમારે નકામો ધક્કો ચાત ને ? તમારા ઉપર ટ્રેઝરી ઓફીસથી દણું નીકળે છે; હશે કાંઈક જીનુ પાંચ હજાર નવસો છત્રીસ રૂપીઆ છે, લમલમ-ખરાબર ખબર નથી.”

અલ્યાચારીના પગ ઢીલા પડી ગયા. છુટવાનો રસ્તો ન દેખાયો.

“હા, બાપુ હશે. ગોવિન્દ હજુર તો કહે કે લક્ષ્મીચારી ખવાસણ છે !”

“એમ કે ?” વિશ્વનાથ હસ્યો, “ત્યારે તમને એની પૂરી ખબર હશે !”

“હા, રાજપુરના રાણવ ખવાસની દીકરી. બધાએ ભેગા થઈ વાણીઆણુ કે આલણી હરાવી.”

“એ વાત ક્યા બની ?”

“મંદિરના ઝોટલા પાસે જ. એ વાત પૂરી કરીને પછી મને બોલાવ્યો !”

“હીક, મહારાજ તપસ કરે તો જવાબ આપજો. તમારા ભેણા વિષે કું કાલે રવાના કરને કહીશ.”

“હા, હાં હવે પહેલાં જવું નથી.”

“ફિકર નહિ.”

બ્રહ્મચારી મયો કે જરતજ વિશ્વનાથ દરબારમંડ બરફ વળ્યો. રહુનાથ સાથે આવ્યો. દરબારમંડમાં એક વિશાળ ઝેરકામાં કલ્યાણીના આઠ-દસ લાખ માણસોના લાગવનો વિધાતા નિશ્ચિત અવસ્થામાં હુકો મગાવતો હતો. નંદરાજ ખાનગીમાં બહુ સાદા વેષમાં રહેતો, ને તેથી માત્ર સુરવાળ ને પહેરણુ પહેરી, માથે સાદી ટોપી ઝોઢીને શેતરંજ પર બીજા વેલા રેશમી ગાલીઆ પર બેસી હુકો મગાવતો હતો, ને વચ્ચે વચ્ચે સામે બેઠેલા સામે જોઈ વાતો કરતો હતો.

સામે બેઠેલામાં બે જાતનાં માણસો હતાં; એક તરફ જગો બાપોટ, સોદીક ને દેશજા હજુરી બેઠાં હતા. બીજી તરફ મદનલાલ. બાણુરાવ ને દેવીસિંહ હતા. ઝોટલામાં વિશ્વનાથ પ્રવેશ કર્યો. રંજ પરમી લગ્યું કે હજી મદનલાલનું સ્થાન અજીત છે. ઝોટલામાં નંદરાજ અચાનક બેઠો થયો, સો સાથે જ ઉભાં થયા.

“વિશ્વનાથ ! આવો તો” તે ઝોટલું બોલી અંદરના ઝેરકામાં ગયો. વિશ્વનાથ બેઠેલા પર એક અર્થસમક દ્રષ્ટિ નાખી અંદર ગયો.

“લોકોમાં વાત ફેલાણી છે કે અબ્બૂ નહેવને ઝેર અપાયું !” નંદરાજે પૂછ્યું.

“હા ! લોકો !” વિશ્વનાથ ન માનતો હોય તેમ બોલ્યો :

“પણ અબ્બૂ નહેવ તો મહેલમાં છે !”

“ બચી ગયા—એમ વાત થાય છે. ”

“ કહેવાય નહીં. આપ શું ધારો છો ? એટલા મળેલા સમાચાર પરથી શું અનુમાન કરવું ? ”

“ હોય. વખત છે. રાજસેવા છુટી ચીજ છે ! ”

“ મદનલાલ ! દેવીસિંહ ! આશુરાવ ! ” નંદરાજે એકી સાથે બધાને બોલાવ્યા. નંદરાજે એક પુરસી પર સ્તરીર લાંબુ કર્યું. બીજા પાસે સો બેઠા. વિશ્વનાથ ત્રિવલ્લભી દ્રષ્ટિ રાખી સ્થિર ઉભો.

“ કાં ? બોલો, શું છે મદનલાલ ? તમે જવાબ લખી વાળ્યો ? ”

“ જી હા ! ”

“ શું ? ” આશુરાવે વચ્ચે પૂછ્યું. મહેતાજી મારે નહીં ને ભણાવે નહીં, એવા કતા રાખસાહેન ક્યારેક સ્વમાન વિષે બહુ કમળ રાખતા.

“ કે કબૂલ છે ? ”

“ અરે ! પણ—”

“ હવે પણને પણ, આશુરાવ ! એમ ક્યાં કુટવી છે ? ઠીક રેવાશંકર શું કહે છે ? ”

“ જી, બજેટ પ્રમાણે આપણે દસ લાખ વધારવા રહ્યા ! ”

“ દસ લાખ ક્યાંથી લાગશે ? ને પિનાકીપ્રસાદ પાંચ લાખ માગે છે. ” વિશ્વનાથે કહ્યું.

“ ને આ વખતે મારા ખાનગી ખર્ચ ખાતે એક લાખ વધારે લેવાના છે. ”

“ જી હા. આપને મેં ત્યારે જ કહ્યું હતું કે આપને લોક ન હોય ! ને નવા બંગલાના ‘ પ્લેન ’ તૈયાર છે, પિનાકીપ્રસાદ કહેતા હતા. ”

“ હા, લ્યો ત્યારે દસ એ, પાંચ બીજા, એક ને દસ—આ લગભગ વીસથી પચીસ લાખનું ખ્યાન રાખવું. ” નંદરાજે હિસાબ કર્યો.

“ એમાંથી નવી સ્થિતિ પ્રમાણે આપણે વીસ લાખ તો વધ્યા છે. સાતનું કરવું રહ્યું. ”

“ આપણે ત્યાં લોકો ખરે સરકાર જેટલા ટેકસ નથી. ગવર્નમેન્ટમાં ધરવેરા છે. આપણે એ શા માટે ન રાખવો ? બીજું આપણે તો એક નવો કર નાખી શકાય. ”

“ શું ? ” નંદરાજે અતુલસાથી પૂછ્યું.

“ રાહ ટેકસ-રસ્તા વેરા. એના ઉપયોગ રસ્તાના સમારકામ માટે થાય. ”

“ તો એ એ ટેકસથી પૂર થાય તો બલે નહિતર પછી ચુલા વેરા કે હર વેરા નાખવાની ગોઠવણ થઈ શકે. ” વિશ્વનાથે કહ્યું.

“ કેમ ખમર પડી કે આપણા બજેટમાં આ છેલ્લી ખોટ છે. માટે બધા વેરા એક સાથે નાખ્યા હોય તો વખત આવે ત્યાં લોકો ટેવાઈ જાય. ”

“ બરાબર; ” નંદરાજે કહ્યું “ અને તમે શું કહેતા હતા કે દેવીસિંહ મજમંડળ કે એવું કાંઈક નામ આપ્યું. ”

“ આંહીના જીવાનીઆ ભેગા કંઈ હોહો કરતા હતા. આજે તો કીધું છે કે ભેગા થાય એટલે જોબના બારણા સમજી લેવા. ”

“ એને કહી છો કે રાજ્ય નંદરાજના બાપનું છે. ને તમને બીજાને રાજ્ય કરતાં આવડે નહિ. ન માને તો ચોરસું રત્ન ! ”

“ જી હા. ” દેવીસિંહ હસ્યો.

મોટી ચિંતામાંથી મુક્ત થયો હોય તેમ નંદરાજ બેઠો થયો. સૌ ઉઠ્યા ને દિવાનખંડમાં આવ્યા, ત્યાં હજી જોડા બારાટ-પ્સીદીક, દેશજ ને રઘુનાથ મધ્યાં મારતા બેઠા હતા. સૌ અધિકારીઓ સલામ લઈ ચાલતા થયા. નંદરાજ જોઈ રહ્યો.

“ દેવીસિંહ ! ” એણે દેવીસિંહને પાછો બોલાવ્યો.

દેવીસિંહ પાછો આવ્યો. નંદરાજે એના કાન કરાયા. દેવીસિંહ મનમાં મલકાતો ચાલ્યો ગયો.

હવે માત્ર ખાનગી માણસો રહ્યા. વિશ્વનાથની અર્થસૂચક દ્રષ્ટિના દેશજ ખવાસે જવાબ વાળ્યો હતો. સૌ બહાર નીકળ્યા ત્યારે વિશ્વનાથે કહ્યું.

“ મદનલાલ ! હવે બજેટના ખાસ નદિ પૂરાય હો ! ”

“ અરે ! મારા સાહેબ ? એ શું બોલ્યા ? આપણે ત્યાં ખાસ ક્યારે હતા જે નદિ પૂરાય ? ”

દેવીસિંહ પાછળ હતો. તેણે સાદ પૂરવ્યો, “ અને એમ કરતાં થાય તો બધા મારા લોકો ! એને મઠી મારી ધમ વાડીજો ! ”

વિશ્વનાથે બચથી પાછળ જોયું. દેવીસિંહ હસતો હસતો ચાલ્યો ગયો. એના હાથમાં કાંઈક બેઠ છે એટલું જ જાણી શકાયું. વિશ્વનાથે રઘુનાથને શોધ્યો, પણ તેના પત્ની લાગ્યો નહીં.

પ્રકરણ ૧૩ મું.

નંદરાજનો સકેત.

નંદરાજ એકલો પડ્યો એટલે જમા ખારાટ, સીદીક ને દેશળની વાતોમાં પડ્યો.

“પૃથ્વીનાથ ! ઘણું રજવડાં જોયા, પણ આવાથી હદ. રાજા નિકમનો જ અવતાર !”

“એને તોય માણસને હજી સુખ નથી. દેશળની ટાપ્પી આવી.”

“અરે માંડા ! એ તો એ દિ’ની હવા છે, ને આપણું શું લઈ જાય છે ? આપણે જ બદાને સોને ખેસારી છોને !”

“હા એ સાચું !”

“સીદીક હમણાં શું આચાર છે ?” એલે બોલનાર સીદીક હતો, તેની સામે જોઈ નંદરાજે સવાલ કર્યો.

“સાહેબ ! હમણાં તો શિરોએ ને ખારણે અખૂનદેવની વાત છે. ધૈર્યે બચાવ્યા !”

“પણ એ વાત સાચી ?”

“એમાં તે પૃથ્વીનાથ ! ફેર હોય ? પંચ બોલે તે પ્રમાણુ. રાજલોભા ધુરી ચીજ છે. પણ આમ નામબદ્ધિવાન જેવું માણસ ઉઠીને લૂણહરામ બને !”

“રાજખટપટ તો ચાય જ, પણ અંદર અમલદારો લાળી જાય તો સત્યાનાશ જાય !”

“હજી તો લક્ષ્મીરાણીનું ધતોજ બાકી છે !” દેશળે સમય જોઈ લા કર્યો.

“શું ?” નંદરાજે હુકમાંથી વરાળ કાઢતાં કહ્યું.

“લક્ષ્મી રાણી—રાજપુરના રાધન ખવાસની દીકરી. એને તેજપુરના શેઠની દીકરી ઠરાવી. એ ફરિયાદી કરે તે માટે ફિખા વેર્માં છે, એમ કરીને દસ હજારની થેલી ધરમાં ચૂકી દીધી !”

“હું !” નંદરાજની આંખ ફરી; એના જેવો અભિમાની ને સ્વાર્થી આ સહન કરી શક્યો નહિ.

“હા, બાપુ ! આપ તો રાજ્ય ભોજના અવતાર છો ! આપે દેવામાં પાછું નથી જોયું; ને અમદારોએ જોળો વાળવામાં. બીજી કેટલીક વાત કરાવી ?”

“શું છે વળી બીજી ?”

“આ બે મહીના પહેલાં કોને ધીર્વા ?”

“કલકતા. એક કંપનીને.”

“એમાં કહે છે કે રવાણાંકર ને મદનજીવે હકમાઈ દરાવી છે એક લાખ સીપા.”

“અરે ! પશુ આવી લૂંટ આ સાચુ છે ?”

“હમે રૈયતને લૂટે; તમને અમલદારો લૂટે, અમલદારોને પરદેશીઓ વેપાર કરી લૂટે.”

“ચાર તરફ લૂંટ છે, એક કેટલીક લૂંટ પૂરી પાડશે ?” અન્નૂનદેવે પાછળના બારણેથી આવતા કહ્યું. એને જોઈ સૌ એકા થઈ ગયા. અન્નૂનદેવ બેઠો રાજ્યનું મન એની સાથે એક નથી એ સૌ સમજતા, એટલે ધડીલર મૈન ચાલ્યું.

“ઠીક તમને ખલેલ પડી કં?” અન્નૂનદેવ બેઠો થયો. “પશુ આટલું સાથે સાથે ચાલ રાખો, રૈયતને અવાજ કરવાની તક આપો. ત્યારેજ ખબર પડશે. કે ધુળથી માંડીને મોટી સુધીની લૂંટ થાય છે; લાંચ સિવાય કામ બતાવું નથી; તળાટીની ત્રીસની જગ્યા ત્રણસોની મળ્યાં છે; ને તમે આ વાત પર નજર ન કરવામાં અભિમાન લો છો. ખરા દેવની પેઠે જો ક્યાંય તમારી પૂજા થાય, તો તે આ સંસ્કારસિદ્ધ રૈયતમાં; નહિતર યુરોપીયો પવન હવે તમને ફૂંકી મારશે. ! જીવાન લોહીમાં શ્રદ્ધાને બદલે સ્વતંત્રતાનું ખૂન ઠોકડા મારે છે. ને તેમને કાણ કહે છે તમે રાજ્ય મટી જાવ ? તમે રાજ્ય બનો, મંજના મંજ ખચ્છી ગુલામ પેઠે નીચી મૂંડીએ શું કરવા સ્વમાન ગુમાવી હાથે કરીને ધરવા જાઓ છો ?—” તે પોતાની હંમેશની ગૌરવપૂર્ણ ચાલમાં ચાલ્યો ગયો.

“આ રાજ્ય જોશે !” નંદરાજે એના ગયા પછી કહ્યું.

“બાપુ ! છોકરું છે ને ?”

“ઠીક; એ તો વળી હરિષ્ચંદ્ર; સીદીક; તારે કાલે ત્રણ અમલ કરવાના.”

“શું શું ?”

“જોવિન્દને કહેવું રાખવને બોલાવે; બ્રહ્મચારીને કહેવું ફરિયાદી કરે; ને બાથુરાવને કહેવું રાજનામું આપે !”

“બ્રહ્મચારીને ફરિયાદ શું...”

“એ તું કાલે સવારે જોશે.”

નંદરાજની કચેરી બરખાસ્ત થઇ. થોડી મીનીટમાં ત્રણ બહાનું નસીબ ધમાધ યુકયું હતું. બહાનું કરીને જ્યાં જ્યાં અનિશ્ચિત સત્તા એક હાથમાં સોંપાય છે ત્યાં શુભામી મનોદશા પ્રસરે છે, ને માનવ શક્તિની વિજળી નાશ પામે છે; સાહિત્યમાં, વિજ્ઞાનમાં ઉદ્ધાગમાં પ્રવૃત્તિમાં દેશી રાજની રૈયત પાછળ પડી જાય છે, તેવું આ કારણ છે. મનુષ્યનો શક્તિની કિંમત કરવાની લાચકાત ન હોય, એવી પ્રજામાં લાયક મનુષ્ય ભાગ્યેજ મળે; ને જે થાય તેવું કાર્યક્ષેત્ર બહારના ભાગમાં શરૂ થાય. દયાનંદ સરસ્વતી ને મહાત્મા ગાંધીનું કાર્યક્ષેત્ર આમ બહારથીજ શરૂ થયું.

દેશી રાજ્યોના અસ્તિત્વ પર આ એક ભયંકર શાપ છે.

પ્રકરણ ૧૪ મું.

ફરેલી દ્રષ્ટિ

સુવારનો સૂર્ય પોતાના બાલકિરણથી કલ્યાણીના લબ્ધ રાજમહેલની લલકભરેલી નકશીને નહવરાવી રહ્યો હતો. જેમ પ્રજાજનનું પ્રધાન વ્યવહારમાં તેમ નકશી અને શિલ્પકળામાં પ્રજાએ પોતાનું પ્રજાકીય તત્ત્વ ગુમાવ્યું છે; તેથી કાંઈક પ્રસન્ન, કાંઈક ઇલાલીની, કાંઈક કિંમીયત દેવગતી ને કાંઈક મુગલ સમયની શિલ્પકળામાં થીંગડાં લગાવી પ્રજા અને પોતાની કળાને નમૂનો માને છે; અને ક્યારેક તો શિલ્પકામમાં કળા હોઈ રહે એ જ્યાં પહોંચી જાય છે.

રાજમહેલના દરવાજા પર એ માણસો ઉભા ઉભા એક જીજ્ઞાસુ કાનમાં બહુ જ ધીમેથી વાતો દરતા હતા; એમની વાતો કરવાની ઢબથી જણાતું હતું. કે તેઓની વાત ખાનગી હતી. તેમણે એક આલેખ ને બીજો જુવાન હતો. આલેખ માણસે પોતાની દાદીને બન્ને બાજુ વાળીને, રજપૂતાણનો જૂનો સ્વામ સાચવ્યો હતો; જ્યારે પેલો જુવાન નવી ઢબ પ્રમાણે પાટલુન કાટ પહેરીને માથે સાફો લગાવી ઉભો હતો.

“કાણે કહ્યું ? શું સાચી વાત છે ?” પેલા જીરાને દેખીની અધિરાઇમાં પૂછ્યું.

“હા, હા, શું ખોટું છે ? સીદીકે અબધડી સમાચાર આપ્યા.”

“પણ શા માટે ?—એમ કેમ થયું ?”

“પેલા રઘુનાથે વાત ફેડી. રાધારાણી એ દિવસ પહેલાં દેવીસિંહને મળ્યાં, એ ખબર મહારાજને પડ્યા. રઘુનાથે સાક્ષી પૂરીઃ ગંગા પુટી ને અત્યારે દેવીસિંહને બ્રહ્મચારીની મિલકત હુટવા માટે ફરમા મોકલેલ છે.”

“પણ કહેવાય છે કે એમાં નંદરાજની અનુમતિ હતી—”

“ચોક્કસ. પણ રાજ કેનો ગોઠીએ—હવે ફેરવી તોળ્યું.”

“આ કાણુ આવ્યા ?”

છટેથી વિશ્વનાથ અને સીદીક આવતા હતા. તેઓ પાસે આવી પહોંચ્યા. સીદીક આ બંનેના સાથે વાતોએ ચડ્યો ને વિશ્વનાથ અંદર ગયો.

પોતાનો વિશ્વ થઇ ચુક્યો છે, એ ખાતરી છતાં આ ચતુર પુરૂષે તદ્દન અભ્યવરો દેખાવ ધર્યો હતો. અંદર દિવાનખંડમાં નંદરાજ એક કુદા ખુરશી પર પડ્યો પડ્યો સીંગાર પુકતો હતો; પાંચ છ માણસ એની આસપાસ બેઠા હતા. વિશ્વનાથને જોઇ શ્રી બેઠા થયા.

“કાં વિશ્વનાથ ! મેં તમને અત્યારે ખાસ પ્રસંગે બોલાવ્યા છે.” દેશી રાજાએના અમલદારોમાં ઉચ્ચ બાવના, ઉત્તમ સ્વભાવ ને ઉત્તમ આહકે શક્તિ નથી; રાજાની જીતિને અનુકૂળ થઇ જવાની શુભાખી મનાવ્યા એ એના બધા રાજદારી દોશલ્યનો સરવાળો છે.

“હા !” વિશ્વનાથે બહુ જ અર્ધાનતાથી જવાબ વાળ્યો.

“વિશ્વનાથ ! જૂનો આ બ્રહ્મચારી—”

વિશ્વનાથે આસપાસ જોયું. બ્રહ્મચારી પુષ્કરનંદ હાથમાં થોડાક કાગળીઆ લઇ બેઠો હતો. વિશ્વનાથ એકદમ આખી પરિસ્થિતિ સમજી ગયો, પણ એના વેષ જોણે પૂરો ભજવ્યો.

“હા જી, રેવસંકરને.....”

“અરે સાંભળો તો ખરા.” નંદરાજે અધિરાઇથી કહ્યું. રઘુનાથે બ્રહ્મચારીની પાછળથી ડોકું ઉંચું કર્યું; વિશ્વનાથ ભડક્યો.

“આ રઘુનાથ ! એ પણ આંધી ?”

“આ જુઓ તો ખરા. તમારા પોલિસ સુપ્રિન્ટેન્ડેન્ટ દેવીસિંહ

એને પચાર ઓછા પડ્યો. કે કાલે બ્રહ્મચારીને ત્યાં ધાડ મારી ! શપથ આ ચાલીસ હજાર નગદ ઉઠાવ્યા ! ”

“હું !” વિશ્વનાથ દેવીસિંહ અને રાધા પ્રકરણનો પ્રથમાધ્યાય તો શીખ્યો જ હતો, એટલે આ વાત તરત સમજી ગયો.

નંદરાજે ચપળતાથી રઘુનાથ સામે જોયું.

રઘુનાથે જરાક ખેંખારો ખાધો. “ એવું થયું, સાહેબ ! કે કાલે હું ભોગમેગે ત્યાં સુતેલો; એટલે દેવીસિંહ આવ્યા, બ્રહ્મચારીને ધમકાવ્યા ને બ્રહ્મચારી મહારાજે શપથ કાઢ્યા, એ બધું નજરે-નજર જોયું; નહિતર તો બ્રહ્મચારી મહારાજનું કોઈ માનત નહિ.

“ હાસ્તો, ચાલીસ હજાર શપથ જગ્યામાં છે, એ જ કેમ મનાય ? જગ્યા પર દેવું છે એ ન પૂરે ? શપથ હાય તો રાજનું કરજ કોણ રાખે ? ” વિશ્વનાથે ટાંકો માર માયો. રઘુનાથ સામે તે આશ્ચર્યથી જોઈ રહ્યો; “ આ છોકરો નક્કી ઉચલપાયલ કરશે ! ” તે મનમાં બોલ્યો.

“ ઠીક, હવે દેવીસિંહને તો જેલમાં પૂરો ! ” નંદરાજે કહ્યું.

“ જી હા, આપણાથી બીજું ન થાય. બ્રહ્મચારી મહારાજ એનો ઉપકાર થયો છે એ જાણત મરી-” વિશ્વનાથે બ્રહ્મચારીને પડતા પડતો સ્તંભ બનાવી બીજો ધા કર્યો.

“ ના, એ કાંઈ ન બને—” નંદરાજ વચ્ચેજ બોલી ઉઠ્યો.

“ અને આ મદનલાલનું રાજનામું ! ” નંદરાજે કાગળ વિશ્વનાથ પર ફેંક્યો.

જાણે આલમમાંથી વિજળી પડી હાય તેમ વિશ્વનાથ ધડીલર સ્તંભ દેખાવા લાગ્યો; અંદર અંતઃકરણ ફૂટતું હતું કે એક ચક્રે સત્તા જામે છે !

“ જી ! મદનલાલનું રાજનામું ? ”

“ વિશ્વનાથ ! ” નંદરાજ જરાક હસ્યો; “ નોકરાનાં કાંઈ બંધન છે ? એનું મન ફૂંખાયું. ”

“ અરે ! પણ આ ધર્મરાજ.....અને ”

“ એની મરજી. તમે આજને આજ એને મુક્ત કરો ! અને આ બાણરાવ રજા પર જાય છે ! ”

ધણી વખત મોઢા અમલદારો રજા પર જાય છે એમ કહે. વાની રાજ્યદારી પ્રથા છે. વસ્તુતઃ એ માધ નોકરી છોડતા હોય

છે ! પણ કોણ જાણે રૂપો જોલાતું નથી. દાંભક રચ-
તિવું આ એક નજીવું ઉદાહરણ છે.

“ જ હા ! એનો શું ? ”

“ હમણાં તો તમે સંભાળો. ”

દેશી અમલદારોનું આખું તંત્ર ગુલામી મનોદશા પર જ લટકે
છે; શક્તિ અથવા પ્રતિભાથી કોઈ પણ અધિકારી રૈયત અને રાજ
વચ્ચે સુવર્ણ કડી જેવો થયો હોય, તેવો અકસ્માત ધ્યાનમાં નથી.
વસ્તુતઃ અત્યંત હલકું રાજ્યદારી કૌશલ્ય ધરાવનાર મનુષ્ય રહેજે
દેશી રાજ્યના દિવાન જેટલું પદ મેળવી શકે છે; અને એનું એ કારણ
છે કે કોઈ પણ અમલદારે ઉપલી સત્તા સાથે રાજાનો સંબંધ યોગ્ય
મર્વાદા અને સ્વમાનથી જળવવાનું ધ્યાન પ્રહોંચાડ્યું કે રૈયત
અને રાજાના નૈસર્ગિક પિતા પુત્ર જેવા સંબંધને પોષ્યો હોય, એવું
બન્યું નથી. અમલદારોની ધણીખરી ચતુરાઈ કચ્છખીની કડખમાં ને
રાજાના મોતીના હારમાં સમાત થાય છે. રાજ્યદારી પુરોને એથી
વધારે ઉચું જીવન હોય એમ કોઈ માનવું જ નથી. દેશી રાજ્યોમાં
એટલા માટે એની હળ-છળ પી જનાર માણસ ઝૂલ્ય ચાર, પાંચ
કે છ જગ્યાનો અધિકાર સાચવતાં જરા પણ આંચકા ખાતો નથી;
કારણ કે એમાં છ ગણી સહીના બિલાડાં સિવાય વધારે કરવાઈ
ભાગ્યેજ હોય છે.

વિશ્વનાથ નીકળ્યે. ત્યારે એના પગમાં જોર જૂદા પ્રકારનું
હતું; તે દરબારગઢ બહાર ન પહોંચ્યે, ત્યાં સંખ્યાબંધ સલામો થઈ
રહી હતી; ને તે દરેક સલામોનો આજે જુદોજ અર્થ હતો. રઘુ-
નાથ એની સાથેજ હતો. તે પાછળ ચાલ્યો આવતો હતો.

“ કાં દેશળ ? ” વિશ્વનાથે સીદીક સાથે વાતો કરનાર એ
જાણુમાંથી એકને સંબોધીને કહ્યું; “ હજી ઉભા છે ? ”

દેશળ ને બીજો માણસ બંને નજીક આવ્યા;

“ પૃથ્વીરાજને ધણી ખમ્મા ! હવે જગા બારોડ લુખો ન જાણ
હો ! રાજ તો સમુદ્ર છે. એની લહેરમાં કંઈક તરી જાય ! ”

વિશ્વનાથ મીઠું હસ્યો; એનું હાસ્ય સળેલા સળેને ઉતાર-
વાને બસ હતું.

“આ તો ધડાકા બહેલો થઈ ગયો !” દશળ બોલ્યો, “આવું નહોતું થાયું. પણ સાહેબ બાણુરાવ ભલે છે ?”

“હા.”

“એ કેમ ?”

“એ તો અમસ્તા; એનું આ કામ નહિ. જોવા આવેલ. જોઈ ગયા.”

“તમારે નવ દિવાન ?”

“હવે થાય તે ખરું.”

“છાટાલાલ !” રઘુનાથ પાછળથી બોલ્યો.

વિશ્વનાથ ચાકત ચાપે એની સામે જોઈ રહ્યો.

“હે, સાહેબ ! સાચું ?”

“થાય તે ખરું.....”

વિશ્વનાથે છેટેથી મદનલાલ ને બાણુરાવને આવતા જોયા. ચપલ ચોદાની ઝડપથી તે આગળ વધ્યા.

“કાં વિશ્વનાથબાઈ !” મદનલાલે બધી લાગણી દબાવીને પૂછ્યું; “જઈ આવ્યા ? હજુર છે ને ?”

“જી હા, પધારો છો ને ?”

વિશ્વનાથ તે શબ્દનો વ્યંગ કળી ગયો.

“હા, જરા જઈ આવું. વહેલો નીકળ્યો. પછી વખતે પાછું આવવું પડે !” મદનલાલે દ્રઢ અવાજમાં જવાબ વાળ્યો; બાણુરાવના મોં પર આછું રસ્મત પસાર થઈ ગયું. વિશ્વનાથ લાઠક્યો, “હે ! હજી આના શબ્દમાં પરાજયની નિરાશાને બદલે બવિશ્વનાથ યુદ્ધની આગાહી છે !”

તે એકદમ સ્થિર થયો: “હા, હા, મળી આવો. આવો સમય ન પણ મળે !”

“હે, એટલા જ મારે !” મદનલાલ હસ્યો.

બન્ને જણાએ સામસામા હસ્તધુનન કરી; હાસ્યની પાછળ અનેક ધુરંદરી આંખ રાખીને કરી હસ્યા.

“વિશ્વનાથ, મારે તમારો આભાર માનવો.” જોઈએ. તમે જવાબદારી ન લીધી હત તો છુટવાને અડચણ આવત.”

“જી મારી તો ફરજ હતી ને !” વિશ્વનાથે ધા કર્યો. માડી પસાર થઈ ગઈ ને બન્ને જણાં જૂદા પડ્યા. વિશ્વનાથ ઘર પાસે પહોંચતા પાછો ફર્યો.

“રઘુનાથ ! તું કાલે નંદરામાં ગયો હતો ?”

“હા.”

“કેમ ?”

“કારણ કે કાલે નંદરાજે દેવીસિંહના કાન કસવા-ખાનગી વાત કરી, ત્યારે જ દેવીસિંહનો પાસો નંખાઈ ગયો હતો. એણે નંદરાજે કહ્યું તેમ બ્રહ્મચારીને લુંટાયો-અને એ બહાના નીચે-એનું પતન છે, એ કપટ તેણે કહ્યું નહિ.”

“તે કેમ જાણ્યું ?”

“કારણ કે રાજાનો સ્વભાવનો મેં અભ્યાસ કર્યો છે !”

“હું ! ત્યારે મેં આજે જુદા કરી ?”

“હા, એક જ્યારે ચાલીસ હજારની વાત નીકળી ત્યારે એ રૂપિયા હવે તો રાજાની ટ્રેઝરીમાં રાખવા કે બ્રહ્મચારીને આપું ન શકાય...”

“એ વાક્ય એલતાં તમે બૂલ્યા.”

“હોકરા ! તું મજબબ છે !”

રઘુનાથે ચાલતી પકડી.

તે દેખાતો અંધ થયો ત્યાં સુધી વિશ્વનાથ ઉભો; પછી પોતાના ધરના દરવાજામાં પેઠો. ‘આ હોકરો ચોક્કસ કેંકને ઉચ્ચાવી નાખશે !’ તે બોલ્યો.

આજે વિજયના આનંદમાં તે પરાજયની શીંસુરી જુલ્યો હતો.

પ્રકરણ ૧૫ મું.

જુનો દિવાન એટલે નવો શત્રુ

નંદરાજ વિષે એમ કહેવાતું કે તે જેટલું કુતરા વિષે જાણતો તેટલું માણસ વિષે જાણતો નહિ; અને તેથી વારંવાર જૂદા જૂદા અધિકારીઓના હાથમાં રમ્યા પછી એમને રાજ આપવાં તેઓ નવા શત્રુ થતા. મદનલાલ ને બાહુરાવ બન્ને મથા. પણ લોકવાયકા હતી કે બન્ને રંમપુરની જાવણીમાં વારંવાર મળતા, ને યુરોપીઅન અધિકારીઓ સાથે વારંવાર ફરતા. આજે જ્યારે દેશી રાજાને છુપાવવા જેવું થયું હતું, ત્યારે થયું પ્રકટ ન થાય તે માટે તેઓ વારંવાર નમતું આપવાની સહેલી બાજુ બેઠે

કે, કે સ્વમાન ગુમાસ્તીને પણ ધા સાચવી લેવાની એથી પણ વધારે સહેલી બાજુ રહે છે. એનું પરિણામ એ થયું છે કે, જેટલી સત્તા દેશી રાજ્યો ભોગવે છે તે પોતાની પ્રજાને આપી શકે તેટલી, સત્તા તો બ્રિટિશ પ્રજાને મળી પણ નથી, છતાં આ સત્તાથી પ્રજામાં નવું ચેતન્ય આવવાને બદલે આ પ્રજાનું કાયદેસર વધારે ને વધારે સંકુચિત ને અધર્મ બન્યું છે. રાજા વિશે આ દેશના લોકોની ભાવના અતિ પવિત્ર છે. તેથી જો રાજાઓ પોતાને વધારે સુરક્ષિત બનાવવા પ્રમુખીય સંસ્થાઓનો Buffer State જેવો ઉપયોગ કરે, તો ઉપરી સત્તા તરફથી પડતા દરેક બાબનો વેગ મેળો પડી જાય. પરંતુ જેમ નબળો મનુષ્ય પોતાનું ઘર, કે જ્યાં એની સત્તાને સ્નેહ અને પૂજ્યભાવથી વધાવી લેવામાં આવે છે, ત્યાં જો મેળો ન પડે તેની ચિંતામાં બહારની દુનિયાના બ્યવહારમાં કાંતિ ગુમાવી બેસે છે, તેવી સ્થિતિ દેશી રાજાઓની અંતઃ પડી છે. પોતાની અને પ્રજાની વચ્ચે રહેલા અધિકારીઓની મનોબળાનો જો ખરાબર ખ્યાલ રાજાને બાવી જાય, તો બીજી બાજુએ એની સ્થિતિ બદલાઈ જાય. પણ જ્યાં મનુષ્યને એક બાજુ પણ એકાંતમાં વિચાર કરવાની તક નથી મળતી ત્યાં આવી કાલ્પનિક સૃષ્ટિની આશા રાખવી એ મૂળજળ છે. જે વસ્તુ સમયાં પેદા એના નવો ઉપયોગ ન થાય ત્યાં સુધી એ સમ્પત્તિ; એનો ઉપયોગ કરવો એ ચતુર યોજકનું કામ છે. જૂના અધિકારીઓ જેટલા ઉપયોગી છે તેટલાજ એ વધારે બાંધકર થતું છે. બાબુ-રાવ ને મદનલાલ હવે ધીરે ધીરે કલ્યાણી વિરૂદ્ધ પડ્યા.

નંદરાજે પોતાનું સ્વમાન જાય એવી ત્રણ શરતોને સ્વીકાર હજી ક્યો ન હતો. જો કે મદનલાલે પોતેજ એ બખાણુ ક્યું હતું, પણ એ પહોંચ્યું નથી એમ માલુમ પડતાં તે પોતાના કાર્યમાં આગળ વધ્યો.

મનુષ્ય સ્વાર્થપ્રિય પ્રાણી છે. મદનલાલનો જેમ સ્વાર્થ હતો તેમ બીજાનો પણ હતો, તેથી આ સાચી કે ખોટી વાતને રોક મળ્યો.

નંદરાજની આર્થિક સ્થિતિનો ખ્યાલ આપવાનો મદનલાલે પ્રયાસ કર્યો; કેટલાક પોતાના મળતીઆ ભાયાતોના અન્યર્થે

પ્રકરણ ૨૪ કયું; ને ઉપરાંત અખૂનદેવ તથા દિનેશને બેઠી એક નવી કથા શોધી; એમાં એમ હરાબું કે આ બંને માણસો રાજમાં મોટી ગેરબવસ્થા ઉત્પન્ન કરે છે.

મદનલાલનો આ પ્રયાસ સફળ થયો; નહીં કે એનામાં વધારે શક્તિ હતી; પણ પરદેશીમાં વધારે વિચિત્રતા જુદી હતી. કસ્યાણીના વાતાવરણમાં કયના પડ્યા પડ્યા લાગ્યા.

નંદરાજે એ પ્રયાસ શરૂ કર્યા; પોતાનાને દબાવવાનો; બીજાને મીઠાશભરી મીઠબાનીથી લોભાવવાનો.

મદનલાલના બગીરથ પ્રયાસનું મિષ્ટ ફળ બીજાને આનંદરૂપ હતું; સૌ એના સ્વાદમાં મગ્ન હતા.

કસ્યાણીમાં તે દરમ્યાન નવાબૂની કેકે બનતી રહી; સચ્ચે સાચે આ મદનલાલની કથા પણ અનંત બધી રહી.

પ્રકરણ ૧૬ મું.

લાલા કે લેખ !

રાત્રિના આશરે નવ વાગ્યાને વખતે કસ્યાણીના રાજ મહેલના દિવાનખંડમાં એ માણસ બેઠા હતા; તેમનું બધું ધ્યાન અંદરના ખંડમાં થતી વાચચીત પર હતું. અંદર એક જુવાન માણસ ગોરવથી નંદરાજ સામે ઉભો હતો; એના શબ્દના ચમકાસથી બહાર બેઠેલા બંને આશ્ચર્ય અને તિરસ્કારની લાગણી અનુભવતા હતા.

“ તમારો લેખ તમે બતાવ્યો છે કે ? ”

“ જી, લેખ !—જ્યારે તક્ષવારની ધાર પર અક્ષર લખાતા ત્યારે પુરુષવત્સવ ” ગોરવ એજ લેખ મનાતો; એવો લેખ હજી મધ્ય-રૂપાથી વંશપરંપરામાં ઉતરેલ છે ! ” શાંત પણ સૌંદર્યવા નીકળે લેવા શબ્દોમાં જુવાને જવાબ વાળ્યો.

“ ઠીક, તમે દિવાનને મળો. ”

“ પૃથ્વીનાથ—”

“ તમારો કાલ્પનિક સૃષ્ટિથી હું કંટાળ્યો છું ! ”

“ પણ તમારું રાજ પોતે મનુષ્યજાતિએ કરેલી કલ્પના

પર જ ચાલે છે ! એવું તમારામાં શું છે કે જેથી હનરો મનુષ્યોને તમને માન આપવું ને પૈસા ભરવા ? સાહેબ ! શ્રદ્ધાનાં ખીજ હવે પુરી પડ્યાં છે ! ”

“ હશે, તમે ચેતજો. ” નંદરાજે બચ દર્શાવ્યો.

“ હાલત એટલે મૃત્યુ એ સમજ્યા પછીજ હાલત શરૂ થાય છે. બને—” જુવાને પોતાના ખભા હલાવ્યા, ડોક ઉઘી કરી, ને ગોરવથી નંદરાજની સામે જોયું, “ તેથી જો આ સર કાપવાથી પ્રવાહ અટકશે એમ લાગતું હોય તો આ સર ઉઠાવી દેવા તમે સુખત્યાર છા ! ”

નંદરાજ ધુળ્યો, પછીજયો; વળ હૃદય સાથે કામ લેતાં એ અરસેવાથી રેખાજે અર્ધ જતો.

“ ઠીક તમારી અરજ પર ધ્યાન અપાશે. ”

“ અરજ પર ધ્યાન અપાશે ન વાત મારા ધ્યાનમાં છે— એ તમારા અધિકારીઓના જવાબ—રાજના ગોરવનો મૃત્યુધંટ વગાડે છે ! ”

“ ત્યારે ભાઈ, હું કાંઈ તમારી સાથે આવું ?—તમે માથુ કેમ ફૂટે છે ? ”

“ સાહેબ ! મારો સખ્તે સખ્ત સાચો છે. ”

“ હશે. પણ મારી ખાત્રી થઈ જશે. ”

યુવાન ટટાર થયો, “ તમારી ખાત્રી કરવા બ્રાહ્મણનું લોહી છંટાશે ! માનો કે ન માનો, જો મારા વંશપરંપરાથી પવિત્ર સમૃદ્ધિરૂપ બનેલા ઘર પર આપનો વિશ્વનાથ કે કોઈ પણ ધાક લાવશે, તો મેં જો જગ્યા પર પિતૃશ્રાદ્ધ કરવાનો નિશ્ચય કર્યો છે ! પિતાનો વારસો એમ ને એમ નહિ છેકું ! ”

“ હા, તો કલ્યાણીની પોલીસમાં એટલું તો બગ છે જ. ”

“ મારી જમીન ને મારું ઘર બે લુટાયાં પછી હું તદ્દન નવરો થઈ રહીશ. હાલત પાછળ આટલું હોમ્યા પછી જીવન હોમીશ ! ”

જુવાન એકદમ બહાર નીકળ્યો એ થોડે દૂર ન ગયો ત્યાં રાજગોપાળે પ્રવેશ કર્યો. દેરીસિંહ જેલમાં સડતો હતો, ને રાજગોપાળ નવો પોલીસકમીશનર બન્યો હતો.

“ રાજગોપાળ ! ” નંદરાજ એકદમ તેના તરફ ફર્યો, “ આ મથો તે જોયો કે ? ”

“ જી. હા, દિનેશ પડિત ! ”

“ હા. એ ને એવા બે ચાર છે. એના પર ધીમે ધીમે નજર રાખવી. પછી પિનાકીપ્રસાદને મળ્યા ? ”

“ જી, હા એણે કાકાનું કે અમે મહારાજના હુકમ પ્રમાણે કાલથી આખી પૂલની ‘ ધ્યેન ’ ગોઠવી છે. આશરે ત્રણ લાખ ખર્ચ થશે ને એની અરધ રકમ અરજીની ભગીર પર આવશે. ”

“ હં, ઠીક. તમે શું ધાયું છે ? ”

રાજગોપાળે પાછળ જોયું. દિવાનખંડમાં બે જણ બેઠા હતા. તે ધીમે પગલે નંદરાજ તરફ આગળ વધ્યો; એના કાનમાં ધીમેથી વાત કરી.

“ કાલે જ થઈ જાય એટલું ચોક્કસ રાખવું. ”

“ જી, હા ચોક્કસ. ”

પોલીશકમીશ્વર પોતાનું કર્તવ્ય બજાવો ચાલ્યો ગયો. નંદરાજ બહાર નીકળ્યો. એણે મીઠી નજરથી દિવાનખંડમાં દ્રષ્ટિ કરી, દિવાનખંડમાં બંને જણા એને જોઈ બેઠા થઈ ગયા.

બેમાંથી એક જરાક વધારે આધેડ વયનો, મ્હેરા પર ખાસ અકિત્તરની છાપ વિનાનો શય્ય જેવો લાગતો હતો. એના મ્હેરામાં કેટલીક ન સહન થાય તેવી કરડી રેખા હતી, આંખમાં શય્યભાવ ને ખીડેલા હોઠમાં મૂખતા ભરેલી હડીલાઈ હતી. નંદરાજ તેના તરફ ફર્યો.

“ રજપુરના જેવી ચોક્ખી હવા તો નહીં હાય ! ”

“ જી ! પૃથ્વીનાથ ! ગરીબપરવર ! ઇંદ્રિયુવન જેવું લાગે છે ! શું વેલવ ! ગાંધિજી ! ” એણે પોતાના સંઘાતી સામે જોયું.

નંદરાજે સતોષભર્યા અભિમાનથી રિમત રધું; “ એમ કે ? ” ગાંધિજી પોતાની સેવા ન જૂલી જવાબ એ માટે જ આગુર હતો. તે ધીમેથી બોલ્યો, “ રાધવભાઈ ! હજી આ તો શું છે ? અંદર જોયું હાય ! ”

“ હા, બાપુ ! કેમ ન હોય ? અરથો દેશ દૂરે છે ! ” રાજ અને એ ખવાસ વાતોએ ચડ્યા.

“ કેમ રાધવ ? લક્ષ્મીને દુઃખ તો નથી લાગ્યું ને ! ”

“ ગરીબપરવર ! અમારા પર આપની મહેરબાની ચમ ! ” રાધવને રાજની મહેરબાનીના હર્ષમાં શબ્દ ખુરી પડ્યા. “ પણ—પણ—આપ—આપ—શુ કહું ? ”

એજ વખતે વિશ્વનાથ ને એક ખીજા માણસે પ્રવેશ કર્યો. આવનારનું વાંકું મરક જેવું નાક, ઘોળી દાઢી, ને બરાવદાર મુઠો પર એની દેખાતી હુચ્છાઈની છાપ હતી. એની આંખમાં મીઠા હાસ્યની નીચે ભયંકર ખૂનતી તરસ હતી; ને ચહેરામાં અક્રીમાન-ભરી અમીરી ઉપર ખુશામતનો મધુર રંગ હતો. અમીરીમાં હોય છે તેવું નિસ્કારજન્ય વજેરું નેણ એના ચહેરામાં આકર્ષક ભાગ હતો.

“ આ ઊંટાલાલભાઈ ! ” ગોવિંદે રાધવના કાનમાં કહ્યું. “ આંહી સ્ટેટ વહીવટ હતા હવે દિવાન છે. ”

“ કેમ ઊંટાલાલ ! ” નંદરાજ એલ્યો તે તરફ સોનું ખ્યાન આકર્ષાયું. “ તમને એક મદદગાર મિત્ર જોશે કે ? ” રાધવે આજ્ઞામાં—ઉદ્ધાસમાં પોતાની હથેળી દાખી. એના ચહેરા પર આવતું હાસ્ય છુપ્યું નહીં.

“ જી હા, ” ઊંટાલાલે આશ્ચર્યમાં ચારે તરફ જોયું. અણુધક જેવો સામે બેઠેલ ખવાસ પોતાનો મિત્ર થશે, એ કલ્પના પણ એને ન હતી.

“ આ કોણુ ઝોળખો છે ? ” નંદરાજને એમ લાગ્યું કે રાધવ કોઈ જખરદસ્ત વ્યક્તિ હશે.

વિશ્વનાથ મનમાં હસ્યો “ કોણુ રાધવ—રાધવ ખ...રાધવભાઈ ? ”

“ હા. રાધવ ! તમે સહીકરી જાણો છો ? ”

“ જી ! પૃથ્વીનાથ, ગરીબપરવર ! હું ભણ્યો નથી. પણ સહી તો મહાવરાથી શીખી ગયો છું ! ”

“ ઠીક, ખીજું કામ તો ઊંટાલાલ ઉઠેલી દેશે. વિશ્વનાથ અમારો નામજ દિવાનનો ચાજ આને—” નંદરાજનું વાક્ય

અધુરું રહ્યું. રાઘવ એને સલામ લાવવા-પગે પડવા બેઠો થયો હતો.

“ જી હા ! ” વિશ્વનાથે હકાર બોલ્યો.

“અને કાલે દિનેશ પંડિત વિષે—”

“ જી, હા. એ આજે સર્વેશ્વર સાથે ચોકસ થઈ ગયું. દિનેશનું આપ્તું ધર આવે તો બીજાં બે ચાર ધર બધી ભય છે ! માટે આપ્તું ધર પાડી નાંખી ત્યાંથી નીકળતો માર્ગ આગળ બેડવાનું ચોકસ થયું છે. ”

“ બરાબર. ” નંદરાજે બોલતાં બોલતાં હોઠ પીચ્યા “ એની જમીનનો લેખ ? ”

“ નથી. માટે જમીન ખાલસા થાય છે. ”

“ ઠીક. થયું હવે અરણ્યકુમાર વિષે ધ્યાન રાખજો, એટલે પછી એક હિપાધી તો શાંત થાય. મોટા પ્રજ્ઞકાષ મંડળના નેતા ન જોવા હોય તો ! ” સો હતી પડ્યા.

વિશ્વનાથ ને છોટાલાલ આગળ આવ્યાદમ હારાબના કાનમાં છોટાલાલે કંઈક કહ્યું. નંદરાજ બેઠો થયો; “ ઠીક રાઘવ ! ત્યારે કાલે તમે છોટાલાલ પાસે જજો. ઠીક હોય ત્યારે ત્ર્યુથી પાંચ કે એમ ઝોણીસમાં જઈ આવવું. કાલે તમારી નીમણુંકનો ઝોડર મળશે. ”

રાઘવ ને એવિન્દ બહાર ચાલ્યા ગયા.

હવે દિવાનખંડમાં નંદરાજ ને વિશ્વનાથ તથા છોટાલાલ બાકી રહ્યા. છોટાલાલના ચહેરા પર ગંભીરતા જવાઈ ગઈ હતી.

“ કેમ શું છે છોટાલાલ ? બોલો. ”

“ એવા સમાચાર છે કે મદનલાલે કલ્યાણી વિરૂદ્ધ જબરદસ્તીએ હિંસા કરી છે. ઇશ્વરકૃપાથી ન આપની મહેરબાનીથી અત્યારે પરિણિતતા પાસે કું ભાગવમ ધરાવું છું, નહિતર પરિણામ યુરું આવતાં વાર લાગે તેમ નથી. ”

નંદરાજ વિચારમાં પડ્યો. એને કંઈ વિચારવાની તક મળે તે પહેલાં છોટાલાલે પોતે રાજ્ય નિભાવી રહ્યો છે. એવું નવું નવક શરૂ કર્યું; એ ચતુર નાટ્યકાર બધા વેશમાં પાંખત હતો.

“એવું છે કે આપણા વિશ્વની વાતો જોઈતીની દ્રષ્ટિમાં આપણને હલકા પાડે છે; તેમ જોઈતી નબળાઈ જોતાં આપણા પર સવારી કેમ કરવી, જોઈતી ચતુરાઈ તો આ નોકરશાહીમાં છે. અત્યારે આપણા પર હુમલો છે; ને મદનલાલને કાયદો નહીં થાય, પણ આપણે, શિકાર-પત્ર કે એવી મીઠાણાની ગોઠવણી પડશે !”

“કેમ !”

“કેમ શું ? થોડો વખત આપને હવાફેર કરવા... એવી આગા કે શિખામણ મળે !”

“હું !” નંદરાજ ધુબ્યો; એને લાગ્યું કે હવે લીધા કે લેશે !

“જી હા.” છોટાલાલે ઠાવકું મોં રાખી, ગંભીર બની જવાબ વાળ્યો.

“પણ આટ-આટલું કરતાં ? દરેક સવાલમાં કદ્યાણીને હક્કનેા મંત્રજ છોડી દીધો છે.”

“જી હા. છતાં, છેલ્લી ત્રણ સૂચના આપણે હજી માન્ય નથી કરી.”

“શું ભાઈ, કમુલાત ઉપર દોલ પીટવા ? એ કાગળ તો મદનલાલે જ લખી નાખ્યો છે ! એને એક ‘એડવાઈઝર’ મોકલવાની સગવડ હોય, તો આપણે એડવાઈઝર ને ‘સુપરવાઈઝર’ એ કાચવવાનાં સગવડ છે ! મોલો હવે પછી !”

“પણ એ કાગળ ત્યાં પહોંચ્યો જ નથી !”

“મદનલાલનું કારસ્તાન !”

“જી હા, એમજ.”

“તો લલા માણસ ! આપણે પણ સોના મોં બધ કરા; ચાલો ફરા લખી મારો; પાટી-બાટી ગોઠવો. પીનાડામસાદને લખો કાંઈક નવું બાંધીને નવે હાથે ઉધડાવે; ને આ દિનેશ જોવાને નાળજોર આપી દો. ચાલો, એ પ્રથમ કરો.”

“જી હા. એ કાલેજ.”

છોટાલાલે હવે ધીરથી મૂક્યું, “કાલે આપના પાસે જી જ વાત મૂકાશે. ઉપરાંત હું થોડા દીવસમાં રંગપુર બધું, બધી વાત કરી, આમ ત્રણ આપી આવું. નવા મહેલનું ખાતમુહૂર્ત છે, માટે અધારવાનું આમ ત્રણ આપી આવું. કેમ એમ જ ને ?”

“હ” નંદરાજ હંકાર બણ્યો.

“બજેટમાં પચાસ હજાર જે ખાતે; ને લાખ-બહુ ભો જે-
બેટ છે, બીજું છે, ત્રીજું છે. પરચુરણ.”

વિશ્વનાથે ત્રાંસી આંખે ઊંટાલાલ સામું જોયું. ઊંટાલાલ પણ
કોળાં મળગની ગતમાં પ્રવીણ હતો. તેણે વિશ્વનાથની દ્રષ્ટિ ચુકાવી.

“લાંછુ ટુંકે કાંઈ નહીં. તમને કીક પડે તેમ કરો. પણ
માથા પર લટકતી તલવાર ન જોઈએ.”

“હા હા. આપનો કામળ સ્વભાવ...” ઊંટાલાલે
હસી કાઢ્યું.

બ-ને ચાહા ફર્મા, ત્યારે ઊંટાલાલના પગલામાં બબળ જોર
હતું. વિશ્વનાથે પાછળથી ખભે પકડયો:

“કુમ ઊંટાલાલભાઈ ! તમે પણ મને વિસર્ગ કે ?”

“આટ-આટલું રાખતાં, આપું રાખ્ય ઘેર ક્યું, ભોય
તુલિ નથી કે ? કીક સાહેબ ! તમે પણ હિસ્સો પકાવજો. બસ,
હવે કાંઈ ?”

“હવે કાંઈ નહીં, પણ કાલે દિનેશનું પ્રથમ કરવું છે.”

“અને—” ઊંટાલાલે વાક્ય અધૂરું ચૂક્યું. વિશ્વનાથ પ્રત્યેક
“શું અને ?”

“કહું ?”

“હા હા, શા માટે નહિ ?”

“ત્યારે સાહેબ ! તમને એમાં ઘીફળાં છે ! એનું કુમ ?
શેઃ નંદલાલ, શેઃ તારમહમ્મદ ને ખત્રી જમાલે શું કહ્યું
છે ?—એમનાં ઘર બચી જાય છે કે નહિ ?”

વિશ્વનાથ શીકકું હસ્યે: “એ તો ધંધા પરત્વે છે; તમાર
કામ તો ખાસ સંયોગમાં થાય છે !”

“એ કીક. આ હું તમને તો કહું છું કે તમારો લોક
ખોટો છે. લોકને કાંઈ થોભ છે ? કીક લ્યો સાહેબ !”

વિશ્વનાથને કલ્યાણીના બજારમાં એકલો મૂકી દિવાન ચાલતો
ચલ્યો; વિશ્વનાથ ઘર તરફ ચાલ્યો ગયો. એને વિચાર થતો હતો કે
ઊંટાલાલ માથાનો ખરો ! એક બજેટમાં જ પચીસ પચાસ
હજારનું ફાંકું !

પ્રકરણ ૧૭ મું.

આત્મજ્ઞાનું લોહી !

“ એ કાણુ ? પેલા મણીશ્ચકરનો દીકરો કે નહિ ? એ આવો હડીલો છે ? ”

“ જી, હા. ”

વિશ્વનાથ પોતાના પટાવાળા સાથે, સવારમાં ચંદા પીતાં વાત કરતો હતો. એની અભિમાની વૃત્તિને વાતમાં કાંઈ વચ્ચે પડે એ ઠીક ન લાગ્યું; દિનેશના ધરને જમીનદોસ્ત બનાવી સુંદર ચોક બનાવવાની યોજના એણે નંદરાજ પાસે વખત જોઈ રજૂ કરી હતી. એક વખત રજૂ કરી મંજૂર થયેલી વાત ખર જો કાંઈ નંદરાજનું ધ્યાન ખેંચી, એમાં તત્વાતત્ત્વ સમજાવે, તો એની સ્વતંત્ર શક્તિને આઘાત થાય છે એમ સમજી તે તપી જતો ! વિશ્વનાથની મૂકેલી યોજના મંજૂર થઈ ગઈ. પછી દિનેશનું નામ પ્રમુખીય મંડળમાં છે એ ખબર પડી, એટલે દિનેશની બધી દલીલો હવામાં ઉડી ગઈ ! વિશ્વનાથના બે ચાર ઝોળાખી-તાને આ યોજનાથી લાભ થયો; જ્યારે ફટલાક શેડીઆ પાસેથી, એ બહાને વિશ્વનાથે ખણુ લાભ મેળવ્યો. નંદરાજનું મન સચવાયું ને દિનેશની મૂખાંઈ પર તે અભિમાનભર્યું હત્યો. આજે એ યોજના અમલમાં મૂકવાનો સમય હતો, ને દિનેશ ધર ઉપર તપ કરે છે એ સાંભળી, તેણે પટાવાળાને કહ્યું, “ એ આવો હડીલો છે ? ”

વિશ્વનાથે વિચાર કર્યો; ‘રાજગોપાળ ક્યાં હશે ? ’

એટલામાં સામેથી એક અછઠ્ઠ ને ફછઠ્ઠ માણસે પ્રવેશ કર્યો.

“ જોહો ! રાજગોપાળ ! તમારું આયુષ્ય ચોક્કસ સો વર્ષનું છે. ” વિશ્વનાથ મીઠું હત્યો.

“ કેમ સાહેબ ? હમણું સંભારતા હતા ? ”

“ હા, હમણું સંભારે છું ત્યાં તમે આવ્યા દિનેશ કાંઈકે તોફાન મચાવે છે; મારા પટાવાળે હમણું જ કહ્યું. ”

“ જી હા. એને સીધો માર્ગ દેખાડવાની વાત કાલે જ મહારાજ પાસે થઈ છે. આપને એ માટે જ મળવા આવ્યો હતો. ”

“ હા, ઠીક કયું. ” તે આપ જાઓ. બનતાં સુધી એને સમજાવી લેવો. ”

“ હા. ” રાજગોપાળ ચાલતો થયો. વચ્ચે પોલીસ ઇન્સપેક્ટરને બોલાવી કાંઈક સૂચના આપી દિનેશના ઘર તરફ વળ્યો. તે દિનેશના ઘર પાસે ગયો ત્યારે ત્યાં અશ્વ ને દિનેશ બે ઉભા હતા. એક અર્થભરી દ્રષ્ટિ નાખી, રાજગોપાળ ત્યાં ઉભો; મનુરો ઘર પાડવાની તૈયારીમાં હતા.

આ સદી સુંદર દુરુણોથી ભરપૂર છે; જગત્પત્ની તમ્મમ પ્રવૃત્તિમાં એક આંતર તૃષા છૂપાઈ રહી છે; દુરુણને સુંદર દેખાવ કેમ અપાય ?—યંત્રવાદના આ જમાનામાં મનુષ્ય યંત્ર જેટલો કિંમતી રહ્યો નથી, તેથી મનુષ્યનું ઘર જે આગળ વંશપરાયી કાચવેલી સંસ્કૃતિનું સુંદર ને પવિત્ર મંદિર લેખાતું, તે આજે રૂપિઆ આના ને પાછાના હિસાબે નિર્માલ્ય વસ્તુ મનાય છે !

જ્યાં મનુષ્યના પિતા-પિતામહે છેલ્લા શ્વાસ છોડ્યા હતા, ને જ્યાં બાલપણથી તે દરેક પથર સાથે મિત્રની જેમ રમ્યો હતો, તે ઘર આજે મનુષ્યના વ્યક્તિવિકાસનું આદર્શ તપોવન ગણાવાને બદલે અફસોસ ! જાહેર મિલકત મનાય છે ! આ સદીમાં સ્ત્રીનું સૌન્દર્ય ઇશ્વરી ચાપલ્ય મનાવાને બદલે, જાહેર પ્રદર્શન મનાય છે; ધરતું તીર્થસ્થાન—જ્યાં સંસ્કૃતિમય ને અમુક મનોદશામય વાતાવરણ ધુમ્મા કરે છે ને ગુરુકુળ—બાળકનું વિદ્યાલય—ગમે તે વખતે વેણી શકાય એવી પથરની ઇમારત ગણાય છે ! જો મનુષ્ય પથર હોત તો પોતાના કામજીવં પથરથી જુદા પડતાં રહી ઉઠત; પરંતુ આજે મનુષ્ય રખરખને દડો છે; તે ગમે તેમ અજ્ઞાન ઇર્તા લાગણી વિના આખો જ રહી શકે છે. જો સમાજ વ્યક્તિસ્વાતંત્ર્યના ક્યુમા પર ધમધમતા પંચારા મૂકવાની હિમાયત કરતી હોય, તો તે સમાજને તોડતાં પોતે તુટી જવું એ ઇશ્વરનું ભજન છે; તપ, વિદ્યા ને ચારિત્ર્યને સરવાળો છે. જો ! જગત પર આજે દંભને નામે જેટલો વ્યવહાર ચાલે છે તેટલો ઇશ્વરને નામે નથી; તેથી દંભ, ઇશ્વર કરતાં મોટો છે. જો મનુષ્ય આજે પથર બને તો જેટલી છૂટથી રહી શકે તેટલી, છૂટથી મનુષ્ય રૂપે રહી શકતો નથી. ગુલામની મૃત્યુશય્યા એ નવા જીવનનો આનંદ છે. માણસ વર્ષો સુધી ગુલામી મનોદશામાં રહે એ કરતાં વર્ષો સુધી પથર

રૂપે રહે તો તે વિકાસમાર્ગમાં છે એમ કહેવાય. જેમ ધૂમ્રરી થાપ્પુ વેચવાનો કોઈને હક્ક નથી, તેમ પોતાનું ઘર અને એનું વાતાવરણ ગુમાવવાનો કોઈને હક્ક નથી; આપણાનું સૌથી સુંદર સ્વરૂપ આજે દરેક માણસ અજાણી રહ્યો છે. સુધારાને નામે-શોખને નામે-રમ્મતને નામે શહેર સુધારાનો પવન દેશભરમાં વાય છે ! એમાં જે ઘર હોમાય છે, તે પિતા-પિતામહનું સુંદર સુદમ સ્વરૂપ હોમાય છે ! મનુષ્ય આજે માત્ર પોતે જ મરતો નથી; પિતા-પિતામહની જૂની કબર ખોદી એનાં પવિત્ર શરીર પર એ અદ્ભુતક્રમ કરતો રૂપિયા ખખડાવે છે ! ઓ ! મનુષ્ય ત્હાં ધર !

“કેમ ? શાહવાની તૈયારી ?” રાજગોપાલ દિનેશ સામે જોયું.

“ જી હા. શાહવાની ને શહવાની. ”

મજૂરોએ પહેલો ધા કર્યો. બ્રાહ્મણના જ્ઞાત લોહીમાંથી નિઃશ્વાસનો અગ્નિ નીકળ્યો. સહી પહેલાંના રજપૂત જેવો અરણ્ય આ ન ખમી શક્યો.

“ એલા ! હીરા ! મેઘલા ! ” તેણે મજૂરોનાં નામ લીધાં, “ તમને પાછળ પાણી પાવા, કોઈ રહેનાર નથી હો ! ”

“ શું કરીએ, બાપુ ! અમે તો ચિઠ્ઠીના ચાકર રહ્યા. ” દિનેશ આગળ વધ્યો, “ ત્યારે હવે ” મને પણ હોમો ! ” તે ઘર આડે સૂતો.

એજ વખતે ચાર પાંચ પોલીસ ને ફોજદાર આવી પહોંચ્યા. રાજગોપાલ જોતો ઉભો.

“ ચલાવ ! પાછા હટો ! ” ફોજદારે શરૂઆત કરી.

“ સાહેબ ! મારે આ ઘર પાસે મરવું છે. મારે આપ શાંતિ પકડો ! ” દિનેશ કહ્યું.

“ શાંતિ ! શાંતિ શું ?—કર એને ઉભો, નાયક ! ”

એજ વખતે અગ્નિનો તણુઓ ખરે તેમ અરણ્ય ફૂટીને આવ્યો;

“ સાહેબ ! ફોજદાર સાહેબ ! એણે અરજી કરી છે, તો એટલી વાર રાહ જોઈ હોત ! ”

“ ફોજદારને આ એકજ કામ નથી. ” રાજગોપાલનો કડક સ્વર સંભળાયો.

રજપૂતનું લોહી ઉકળ્યું. તેણે બલવાર પર હાથ મૂક્યો. મજૂરો પાછળ હટી ગયા. રાજગોપાલ બચક્યો. હત્યાકાંડ થાય એ ભયથી ફોજદાર આગળ વધ્યો.

“સંભાળજો હો ! બાપુ ! એ વખત ગયા—”

“ જાન જેણે ચુકી પહેરી હોય તેના. આંદી જાંગીલર
જેણે મળ માની છે..... ”

એજ વખતે અરણુના ખલા પર હાથ પડ્યો. તેણે પાછળ
જોયું:

“ કેમ ? ”

રાજગોપાળ અર્થભરી દ્રષ્ટિથી આવનારને જોઈ રહ્યો.

“ અરણુકુમાર તમારું નામ ? ”

“ હા. ”

“ ત્યારે તમારે મારી સાથે આવવું પડશે. આ વારંટ. આપના
ધરની જડતી લેવાની છે. ”

“ સા માટે ? ”

“ કારણકે અશીશ ચોરીની પોલીસને શંકા છે. ”

“ હું કોણ છું, ખબર છે ? ”

“ જા હા. પણ...તમે...ચાલો. ”

“ તમને અધિકાર ?— ”

“ હું ?—આપ ભૂલી ગયા કે શું ? હું...હું પોલીસ ઇન્સ્પેક્ટર. ”
અરણુની ચારે તરફ પોલીસ ફરી વળ્યા હતા. તેની આંખમાંથી
તણખા ખરવા લાગ્યા.

“ હું રજપુત—” તેણે તબવાર મ્યાન બહાર કાઢી. “ કાળીના
જેમ..... ”

“ અરણુકુમાર ! ” રાજગોપાળ આગળ રહ્યો “ સંભાળજો ! ”

જેંચાતો—ધખતો રજપુત પોલીસ વચ્ચે ચાલ્યો ગયો.

“ હવે ! મદારસિંહ ! દે ધક્કાં ને કર બ્રાહ્મણને આપો ! ”

રાજગોપાળે તરતજ હુકમ કર્યો.

“ સા—હે—”

દિનેસનો શબ્દ પૂરો ન થયો. તેણે સરીર જખરદસ્ત ધક્કાથી
નીચે દડી પડ્યું હતું. તેના માથામાં ધૂળ થઈ હતી ને તેમાંથી
લોહી વહેતું હતું. બ્રાહ્મણના લોહીથી ખરમજેથી જમીનમાં મળીને
પડ્યો. બા પડ્યો, ત્યારે કલ્યાણીના ઘવરમાં બારના ટોકરા ચલા હતા.

મકરણ ૧૮ મું.

૨૬૨૫-મીંદર.

મૂળજીવનમાં એક પણ એવી આવે છે કે જ્યારે ગમે તેટલું અશ્વયં એના બલુકતા આત્માને દાખી શકતું નથી; જવા-બાજીની જ્યારે ફાટે છે, ત્યારે પૃથ્વીના પડનો કિલ્લો એને રાકી રોખવા અશક્ત છે. માનવજીવન પણ એવું જ છે.

કલ્યાણીનો એક વીર પુરુષ અપમાનથી જવાળામુખીની જેમ ધખી રહ્યો હતો. પ્રભ કલ્યાણીથી છૂટની વધારે ને વધારે નજીક જતી હતી. શરમ તોડ્યા પછી ગોરવનો કિલ્લો અરક્ષિત થાય છે; અરજી હવે રાજની શરમ છોડી હતી, ને તેથી રાજકુળનું ગોરવ એને મન રમ્મત જેવું હતું !

કલ્યાણીના એક આઝી વસ્ત્રીવાળા ભાગમાં થઈ રાત્રિના દસ વાગે રધુનાથ તથા અરજી જતા હતા.

“દિનેશનો તે દિવસ પછી પત્નો જ નથી જો શું?...રધુનાથ!”

રધુનાથ મૂંઝો મૂંઝો આમળ વધતો હતો. “કહેવાય છે કે રાજગોપાળે ચોવીશ કલાકમાં હજારનો હુકમ કર્યો. મને પછી મળ્યો જ નથી. જો શું કહેવાય ?—”

રધુનાથ હજી શાંત હતો. અરજી ખીન્યો:

“તું ક્યાં જાય છે ? હવે મારે નથી આવવું.”

આ વખતે જો બન્ને બહારથી સાધારણ દેખાવના એક મકાન પાસે ઉભા હતા. થોડે છેટે મ્યુનિસિપાલિટીનું અંખુ ફાનસ, બાકે બાકે, બળ્યા કરતું હતું.

“સાજો કોન્ટ્રાક્ટર પેણ કાસવેટમાં પાણી હપકારે ! અર ! આવું અંધારું ?”

“એમાં એનો શું વાંક ?—એણે મ્યુનિસિપાલિટીના સેક્રેટરીને પાનસોપારી આપ્યાં હશે, ત્યારે આ કોન્ટ્રાક્ટ મળ્યો હશે. હવે જો હિસાબ ચુકતો કરે કે નહિ ?”

“હવે આ તમારી પાનસોપારી...ભાઈ, હું તો યાકી ગયો છું!”

“થાકવાથી ફાટો શું ?—પ્રમાણિક મહેનત જ્યારે થોડાક જણ કરશે, ત્યારે અપ પોતાણુ ફાટશે ! દંભ કંઈ અનંત નથી !”

“ધનુર ! ધનુર !”

આ વખતે તેઓ બરાબર ફાનસ પાસે પહોંચ્યા હતા; ત્યાં એક ન્હાનો છોકરો સારંગી વગાડતો હતો. એની મધુર હલકથી લોકો થંભી ગયા હતા. થોડે દૂર પોલીસ આંટા ફેરવતો હતો.

લોકોની ઠઠમાં થઈ રહુનાથ છોકરાની પાછળ ગયો. છોકરો ઉભો હતો ત્યાં પાછળ એક ધર હતું, ને તેના દરવાજામાંથી કાંઈ છોકરાને સાંભળવા વિનું હોય તેમ લાગતું હતું. લોકોની ઠઠ એવી ભયંકર હતી કે પાછળ થું થાય છે તે રસ્તા પર કાંઈને ખબર પડે તેમ હતું નહીં. રહુનાથ અચ્છુને ત્યાં લઈ આવ્યો. રહુનાથ અચ્છુને લઈ તે ધરના દરવાજા પાસે આવ્યો. ત્યાં એક જણ બહાર દાંટ રાખી સાંભળવા ઉભો હોય તેમ લાગતું હતું. રહુનાથ બારીમાંથી અંદર પ્રવેશ કર્યો ને અચ્છુને પાછળ ખેંચ્યો.

પેલા બુવાને એકદમ આડે હાથ ધર્યો. “ભાઈ ! કેમ છે ?... વચર રબાએ ધરમાં...”

રહુનાથ એકદમ બોલ્યો, “સમાજ.”

પેલા બુવાને તરતજ આડેથી હાથ ઉઠાવી લીધો: અચ્છુ આશ્ચર્યમાં ડોક ધુણાવ્યું: “આ થું ? રહુનાથ !”

“તમને મેં કંઈ હતું કે મંદિરમાં લઈ જઈશ !”

“હા.”

“એ આ મંદિર !”

“કોણ છે ?”

“દેવીનું !”

“તે તું દેવીભક્ત છે ?”

“તમને પણ કરવા છે !” રહુનાથ હસ્યો.

“છટ !” રજપૂતે હાથ ઝુટાવ્યો: “મ્હારો ભોળાઓ શંકરા”

બન્ને જણ! આગળ વધ્યા. વિશાળ એક અંધારામાં દૂધાઈ રહ્યો હતો. અંદર એક મોટું ભવ્ય મકાન હતું. રહુનાથ તેની પાછળ ગયો. થોડાંક પગથીઆં ઉતરી તેઓ નીચા ઢાળ પાતા વાડામાં આવ્યા. ત્યાં એક ઝંખિા દીવા બળતો હતો. એક માણસ ત્યાં ઉભો હતો; તેણે રહુનાથને જોઈ એક આંખથી ઉંચી કરી આકાશ સામે ધરી; રહુનાથે તરતજ માથું નમાવ્યું તે વાડામાં

થઈ સામે એક ઝોરડીમાં આવ્યો. ઝોરડીમાંથી એક સીડી નીચે ઉતરતી હતી. રઘુનાથ ઝપાટાખંધ સીડી ઉતરવા લાગ્યો; એની આગળ પણ એ ચાર જણ જતા હતા.

અંદર એક વિશાળ ઝોરડામાં થોડાક જણ તદ્દન શાન્તિથી બેઠા હતા. જૂદા જૂદા ખેસી સો ગુખ્યુપ વાતો કરતા હતા. રઘુનાથ આગળ વધ્યો.

અરણ્ય ચિત્રવત્ સ્થિર હતો.

અરણ્યે ત્યાં કેટલીક પ્રખ્યાત વ્યક્તિઓ જોઈ; તે દિગ્મુદ્ધ બન્યો કે આ શું છે ?

ઝોટલામાં એક પ્રસન્ન ચહેરાનો તેજસ્વી માણસ અંદરના ઝોરડામાંથી આવ્યો. એને જોતાં જ એ ચાર જણ એની આસપાસ વીંટાઈ ગયા. તે સોની સાથે મધુરતાથી વાત કરતો હતો. દરેક જણ એની પાસે લખ્યા કરે એવું મોહક હાસ્ય એનામાં સહજ હતું.

અરણ્યે રઘુનાથનો હાથ દબાવ્યો; “ આ કોણ છે ? આ બધું શું છે ? ”

“ આ બધા સ્વતંત્રતાદેવીના પૂજારી છે ! ”

“ હું ! કાંઈ કપટ ? ”

“ ના ના, ” રઘુનાથ હસ્યો, “ આ જુઓને હમણાં આવ્યા હોનો ચહેરા ! એમાં કપટ છે ? દગો છે ? તોફાન છે ? ”

અરણ્યે રઘુનાથે દર્શાવ્યું ત્યાં જોયું.

ત્યાં પેલો અદ્ભુત પુરુષ હજી પોતાની મીઠી અસર ફેલાવતો બેઠો હતો. એની વિશાળ આંખમાં અગમ્યવાદનું તેજ ને મધુરકલ્પનાનું સૌન્દર્ય હતું. ચહેરા પર લલમનસાધની અનેક રેખા તરવરતી હતી; ને વચ્ચે વચ્ચે એ બોલતો ત્યારે બાવનાની જ્યોતિ ત્યાં પ્રકાશી રહેતી.

“ એ કોણ છે ?-રઘુનાથ ! ”

“ તમને ખબર છે ?-એ આ રહસ્યમંદિરનો અધિકારી છે. આનંદમોહન ! ”

“હું !” અરણ્ય એક ખેડગમાં આગળ વધ્યો. “હા. આનંદ-મોહન ! જે જાહુ.....”

“ના, જેણે વૈજ્ઞાનિક શોધ કરી છે, જેણે કહ્યું છે કે સ્વતંત્ર મનુષ્યના લોહીમાં પરતંત્ર મનુષ્ય કરતાં—કદપના—ભાવના ને તેજના પ્રમાણ હજારગણાં વધારે સુંદર ને તંદુરસ્ત હોય છે !”

“એ આ માણસ !—”

“હા. અને તેથી જ દરેક પરતંત્ર મનુષ્ય ખીજ એક વધારે પરતંત્ર ફરજંદનો બાપ થવા કરતાં, અપુત્ર મરે તો વધારે પુન્ય કરે છે !”

“હું હું !”—અરણ્ય લોહી ઉકળ્યું; “આ રૂખીતો સૌમ્ય માણસ કર્તવ્યધર્મની આટલી ભવ્ય ઉચ્ચતા રાખે છે ?”

એ વખતે આનંદમોહન કાંઈક ખીજની સાથે વાત કરવા પાછો ફર્યો.

“દિનેશ !” અરણ્ય આનંદથી પોકાર કર્યો; ખીજાને ચાર જણાનું ધ્યાન આટલું તાણીથી બેલનાર પ્રત્યે ખેંચાયું. રઘુનાથે એનો હાથ દાખ્યો, “જહુ ધીમે બેલો. જૂઓ દિનેશ તમને જોયા છે?”

દિનેશ અરણ્યને જોયો હતો ને તે આનંદમોહન પાસેથી ફરી તેમ મળવા દોડતો હતો; એટલામાં સો પોતપોતાની જગ્યાએ બેસવા લાગ્યા; આનંદમોહન પોતાના અધિષ્ઠાતાના આસન પર બેસવા જતો હતો. દિનેશ, રઘુનાથ ને અરણ્ય એક જગ્યાએ બેઠા. આનંદમોહન બેઠો થઈ બેલતો હતો તે તરફ સોનું ધ્યાન ખેંચાયું; એનો સૌમ્ય શ્રાંત પણ વીર્યવાન અવાજ વીજળીના ચમકારા જેમ સોસરમે નીકળતો હતો; આખા મંદિરમાં ભવ્ય શાંતિ હતી. અરણ્ય ચારે તરફ જોયું. લગભગ પચાસેક જણા ત્યાં બેઠા હતા.

ખેલું કામ નવા આવનારને પ્રવેશ કરવાનું હતું.

“ભાઈઓ ! આજે તમારી સમક્ષ એક અત્યંત વિદ્વાન પુરુષ આવે છે. કર્તવ્યધર્મની ઉમ્મ ભવ્યતા એ આપણો મુદ્રાલેખ જેટલો એ પાળશે તેટલો ખીજ ભાગ્યેજ સમજશે ! દિનેશ !”

રઘુનાથના પડખામાંથી દિનેશ બેઠો થયો. સોનું લક્ષ્ય એ તરફ ખેંચાયું.

“તું સ્વતંત્રતામાં માને છે?” આનંદમોહને સવાલ પૂછ્યો.

“જીવનથી અને જીવનથી.”

“એના કરતાં વધારે પવિત્ર શું છે?”

“એક ધર્મ !”

“તું પવિત્ર માનધર્મ સમજે છે?—How many secrets can you swallow?”

“હજાર-લાખ—આખા જીવનભર ગણાય એટલાં.”

“ડીક. સ્વતંત્રતાદેવીને તું શું ધરે છે?”

“દિનેશ મસ્તક નીચું નમાવ્યું.

“ભાઈઓ ! બોલો.” કેટલાક અવાજ આવ્યા; “એની પાસે શપથ લેવાનો. એ લાયક છે.”

“દિનેશ ! આગળ આવ : બોલ—”

“સ્વતંત્રતા એ ધર્મથી બક્ષિસ છે; એને—હજાર જીંદગી-માં—એનેજ મેળવીશ.”

દિનેશ માથું નીચે નમાવ્યું; આંખ મીંચી ગયો.

“હા, પછી?”

“દેશને ઠગવો એ ધર્મને ઠગવા બરાબર છે; રહસ્યમંદિરને ઠગવું એ દેશને ઠગવા બરાબર છે.”

“હા, પછી?”

“ઠ્ઠારી નિર્જાન મનોદશા ન મટે ત્યાં સુધી વધારે નિર્જાન સંતાન ઉત્પન્ન કરી હું જન્મભૂમિને દગો નહીં દઉં !”

“હા, પછી?”

“આર્યસંસ્કૃતિમાં કહેલી—રઘુરાજ જેવી રાજ્યવસ્થા એ સાચી ઉત્તમ શાસનપ્રણાલી છે ! રાજસ્થાનમાં એ ફેલાવવા હું જીવન અર્પણ કરું છું !”

દિનેશને પ્રવેશ કરાવ્યા પછી, ખીજા એ ચાર બહુ આવ્યા. એને આ શપથ આપ્યા પછી, અરણ્યે પણ એ શપથ લીધા. પછી રહસ્યમંદિરમાં હાલના વાતાવરણ વિષેના ફટ પ્રશ્નો પર ચર્ચા ચાલી.

પ્રકરણ ૧૯ મું.

મનોદશા ને વાતાવરણ

“રઘુનાથ !” —આનંદમોહને રઘુનાથનું નામ બીધું. અરણ્યે જોયું કે વિજળી પડી હોય તેમ ફેટલાક આ નામ સાંભળી ઉંચા નીચા થતા.

રઘુનાથ ધીમે પગલે આગળ વધ્યો.

ડોક્ટર આનંદમોહનના મ્હેરામાં બે તથા વખત છુપું હાસ્ય મસાર થઈ ગયું. રઘુનાથ આગળ વધ્યો; એક ખીડિયું કવર આગળ ધર્યું.

“આમાં કલ્યાણીના કલંકનો સરવાળો છે. આપણી નબળી મનોદશાનું ચિત્ર છે !”

“શું છે—કાનું છે ?”

“મહારાજ નંદરાજ પોતે પોતાની મનોદશા નથી સમજતા. જાણે એના માથા પર તલવાર લટકતી હોય તેમ દરેક વખતે નમતું. આપીને વરિષ્ઠ સત્તાને પ્રસન્ન કરે છે !”

“આમાં એક પ્રજાકીય મડળને એસાડી દેવાની કબુલાત છે.”

“હું !” અરણ્ય ચમક્યો. “આ બો મદનલાલે મોકલવા ધારેલો હિતર !”

“ખીજું રાજસ્થાનો પોતે પોતાનો બુદ્ધિથી બંદરની ખીલ-વણી કરી, પ્રજામાંથી સુંદર નાવિક બનાવવાનો મોહ છોડે છે !”

ફેટલાક સલાસદો આશ્ચર્યથી સાંભળી રહ્યા હતા.

“અને ત્રીજી આટલી અવસ્થા, ફળવણી ને પોતાની બુદ્ધિ અપૂર્ણ હોય તેમ એક એકવાઈએ મારે છે !”

“આ કાગળ હજી પહોંચ્યો નથી. તે પહેલાં કલ્યાણીના વાતાવરણમાં ફેરફાર કરવાની સૈને તક છે !”

આનંદમોહન સાંભળી રહ્યો. તેણે રઘુનાથ સામે જોયું. આંહી જ્યાં ભાષા કરતાં આંખનો જ વધારે ઉજાગ થતો હતો,

ત્યાં આનંદમોહનના કહેવાનો ભાવાર્થ એ સમજી ગયો, અને આગળ બોલવા લાગ્યો.

“કલ્યાણીનો નવો મહેલ છ લાખ રૂપિયાથી તૈયાર થયો છે. એનું ખાતમુહૂર્ત કરવા છોટાલાલ દિવાન કટબાક લાગતા વળગતા અધિકારીઓને તેકવા જાય છે ! પ્રજના જોછામાં જોછાએ લાખ એ ખાતે ખર્ચાશે. આને પહેાંચી વળવા રસ્તાવેરા ને પાણીવેરા વધવાનો છે ! કલ્યાણીના નરેશની આ મનોદશા છે ! ”

“ હા ! ”

“દેવીસિંહ છૂટે તો રાધરાણી જાત્રાએ સીધાવવાના છે ! કલ્યાણીનરેશના જનનામાં જે ખર્ચ થાય છે તે રાજપુરનો ગરીબમાં ગરીબ ખેડૂત પોતાના ખચ્ચાને અધુરો ખોરાક આપીને પૂરો પાડે છે. ખેડૂત અને ભરવાડને સીમની હકીકત પૂછનાર, દિલીપના આસન પર, આજે આવી મનોદશા ફેલાઈ રહી છે ! ”

“ ગામડાંમાં શું છે ? ” આનંદમોહને વચ્ચે સવાલ કર્યો.

“તેજપુર મહાલનો દરેક ખેડૂત જાણે નવો તળાટી હજુરનો માનીતો છે ! એ ત્યાંનો ન્હાનો રાજા છે; ખેડૂતના ખેતરમાંથી કાઢી મૂવી એના નવા નવા કર પડે છે ! વહીવટદારની દરેક છોકરી એ ખેડૂતની—કંગાળ મજુરની—બેન છે ! ને બેનનો હિસ્સો ક્યારેક તે ખુદ ખેડૂતનાં છોકરાં કરતાં વધે છે ! પાણીનો દરેક પટાવાનો તેજપુરના કણુખીની બેંસનું દુધ—બીજા દુધથી જુદું પાડે—એટલો પ્રવીણ અભ્યાસી બન્યો છે !—અધિકારશાહીની પુઠ્ઠાચણીમાં કાકા, મામા, કાકા ને માશીના સંબંધીઓની જળી ગૂંથાએલી છે. એકની ફરિયાદ બીજે સાંભળે એવું ન્યાયાસન ઇશ્વર પાસે હોય તો ભલે ! ને ખુદ નરેશ પોતે એમ માને છે કે અધિકારીઓની બીજ કાલતુ પેદાશ એ રાજના પૈસાની બચત છે ! ”

આનંદમોહને શાંતિથી એની સામે જોયું. “આવું બીજું નથી ?—દુનિયાબરમાં છે. ”

“દુનિયાબરમાં—ઇશ્વર ને રાજનું પદ હજી શ્રદ્ધા ને માન આપી જ નજવે છે; હું પોતે કલ્યાણીનરેશ માટે જીંદગી અર્પણ કરું; પણ નરેશ ક્યાં ?...ગોરવ—તેજ—પ્રતિભા ક્યાં ? ”

“કલ્યાણીનરેશ પૈસા બેગા કરી પરદેશીને સોંપવા એ કરતાં રૈયત પર બોળે જોછો ન કરવો ?-નરેશ પ્રતિષ્ઠાહીન બની બીજો ફરવું એ કરતાં રૈયત વચ્ચે-નિર્મળ મનોદશાથી ન ફરવું ?-પણ હવે તણુ રસ્તા છે.”

“ક્યા ?”

“કાં ખેડુત્તેની જૂદી નિશાળ સ્થાપી નવો સંઘ બનાવો; રાજ્યએને એના નોકરોથી બચાવો; અથવા આ દેશ પર સમાજવાદનાં પ્રયત્ન મોજાં ફરવા દો ; જોશિવા પ્રગતિમાં છે ને તમે તેને અટકાવી નહિ શકો.”

રઘુનાથે જાળ બાનંદમોહનને આપ્યો ને નીચે બેસી ગયો.

એ વખતે એક માત્ર આવીશ વર્ષનો ઉછરતી વયનો તેજસ્વી જુવાન ખેડા થયો.

“આ રહસ્યમંદિરમાં નોકરશાહીની પવિત્ર ગીતા પઢ્યા કરવી, એ કરતાં હવે એનું ધ્યેય બદલાવે !” સલામાં બળબળાટ થયો; એ ચાર બજાંએ કહ્યું, “એસો ! એસો !”

“તમે કાના મંદિરમાં છો ?” પેલો જુવાન વિજળી પાણી સોંસરવો પ્રકાશ પાડે તેમ આખા ઝોરડામાં પ્રકાશી રહ્યો, “ઈશ્વરે મનુષ્યને સ્વતંત્ર બનાવ્યો છે ને જો તે પરતંત્ર મરે તો તે પુનઃ જન્મમાં પત્યર થાય છે !”

“હે !” અરજુનો સ્વર બધા વચ્ચે તરી આવ્યો.

“હું મારાં બચ્ચાંને પાળી શકું એટલું કામ સમાજે મને આપવું ને સમાજમાં મારે રહેવું ! નહિતર... સમાજની આખી વ્યવસ્થા એ બજારદરત દંભ છે ! ઈશ્વર સામે ખુલ્લું બંધ છે !”

“એક કુટુંબ રાત્રે મીઠા મેવા ઉડાવે, ત્યારે પાસે જ બીજું કુટુંબ ભૂખ્યું રહે એવી વ્યવસ્થા અમારે જોઈતી નથી ! એમાં તમારી જૂની કહેવાતી પૂણ્ય સંસ્થાઓ નાશ પામતી હોય તો અમારે એ યુગધર્મ છે !-કાં તમારો પ્રાચીન આદર્શ-જનતામાં ફરવા બનકે જેવા રાજ-ફેલાવો અથવા સમાજવાદ ફેલાશે ! મનુષ્ય પરતંત્ર ને ગરીબ જન્મ્યો નથી, ને ગરીબ મરશે નહિ. બેલો, બાઈઓ ! તમે શું કહો છો ?”

એના વ્યક્તિત્વની અસર નીચે ધણા સમાસદોને ખેંચાતા આનંદમોહને લેવા. સૌને લાગ્યું કે એની વાતમાં સનાતન સત્યનો અમર અંશ છે.

“આ કોણ? રઘુનાથ !” અરણ્યનું મન એના શબ્દો સાંભળી ડગ્યું; એણે પાસે બેઠેલા રઘુનાથને પૂછ્યું.

“એ—એ—એ રાયપુર મહાક્ષત્રો દુરંધર કાર્યકર્તા—ને ત્યાંના રહસ્યમંદિરને સ્થાપનાર અનંત !”

“એણે રાયપુરના માણસો ગણી, પોતાની બિલકત બહેંચી આપી તે ?—”

“હા. એ જગત્સત્ સમાજવાદી છે ! આવા વ્યક્તિની ઇચ્છા પર આલતા તંત્રમાં એને શક્તિ નથી ! હા. આનંદમોહનનો પ્રતિપક્ષી છે !”

“એમ કે ?”

“મનુષ્ય પથર નથી”.....અનંતનો અવાજ ફરીને આવ્યો. એના વક્તવ્ય જતા વેગમાં એક પછી એક સમાસદ ધક્કામઠ્ઠા હતા. ને કેટલાક તો સ્તબ્ધ બની એના વિજ્ઞાનીના પ્રવાહ જેવા શબ્દો સાંભળી રહ્યા હતા; “મનુષ્ય યંત્ર નથી; મનુષ્યમાં લાગણી છે ને તેનામાં ઇશ્વર છે. આજે જેને જોઈને એની માતા ખુદ પોતે એને નકારે, એવા એક નહિ, એ નહિ—પણ સેંકડો મનુષ્યો ઉચ્ચ અધિકારીઓ મળ્યાય છે; એક અણખડ ખેડુતને વધારે બૂખમરો વેડાવવા આસી સંસ્કૃત દાંલિક અવસ્થા ચલાવવી, એ કરતાં બહુતર છે કે સર્વનાશ કરનાર સમાજવાદ ફેલાવવો ! જે મજૂરના લોહીથી ધનવાનનું શરીર વધારે પોણું ને પહોળું તથા બહુ ને સુખીકું થતું હોય તો મજૂરના દરેક લોહીના ટીપામાં ઇશ્વર છે, માટે ઇશ્વરને પણ નફોટામાં મૂકી એના પર બ્રાજ ચલાવતું નથી ! આવે, આપણે આ દાંલિક અવસ્થાને વેડી મનુષ્યત્વમયું પુનરિધાન કરોએ !”

અનંત બેઠો ત્યારે ધણા એ રી પાસે દોડ્યા; કેટલાક એને જોવા ઉભા થયા. એનો વક્તવ્ય જતો વિજય આનંદમોહને અધિકારી દ્રષ્ટિથી નીહાળ્યો.

રહસ્યમંદિરનો સમય પુરો થવા આવ્યો હતો; તેથી આનંદમોહન જવાબ ન આપતાં શાંત બેઠો. અનંતનો પક્ષ યુવાન ને સાહસિક પુરોનો બનેલો હતો. તેણે હમણાં તો આવતા અડવાડીઆનાં કામની સોંપણી કરી. રઘુનાથ હમ્મેશની માફક કલ્યાણીનો નાયક હતો !

પ્રથમ અનંત ને પાછળ બે ચાર જણા ચાલ્યા ગયા. ધીમે ધીમે સો એક પછી એક વેરાતાં ગયા. રઘુનાથ પણ બહાર નીકળી ગયો, ને થોડીવારમાં લોકની ભીડમાં થઇ સો એક પછી એક વેરાતા ગયા.

“રઘુનાથ ! તમારા મંડળમાં પટાવાળા, હળૂરીઆ, ને અંદર કારકુન જેવા પણ હતા !”

“એ બધાનો ઉપયોગ છે ! આજે જે કાગળ આનંદમોહન પાસે ધર્યો તે આવાના પ્રતાપથી ! બની શકે તો કલ્યાણીનો ભાંગી પણ મદદરૂપ થાય એવી ગોઠવણ કરવી છે. ગુપ્ત સંવચન જમાવ્યા વિના, વ્યર્થ શબ્દાડંબર એ આ જમાનાનો રોગ છે ! અમે તેમાંથી મુક્ત રહેવા ઇચ્છીએ છીએ.”

રઘુનાથ અશ્વમેધને એકલો મૂકી ઘર તરફ ચાલ્યો.

પ્રકરણ ૨૦ મું.

અર્જુનદેવ

રઘુનાથ પોતાના ધ્યાનમાં ઝપાટાબંધ ઘર તરફ જતો હતો. તે એક ખાંચામાં વળ્યો, ત્યાં અંધારામાં એના ખભા પર હાથ પડ્યો. તે ભડક્યો; એક છત્તાંગે ને આંધો ખસી ગયો.

“રઘુનાથમાં આટલીજ દિમ્મત છે ?” — આનંદમોહનનો હમ્મેશનો મોહક સ્વર આવ્યો.

“અરે ! ત્હમે-ત્હમે ક્યાંથી ?”

“રઘુનાથ, અર્જુનદેવનો મહેલ ક્યાં છે ? ચાલ મ્હારી સાથે.”

બન્ને જણા મુઝે મેઝે માલણુ નહીના કિનારા પર દૂર ને દૂર ચાલ્યા ગયા. એક બાગ પાસે રઘુનાથ ઉભો રહી ગયો.

“કેમ ?”

“આ સામે દેખાય તે મહેલ.”

આનંદમોહને રઘુનાથને પાછળ આવવા નિશાની કરી; પોતે આગળ વધ્યો. વૃક્ષોની સુંદર કુંજ વચ્ચે બન્ને જણા આગળ વધ્યા. પહેરાવાળાના નિયમિત પગતાં પગરખાના અવાજ સિવાય બધે શાંતિ હતી.

“કોણ ?.....” નાયકનો કંઈશ અવાજ આવ્યો.

“હું.”

આનંદમોહન ને રઘુનાથ ઠેઠ ચોડી પર પહોંચી ગયા. ટેમ્બલ પર સિપાઈ બેઠો હતો; બીજા બે ત્રણ ઘેડેસ્વારો તૈયાર થઈ ઉભા હતા; પાસે એક બે સિપાઈ ગંધા હાંકતા તાપતા હતા.

“કેમ અત્યારે ? કેને મળવું છે ?”

“કુમાર સાહેબ અંદર છે ?”

“હા.”

“મારું નામ આપો.” આનંદમોહને અડગ વિશ્વાસથી કહ્યું.

“શું ?”

“ડા. આનંદમોહન.”

“હું !” નાયક હાથમાં બે ડગલાં પાછળ હસી ગયો.

આનંદમોહનના નામમાં ધર્મનું માદાત્મ્ય, વિજ્ઞાનની શક્તિ, ને કર્તવ્યની ઉમતા જળ્યાં હતાં. અજ્ઞાન માણસોમાં એ સાચા સાધુ જેવો, વહેણીમાં જાદુગર જેવો, શ્રદ્ધાળુમાં વિશ્વવાદી જેવો; ને વિદ્વાનોમાં કર્મચોળી જેવો મનાતો. એના નામની પાછળ અનેક કથા જોડાયેલી હતી. આ સિપાઈઓ પણ એનાથી છેક અજાણ્યા નહતા.

નાયક આશ્ચર્યમાં તેની સામે જોયું; “તમે ડા. આનંદમોહન, જોજો છેલ્લા પ્લેગમાં—હસ હસ મૂડમાં કાંધે ઉઠાવીને બાળ્યાં તે ?”

આનંદમોહન મીઠું હસ્યો: “હા !”

નાયક ચંત્રની જેમ અંદર ધકેલાયો, પણ તે અંદર પગલું ન ભરતાં ત્યાં સ્તંભી ગયો. એકમાં બેઠેલા સિપાઈએ બેઠા થઈ ગયા. સવારોએ ઘોડા સ્થિર રાખી સલામ કરો, ને રઘુનાથે આનંદમોહનનો હાથ દાબ્યો:

“અન્નૂનદેવ !” તે બહુ ધીમેથી બોલ્યો.

સામેના ધરમાં એક ઉંચો કદાબર પુરુષ ઉભો હતો; એના બન્ધ ચહેરામાં સાદાઈ બળ્યતા બની રહી હતી. રજપૂતના અસલ લોહીમાંથી ધડાયું હોય તેમ તેનું શરીર તેજના ચમકારા કરતું હતું; ફાંકડી નિર્મળ મોટી આંખમાં મધુર રતાશના શેરડા હતા; ને ઉચ્ચ બળ્યતા છતાં ચહેરામાં સુંદર નિર્મળતા હતી. પાતળા હોઠ પર દુર્લભ મનુષ્યત્વ ને વાંકી ભ્રમરમાં અડગ ધૈર્ય—એના ચહેરામાં એ બે મોઢો આગળ પડતા લાવ હતા. તેણે ગંભીરતાથી સલામ ઝીલી ને રઘુનાથ સામે બોલ્યું:

“રઘુનાથ !”

રઘુનાથ એક ઉતાવળો દ્રષ્ટિપાત નાખી આગળ વધ્યો:

“હા !”

“કેમ ?”

રઘુનાથે એના લાવ વાંચવા સ્થિર દ્રષ્ટિ કરી કહ્યું: “હા. આનંદમોહન !”

“હા !” અન્નૂનદેવ આગળ વધ્યો: આ કર્મચોગીના જીવનની સુંદરતા વિષે એણે બહુ સાંભળ્યું હતું.

આનંદમોહન મે.હક હાસ્ય સાથે એની પાસે આવ્યો: “હા હા.”

અન્નૂનદેવ ને આનંદમોહન અંદર ગયા. રઘુનાથ તેની પાછળ હતો.

“બોલો શું છે ? આનંદમોહન !”—પ્રસન્ન ચહેરે કુમારે પ્રશ્ન કર્યો.

આનંદમોહન સ્વસ્થતાથી સામે બેઠો. તેણે અન્નૂનદેવ સામે બોલ્યું અને કાંઈક સંતોષ થયો. તે જરાક ટકાર થયો ને બોલ્યો:

“કુમારસાહેબ ! કલ્યાણીનું સિંહાસન જેને ઉપનિષદ ને વેદ માન આપે એવા પવિત્ર લોહીમાંથી ઉતરતું આવ્યું છે !”

અબ્દુનહેવની આંખ ચમકી એણે આનંદમોહનની મોહિની વિષે સાંભળ્યું હતું. આજે તે પ્રત્યક્ષ અનુભવ્યું: આનંદમોહન આમળ ખોલતો હતો:

“ કલ્યાણીના તંત્રમાં કોઈ પણ બહાને વરિષ્ઠ સત્તા વધારે ને વધારે ધુસે એ કલ્યાણીના ગૌરવનો ક્ષય છે. ”

“ બરાબર ”

“ બનતાં સુધી અધિકારોએ વેપારી જેવા હોય છે; પોતાનું પેટ ભર્યા પછી રાજ્ય જોરવ જાળવવાની દીર્ઘદ્રષ્ટિ ગગા ઓઝા સાથે લય પામી ગઈ છે; રાજ્ય અને રૈયત વચ્ચે સંઘર્ષ કરી રાજ્યપદને વધારે મજબુત બનાવવાની રાજનીતિ માત્ર કલ્પના-જન્ય વસ્તુ છે. આ સ્થિતિમાં રાજ્યપદનું ગૌરવ હણાતું જાય છે; હાથહો કરનાર, પોતે રાજ્ય ટકાવી રાખે છે એવું સમજાવનારાને છેવટ અત્યંત ખુશામતથી—એકાદ અક્ષરની નવાજેશથી ગૌરવ વધ્યું એમ મનાવનારા સંખ્યાબંધ સાધારણ મનુષ્યો આજે રાજ્યદારી પુરૂષો તરીકે કામ કરી રહ્યા છે ! રાજ્ય અને પ્રજા ઉભયના વિનાશનું બીજ ત્યાંથી જન્મે છે ! જે આનો ઉપાય નહીં થાય તો રાજ્યો ગૌરવ ગુમાવશે ને પ્રજા પોતાના દેશી ભાઈ-ઓના હાથનું તંત્ર ખોશે ! અફસોસ ! આ માયાની બજાર-માંથી કલ્યાણી નરેશની આંખ કોણ ખોલે ? અરે ! આ જોટલા રાજ્ય પ્રિય છે તેટલા બીજાં કોઈ નથી; પરંતુ આ દુર્ભાગી સિંહાસન પર એક કરતાં એક વધારે ને વધારે ગૌરવ ગુમાવનારા પુરૂષો આવે છે ! ”

આનંદમોહનનો અવાજ જરાક ગળગળો બન્યો; અબ્દુનહેવ એક ચિત્તે સાંભળતો.

“ હવે આપનો વારો છે ! ”

રઘુનાથ ભક્કયો.

“ કેમ ? ” અબ્દુનહેવે શાંતિથી પૂછ્યું.

“ મહારાજા નંદરાજ ધણા થોડા વખતમાં હવેફેર જશે. ને રાજ્યતંત્ર તમને સોંપાશે ! ”

રઘુનાથ અરધો ખેઠો થઈ ગયો. અબ્દુનહેવે એટલીજ શાંતિથી પૂછ્યું, “ તમે કેમ જાણ્યું ? ”

“ એ ન કહું તો માફ કરજો. પણ તમને તંત્ર સોંપાશે. તમારી જેટલી અડગ રાજનીતિ એટલું તમારું ગૌરવ. ”

“ તમે મારી પાસે શું આશા રાખો ? ”

“ તમારા વિલાસ-વૈભવની નિર્ધારિતતા; વરિષ્ઠ સત્તા સાથેના તમારા સંબંધમાં નિષ્કલરો ચોક્કસાઈ; આયોગ્ય ખુશામત નહીં; અધિષ્ઠિત ખર્ચ નહીં; રૈયત પર માન ને ભાવ; રૈયતના લોહીમાંથી મહેમાનોને મીઠાણાની નહિ; તમારા અધિકારીઓની અધિના બનાવવાની રાજનીતિનો સંપૂર્ણ અભ્યાસ. આટલું તમે કરશો ? ”

“ ધારો કે હું ના કહું છું. ” અન્નૂનદેવે ગર્વથી કહ્યું.

“ તો-તો-સમજો કે કલ્યાણી પર પ્રગતિનાં મોજાં ફરી વળ્યાં છે. યુરોપીય સંસ્કૃતિ આ દેશની પ્રકૃતિ વિરુદ્ધ છે. એને અટકાવવાનો મ્હારો પ્રયત્ન વ્યર્થ જશે. ને તમે અથવા તમારાં બચ્ચાં સમાજવાદ સામે છેલ્લો શ્વાસ લેતાં હશો ! ”

“ હું ! તમે—આનંદમોહન ! ”

“ હું એમાં માનતો નથી. પણ વિચારખળ-એનું બળ આજે જીવનામાં ફેલાયું છે. ને તેના સામે યજ્ઞનું કદાચ આવતી કાલે જ છે ! ”

“ આનંદમોહન ! તેજ વિનાનું રાજ કરવાનો પરવાનો આ અન્નૂનદેવ માટે નથી. કાંઈ પણ અધિકારી અથે વ્ય સત્તામણીથી આ રાજનું ગૌરવ ઝાંખુ કરી જાય, એ અન્નૂનદેવ માટે નથી. તમારા સમાજવાદના બધા બળને હડાવવાની મારામાં શક્તિ છે. જૂઓ—”

અન્નૂનદેવ હતો ત્યાંથી એઠો થયો ને એક ગુપ્તદ્વારમાંથી અદસ્ય થઈ ગયો.

થોડીવારમાં તે પાછો આવ્યો. એનું પ્રચંડ શરીર ઝાંખું કાળું ને કર્કશ લાગતું. હતું. એના લાંબા ગુચળાવાળા વાગ ને જૂખરી દાઢી છાતી પર પડતાં હતાં. બીલા ઝખ્ખા ઉપર એક ફાટલ-તુટલ ગોદડી નાંખી, તે એક હાથથી વાંકી-ઠરડી લાકડીને ટેકા દેતો ફકીરના વેષમાં આનંદમોહન સામે આવીને ઉભો.

આનંદમોહન ઉભો થઈ ગયો; “ અન્નૂનદેવ ! ”

અન્નૂનદેવ ખડખડાટ હસ્યો; “ અન્નૂનદેવ ? હું તો એક ફકીર છું ! તમારો સમાજવાદ અટકાવવાનો આમારો અખતરો

છે. ફરી બનીને કલ્યાણીની શરીએ શરીએ ફરું છું ! આવા સિ-
દ્ધાનની જીવંત પ્રેરણા વિક્રમ ને આશોક છે હો !”

“તમારો સમય આવે છે !—કુમાર ! તમારી ધર્મ બુદ્ધિ પર
કલ્યાણીનું ભવિષ્ય બટકે છે !”

“મારે તમારા જેવા રાજ્યદારી પુરૂષો જોઈએ, પણ તમે—”

“શું ?”

“તમારા રહસ્યમંદિરની યોજનાથી હું અજાણ્યો નથી હો !”

“હું !” આનંદમોહન પહેલાં જ આશ્ચર્ય પામ્યો.

“ભક્ષતાં નહીં, હું પ્રજાના અવાજને દરેક સ્વરૂપમાં પ્રગટ
થવા દેવા માગું છું. મારું કર્તવ્ય હું બજાવું, એટલે દરેક વિરોધી
અવાજ નબળો પડશે.”

“બરાબર.”

“બીજું આ દેશની પ્રકૃતિ-પરિવર્તનને અનુકૂળ નથી.”

“હા.”

“માટે તમારો પ્રયાસ અસ્થાને છે.”

“એ પ્રયાસનું ધ્યેય બીજું જ છે.”

“શું ?”

“ કેન્દ્રસ્થ રાજસ્થાન ! ”

આ ભાવનાશાળી પુરૂષ તરફ અનૂનદેવ માનથી જોઈ રહ્યો.

“આનંદમોહન !—તું રાજસ્થાનને એક કરવાનો ?”

“ ઇશ્વરકૃપા તો—”

આનંદમોહન ને રધુનાથ બેઠા થયા. અનૂનદેવ પાસેથી
નીકળ્યા.

કલ્યાણીના ધોરતા જનસમૂહમાંથી બન્ને જણા પસાર
થઈ ગયા.

પ્રકરણ ૨૧મું.

હારાની બંગડી !

જ્યાં પૈસાની પાછળ આદર્શ નથી, ત્યાં બધે જ પૈસામાંથી
મંથ ફરે છે; જ્યાં જીવનની પાછળ ધ્યેય નથી ત્યાં બધે જ
જીવન જીવવા કરતાં ધડીઆળ જીવતી હોય તેમ લાગે છે; જ્યાં

સત્તાની પાછળ સિદ્ધાંત નથી ત્યાં ઉદ્ધત કૂરતા ને અજ્ઞાનભરી ખુશામતની બદબો પુટે છે.

કલ્યાણીના લબ્ધ મહેલમાં આજે વિદેશી મિત્રજ્ઞાન આવ્યા હતા, ને તેથી સૌ વ્યવસ્થાની ધડમથલમાં આમ તેમ ધ્રુમતા હતા. એવું બને છે, કે આવા મેધા મહેમાન પોતાને તારી દેશે એવી અડગ માન્યતા કાઢી રીતે રાજા અને અધિકારીઓના બેજમાથી ખસે તેમ નથી. આજે કલ્યાણીમાં મહાન ઉત્સવ હતો. કલ્યાણીની જમીન અજો ધનપતાકાથી શોભી રહી હતી. નવા રાજમહેલની આસપાસ ભસ્કરી દમામ જામ્યો હતો; અધિકારીઓ આજે મહત્વ વખાના પ્યાલમાં જોસબેર મહેલ તરફ જતા હતા. પ્રજાજનમાંથી ધણાખરા તટસ્થ હતા; કેટલાક કુતુહલવૃત્તિ સેવતાં હતા; પણ આની અને સ્વરમ બધા જ અનુભવતા હતા.

દરબાર ભરાયો ને દમામભર પૂરો થયો રાત્રે વિખ્યાત ગાનારી ગુલાબજાનને કંઠ સંભળાયો. હજારે કંગળા જ્યારે પોતાનાં બચ્ચાને ઘોડીઆમાંથી પરભાર્યા ધરતીમાતાને બોલે ધરી રહ્યા હતા, ત્યારે કલ્યાણી નરેશ પંદર વીસ હજાર રૂપિયાનો મંજાવર ખર્ચ, એક જાનને બોલાવી કરી રહ્યો હતો !

ત્રણ મહેરા પર નવી રમ્મત દેખાતી હતી. અજૂનદેવ ચોકમાં હતો; પ્રજાની અજ્ઞાનતા પર મરિહું સિંહાસન એને ખુંચવું હતું.

રઘુનાથ—વિશ્વનાથ તથા છોટાલાલ અને રાજગોપાલ તથા અશ્વ—એ સૌ તરફ તાકીને જોઈ રહ્યો હતો. આનંદમોહન એક ખુણામાં અપ્રસિદ્ધ બક્તિ જેમ ગૂઢ પ્રત્નોના અર્થ શોધતો હતો.

*

*

*

*

રાધારાણીને લક્ષ્મીરાણી મેમ સાહેબની મળી આવ્યા. મેમ સહિય પાછાં મળવા આવ્યાં. ત્યારે રાધારાણીએ ધીમેથી એના કામળ હાથમાં હીરાની બંગડી સેરવી દીધી. મેમ સાહેબ જોઈ રહ્યા:

“ઓહો ! ધણી સુંદર ! ”

“હા હા. મહારાજ સાહેબે આ પ્રસંગ માટે ખાસ તૈયાર કરાવી છે. ”

“ ધણી સરસ—ધણી સુંદર—મને બહુ ગમી. મહારી વતી મહારાજ સાહેબને ઉપકાર માનશો કે ? ”

સામેથી નંદરાજ પોતે જ આવતો હતો; તે મેમ સાહેબનો હસતો ચહેરો જોઈ કળી ગયો.

“આપ નામદારને અમારી નજીવી ભેટ મળી ? ”

“ઓહો ! મહારાજ સાહેબ ! હું તમારો આભાર માનું છું. ”

“આ વખતે ઉતાવળમાં અમે બીજી વધારે સારી તૈયારી કરી શક્યા નથી. ”

મેમ સાહેબ હસ્યા;—નંદરાજની મૂર્ખાઈ પર અથવા પોતાના અંતર્ગત સંતોષમાં.

મીજબાન સીધાવ્યા પછી છોટાલાલ નંદરાજ પાસે બહા મર્વથી આવ્યો.

“કેમ છોટાલાલ ! બધું પાર ઉતર્યું ના ? ”

“હા. એક ગુલાબગળનનું ખર્ચ અણધાર્યું થઈ પડ્યું ! ”

“ખર્ચ તો ઠીક, પણ સૌ ખુશી થયા કે નહિ ? ”

“હા. હાલ તો આપણે બીજી ઉપાધિ નથી—એક ખર્ચ જરા વધારે થયું ! ”

“શું ગુલાબગળનનો ખર્ચ ? ”

“હા, માત્ર પીસ્તાળીશ હજાર ! ”

“એકાદ દિવસ હજી રોકા ને ! હું એને મળવા ચાહું છું. ”

“હા. સાઠ હજાર થશે એટલું જ. પણ આપણે આ વખતે બજેટમાં વાધો નથી ને ? ”

“હી.....ક”—નંદરાજે લંબાણથી વાક્ય ઉચ્ચાર્યું. એ જ વખતે પિતાકી પ્રસાદ ને વિશ્વનાથ આવતા હતા. છોટાલાલે એક વિજયી દૃષ્ટિપાતથી વિશ્વનાથ તરફ જાયું; વિશ્વનાથે એની નજર ચુકાવી.

“કેમ વિશ્વનાથ શું કયું ?—હમને ખબર છે, કે બહુ લંબા-વવાથી આપણને નુકસાન થાય છે ? ”

“હા, નહીં થઈ ચૂક્યું છે ! જૂના દહરે તપાસ કરતાં માલુમ પડે છે કે અરજુરાજે અરધોઅરધ જમીન દેવા ખાતે માંડી આપેલ છે ! બાકી અર્ધમાં બે લાખ છે. તેમાંથી એક લાખ જાયુંકના ખર્ચ ખાતે રાખેલ છે. માટે અરજુરાજની હાલની જમીનનો પોણો લાખ જમીનમાં લેવો. આ હુકમ—”

નંદરાજે હાથમાં લઈ બે લીંટા તાણી આપ્યા. એણે પિના-
કીપ્રસાદ સામે જોયું; “કેમ તમે ? ”

“ પછી તરતજ અમારું કામ શરૂ થશે ! ”

“ બરાબર ! ”

સૌ રજા લઈ ઉઠ્યા.

નંદરાજ—કલ્યાણીના નરજી—પોતે સત્તા ભોગવે છે, એમ
ધારી કેંક બાજી રમતો હતો. એને નચાવનારા કલ્યાણીના બળ-
રમાં હસતા આલ્યા જતા હતા; ને આ સૌ રમતનો ઉપયોગ બળુ-
નારા નિશ્ચિત આરામમાં પડ્યા હતા.

પ્રકરણ ૨૨ મું.

નવી શેતરંજ !

કુલ્યાણીના તંત્રના પડકાર સમરંગી હતા; અનંત હતા; ને
ક્ષણે ક્ષણે નવું સ્વરૂપ ધરતા.

મહનલાલ ગયો ને દેવીસિંહ કુદમાં પડ્યો. રાધારાણીને
લાલચમાં નાખી પોતા તરફ ખેંચ્યા; ગોવિન્દને શામ
ને ભેદથી વશ કર્યો. વિશ્વનાથના કાર્યક્રમના આટલા વિજયી
પ્રતિહાસમાં હવે છોટાલાલ આડખીલી બની રહ્યો. છોટાલાલ
રાધવ ખરાસનો ઉપરી: એટલે આ બંને એક ગાંઠ થઈ રહી.
રાધવ ખવાસ ને ગોવિન્દની એક ગાંઠ, ને લક્ષ્મીરાણી તો રાધવની
દીકરી !—વિશ્વનાથે પોતાની સામે એક પક્ષ ઉભો થાય છે એ
જોયું. એણે ગોવિન્દના લગ્નીબંને ફાંચ્યો; કાકાના ઉપકાર કરતાં
પોતે નિરાધાર હતો ત્યારે કાકે રાખેલી કડવાસ એને બહુ ખુશતી
હતી. વિશ્વનાથે એને મીઠા વચનથી મનાવ્યો ને ધીમે ધીમે એ
વિશ્વનાથ તરફ દબ્યો. વિશ્વનાથે નંદરાજને વધુ મોહનાસ અબ-
માવી વશ કરવા ધાર્યો.

એવું બન્યું હતું, કે એક વખત અશ્વમેધે ત્યાં એના કાઠીમિત્ર
સામંતખાચરની પુત્રી નાગમતી થોડા દિવસ માટે આવેલી. સીદીક
મારફત મહારાજ નંદરાજ એ સમાચાર પામ્યા. ત્યારપછી નાગ-

મતીને ઘેર વળાવવી એ અશ્વત્થે વધારે ચેત્ત્ય લાગ્યું. સામંત આચર ગુજરી ગયો; ને મિત્રના કુટુંબને અશ્વત્થ હજી પોષતો હતો. નાગમતીનો પોતાનો જમીન પણ તેજપુરમાં હતી. આ ઘટનાના વિરોધમાંથી અશ્વત્થ તરફ નંદરાજની કરડી દ્રષ્ટિ ચળકી; ને તેના સ્વતંત્ર સ્વભાવથી વધતી ચાલેલી. વિશ્વનાથ એ જુના ઇતિહાસ-માંથી પોતાને ઉપયોગી તત્ત્વ શોધી રહ્યો હતો; ને એની સલાહથી, અશ્વત્થની જાગીર પર જમી લાવી, એને નિર્ધન ને વ્યાકુળ બનાવી, નાગમતીને હાથ કરવાની યોજના તેણે ધડી કાઢી હતી. નંદરાજ પાસે એ વ્યુહ રચનાનો પહેલો દાવ ખેલ્યો હતો.—હવે બીજો.

વિશ્વનાથ હમ્મેશ મુજબ પોતાના હીંચકા પર ઝુલતો હતો. નંદરાજને હાથ કરવા માટે પહેલો દાવ એ ખેલ્યો હતો. બીજા દાવ વિષે એ વિચાર કરતો હતો, એટલે માં દરવાજાનું બારણું ખુલ્લું ને એક બાબીસ-પચ્ચીસ વર્ષના જુવાન માણસે પ્રવેશ કર્યો. વિશ્વનાથે એને જોતાંજ પોતાનું શરીર દાર ક્યું, કપાળ પર એક બે સખ કરચલી વળી ને હમ્મેશનો હસમુખો ચહેરો જરા કડક બન્યો.

‘કમ ? આવને નથુ !’

નથુ ગોવિંદનો ભત્રીજો હતો. તેણે કુહીને સલામ કરી, ને નમ્રતાથી સામે બેઠો.

‘તને સોપેલા કામનું આમ કરે છે કે ?’

‘હા, આપનો સંદેશ મળ્યો; ને કાલે સાંજે તો આંહી માફ આવી પહોંચ્યો !’

‘ગોવિંદનો ભત્રીજો કાચો તો ન હોય !’

‘હા આપની કૃપા છે. ’ એકલું કહી નથુ જરાક ઊંઘો ને દરવાજા બહાર ડોકું કરી ઘાસકાને નિશાની કરી. તરત એક જાડા જોવા ખેડુ ગાડા પરથી આવ્યો. તેણે પોતાનું માફ દરવાજા બહાર ઉભું રાખ્યું, ને પોતે અંદર આવ્યો.

‘કમ ભાઈ ?’ વિશ્વનાથે એકદમ પૂછ્યું.

‘હા ! એ તો ત્યાંના પહેલ છે. ’ નથુએ પાછળથી જવાબ વાળ્યો. ‘આપની સલામ આવ્યા છે !’

“કુમ ?”

ભેજો ગામડીઓ આગળ વધ્યો. તેણે બે હાથ જોડી સલામ કરી.

નથુએ ઇશારત કરી, ને પટેલ તરતજ આંધ્યો ગયો. થોડી-વારમાં હાથમાં માટલું લઇ આંધ્યો.

“આ સા’બ અમારા વાડનો રસીયો ગળ છે. આપ જેવા સાદુ કરાવો તો.”

“એમ કે ?”

કણુખી બહારથી માટલાં સારવા મંડ્યો. એક પછી એક ત્રીસ માટલાં મૂક્યાં. વિશ્વનાથના મહેરા પર કાંઈક પ્રસન્નતાના ચિન્હ દેખાયાં.

“નથુ ! ગોવિંદ કહેશે તું વિશ્વનાથભાઈને ખવરાવી દે છે !”

“હા એમાં શું ? અમારા અન્નદાતા છે ને !” કણુખીભાઈ બોલ્યા.

નથુએ મોં મલકાવ્યું; “સાહેબ ! જનમ માયાપે આંધ્યો ને પાળ્યો આપે. આપની મહેરબાની ન હોત તો ગોવિંદભાઈ આજે હાડ હાડ કરત !”

“બાપુ ! નથુભાઈ પણ એક લાખ રૂપિયાનું માણસ છે હો !” પટેલે વળી પોતાનું કહાપણ કાઢ્યું.

“એમ કે ? લે નથુ ! તું તો બહુ સારી રીતે રહેતો બાજે છે !”

“હા ! આપનો પ્રતાપ છે !”

“શું છે પટેલને?—”

“બાપુ ! અમારું ખાતું ગોટે ચડી ગયું છે ! અમારા મોટાભાઈનું ખેતર અમાન ભાગ આવે તેમ છે. એની તકરાર આજ ત્રણ વર્ષ થયા ચાલે છે.”

“હા.”

“બાપુ ગરીબ માણસ છીએ !”

“ડીક જોવાશે.”

“બાપુ !—”

“ પટેલ ! ”—નથુ બોલ્યો, હવે વાત થઈ ગઈ. પછી કાલ દિવસ બૂલે નહીં. તમે હવે ભલે જાઓ ! ”

“ હા હા, જોજ કહેવાતું છે બાપુ ! ગરીબ માણસ—”

“ હં. મીક જોવાશે—”

પટેલ ગામડીયાશાહી સલામ કરી ચાલતો થયો.

“ આ કાણુ છે નથુ ? ”

“ જી, ત્યાંના પટેલ છે. જીવવાળો છે; કહી રાખ્યું છે કે સાહેબ પાસે કામ કરાવતું હોય, તો આંટા ફેરા ખાતો રહેજે આ સોમવારે પાછો ઘીની તાવણુ ભરોને આવશે. ત્રણ બેસ ફૂટે છે ! ”

“ હં ! મીક ત્યારે કાલે નામમતીનું ગાકું આવશે કાં ? ”

“ જી ! ”

“ એનો ઉવારો અરજીરાખતે ત્યાં જ હોય છે; પછી બ્રહ્મચારીને કહી રાખ્યું છે કે રમ્તે મળી જાય, ને ત્યાંથી મહેમાનગીરી કરતા હોય તેમ તેડી જાય ! ”

“ એ મીક. સાથે કાણુ કાણુ છે ? ”

“ જી, એક માણસ ! એનો વધો નથી. ”

“ મીક ત્યારે તું કાલે મળજે. ”

ગોવિંદનો ભત્રીજો સલામ કરીને બેઠો થયો. તે બહાર નીકળ્યો ને ત્રણ ડગલા ન ગયા, ત્યાં એણે રઘુનાથને આવતાં જોયાં.

“ કાં નથુભાઈ ! જઈ આવ્યા ? ”

નથુએ શંકાથી તેની સામું ફૂંજેયું; મોં મલકાવ્યું, “ હા ! આવો ! અત્યારે ક્યાં ઉપડ્યા ? ”

“ આ જરા ભાઈએ બોલાવ્યો ! ”

રઘુનાથ ઝપાટાખંધ વિશ્વનાથના ઘરમાં ગયો ને નથુ વિચાર કરતો ચાલ્યો ગયો.

રઘુનાથે પ્રવેશ કર્યો ત્યારે વિશ્વનાથ હજી રસિયા ગોળની સુમંધમાંથી મળેલી પ્રસન્નતા જાળવી રહ્યો હતો. નથુએ નામમતીને રેવળુ કમકાજ માટે બાહી સુધી પહોંચાડવાનો પ્રત્યક્ષ કર્યો, પણ એને શી રીતે નંદરાજ પાસે પહોંચતી કરવી, એ વિષે વિચાર

કરવા વિશ્વનાથ જરાક આડે પડખે થયો, ત્યાં રઘુનાથને આવવો જોયો. એના મગજમાં વિજળી જેવો વિચાર ખસાર થઈ ગયોઃ
“આને કામ સોંપ્યું હોય તો કરે ખરો ?”

“સાહેબ !” રઘુનાથ સામે આવી ઉભો.

“આવ રઘુનાથ ! કેમ દેખાતો નથી ? એક તારા જેવું કામ છે !”

રઘુનાથની દ્રષ્ટિ ચારે તરફ ફરો વળી. માટલાની હાજરી સિવાય બીજો ફેરફાર ન હતો; એ કામ ગોવિન્દના બગીચાનું, એણે મનમાં અનુમાન કર્યું; ને મોટેથી બોલ્યો, “મારું કામ ? હું શું એવો ઉપયોગી હતો ?”

“તું ? અરે તેં તો કલ્યાણીનું ચક્ર ફેરવી નાખ્યું હત !—હા-હા—” વિશ્વનાથ હસ્યો; “કાં ? કેમ બોલતો નથી ? દેવશક્તિ હજી બને સંભારતા હશે ! હા ! હા !”

“સંભારે રાધારાણીને !”

“ઠીક લે સાંભળ, એક કામ છે.”

“બોલો !”

“એક સ્ત્રીને કાલે રાત્રે નવ વાગતાં નંદરાજ પાસે મૂકી દેવી છે !”

રઘુનાથ ધ્રુવ્યોઃ “હું !”

“કામની બધી જોખમદારી ને જવાબદારી તારા પર છે. જો તને અશ્વળ જાય, તો અમે કોઈ બચાવોએ નહિ. બાકી અમે તે જાણતા જ નથી. જો યુક્તિ સફળ થાય તો તારો ખેડો પાર !”

“એવું કોણ છે ?”

“બોલ કહે આ કનુલ છે ? પછી બીજી વાત ! એરો નામણને વશ કરવી છે. બોલ, હિમ્મત છે ?”

“હા,” રઘુનાથે જવાબ આપવામાં લાલ જોયો.

“અને અશ્વરાજની તલવાર એને રક્ષણ આપી રહી છે” રઘુનાથે આશ્ચર્યમાં—ગભરાટમાં વિશ્વનાથ સામે જોયું.

“હું ! અશ્વરાજની તલવાર ?”

“ હા. જો તું નિષ્ફળ થાય-પકડાય-ફળેલ થાય, તો તારા જો કંકડા. ઝોમાં વચ્ચે કોઈ આવે નહિ ! ”

“ પણ જો કોણ છે ?—”

“ કહુ ?—જો હિમ્મત પૂરેપૂરી હોય તો હા કહેજો—ઝોનું નામ નામમતી ! ”

રઘુનાથ હતો ત્યાં જ સ્થિર થઈ ગયોઃ “ હા !—” તે બહી જાર મૂક બની ગયો.

“ જોલ, છે હિમ્મત ? ”

“ હા !—” રઘુનાથે ત્વરાથી જવાબ વાળ્યોઃ “ જોલો શું કરવાનું છે ?—”

“ કાલે રાત્રે બ્રહ્મચારીના મંદિરમાં જો ઉતરશે, ત્યાંથી ખર-બારી-તને ઠીક પડે તેમ-દરબારમહર્મા પહોંચાડશે ! બસ ઝોટલુંજ. ”

“ અને ઝોનું ઇનામ ? ”

“ જો પછી થઈ રહેશે. ”

રઘુનાથ ઉઠ્યો. જો ઉઠ્યો કે તરતજ વિશ્વનાથ પશ્ચ કપડાં પહેરી દરબારમાં ચાલ્યો, રઘુનાથ દોડતો અરણ્યરાજને ત્યાં પહોંચ્યો. પશ્ચ ખબર મળ્યા કે તે નંદરાજને મળવા ગયેલ છે.

પ્રકરણ ૨૩ મું

કાઠ્યાવાડી ખમીર !

વિશ્વનાથ જતો હતો ત્યાં રસ્તામાં જ સીદિક મળ્યોઃ

“ કેમ સીદિક ! ”

“ જી ! હબ્બર વાદ કરે છે. ”

“ કોણ કોણ છે ? ”

“ અરણ્યરાજ અને અબ્દુનહેવ. ”

વિશ્વનાથ સમજી ગયો કે અરજુરાજની જમીન પર જમી આવે છે તે સંબંધી કાંઈક ધાંધલ હશે.

[વિશ્વનાથ દરબારમાં પહોંચ્યો, ત્યારે ત્યાંતે દેખાવ આગે વિચિત્ર હતો; મોટા રેશમી ગાલીચા પર નંદરાજ લાંબા પગ કરી આડે પડખે સૂતો સૂતો હુકો પુકતો હતો; તેની પાસે અર્જુનદેવ બેઠો હતો ને સામે ગોઠણીઆ બર થઈ બલુકતા જ્વાળામૂખી જેવી અરજુરાજની મૂર્તિ હતી; એક તરફ મુસદ્દીવર્ગના સામાન્ય નિયમ પ્રમાણે જરાક હસતું મોં રાખી, છોટાલાલ ને પિનાકીપ્રસાદ બેઠા હતા.

“કાં આવ્યા?—એ સીદીક આવે છે કે નહિ?”

“હા આવ્યો—” કહી સીદીકને બદલે વિશ્વનાથે જ પ્રવેશ કર્યો. એણે ધગધગતા અંગારા જેવી અરજુરાજની નજર ચુભવી સોની સાથે જગ્યા લીધી.

“કાં શું છે?”—એણે જાણે કાંઈ ન જાણતો હોય તેમ છોટાલાલને પૂછ્યું.

છોટાલાલે મીઠું—હાજીરું દરચે: “હજૂર કાંઈક બોલાવે છે!”

“વિશ્વનાથ! આ બાઈ, અરજુરાજનું શું છે? કાંઈ થાય તેમ છે? તો જમી બંધ કરો!”

“હા, આપની જેવી મંજૂર; પણ મેં તો હિસાબ ચોખ્ખો બતાવ્યો!—કેમ છોટાલાલભાઈ?”

છોટાલાલે બોલ્યા વિના માથું ધુલુવ્યું.

“ત્યારે હવે શું કરવું?—અમે ગરાસીઆબાઈ, ખર્ચ કરતાં પાછું ફરી ન જ્નેવું, ને પછી એક બા ને બે ફાડ!”

“એ તો બાઈ અરજુરાજ! આપ ભૂલો છો. વહેલું કે મોટું—દેવું તે દેવું હમણાં જમી થશે તો વહેલાં છુટાશે!”

અરજુરાજની આંખમાંથી અગ્નિના તણખા છૂટ્યા; બોલનાર પિનાકીપ્રસાદ નીચું જોઇ ગયો.

“હા હા. એ વાત સાચી.” મોંએ ટેકા પૂરાવ્યો; હવે અશ્વરાજ રહી શક્યો નહિ. તે અરથો ખેડો થઈ ગયો. વિશ્વનાથે ગમરાટથી સામે જોયું :

“મહારાજ !—આજ હવે રજપૂતે રજપૂતવટ મૂકી; ને રાજાએ રાજતેજ મૂક્યું છે, બાપી, આ અધિકારીઓએ રાજાના વહાલા થવા માટે બાઈ બાઈ વચ્ચે ઝેરનાં બીજ વાવ્યાં છે. ધારો કે તમે બહું માગો છો, પણ આ કલ્યાણીની જમીનમાં એક વખત અમે લોહી રડ્યા છે !—અમારા ઉપયોગની તમને ખબર નથી; એટલે અમારા નાશમાં તમારો વેલવ જૂઓ છો !”

નંદરાજે અધીરતા બતાવી.

“યાદ રાખજો કે ભાયાતો એ તમારું જોરવ છે; પ્રજામાં તમે અમીરોથી વીટાઈને દેખાજો એમાં તમારો શોભા છે; સરકારમાં એ તમારો શેઠ છે. ભાયાતો એ તમારું રક્ષણ છે. જો તમને આવડે તો અમારો લશ્કરી ટુકડી કરો. ને પછી તમારી પોતાની પ્રજાના રક્ષણ માટે એને વાપરો, જ્યાં સુધી અમે છીએ ત્યાં સુધી તમને સમાનમંત્રીના આનંદ રહેશે; અમે સમાજવાદના ધસતા પ્રવળ પ્રવાહ સામે કિલ્લારૂપ છીએ; અમારો જે ઉપયોગ મુગલ બાદશાહો કરતા તે તમો કરો. ભાયાતોના વિનાશથી—જરા જરા રહેજું ક્ષાત્રતેજ નાશ પામે છે ને પછી સિંહાસન પર બેસનાર એક જાતની મૂર્તિ જવો રહેશે !”

અખૂનદેવ સાંભળી રહ્યો; એને અશ્વરાજની વાતથી નવું માર્ગ જડ્યો.

નંદરાજ અધીરાઈમાં ખેડો થયો; “બાઈ ! એ બહું સાચું; પણ વ્યવહાર તે વ્યવહાર. રાજકારભારના વેરણમાં ફેરફાર કેમ થાય ?”

“એમ ?—મહારાજ યાદ રાખજો કે જ્યાં સુધી તમે એજીઆની પ્રજામાં જે સહજ શ્રદ્ધા ને રાજભક્તિ છે એને પોથી રહ્યા છો, ત્યાં સુધી તમે રાજા છો ! પછી...પછી...યુરોપના ખટપટી રાજદારી ! રજપૂત નહીં !—”

“હા બાઈ, પણ આજ તો હવે યુરોપ રાજ્ય કરે છે !”

“હશે !—આપ આપના જીવનના વિનાશનું જીવન રાખી રહ્યા છો ! કદાચ પ્રગતિમાં રાજ્યનો વિનાશ એ મૂળ તત્ત્વ હશે ! બાકી હજી નમને પ્રજા રાજ્યરૂપે પૂરું છે. એની અદા પર જીવવાને બદલે અજ્ઞાન પર રહેવાનું મૂકી દો; અથવા વિશ્વ પર અંકગણિતનો અયંકર ધસારો છે, ને તેમાં આર્થિક સંસ્કૃતિનું એકજ સંયુ ખાસું ચિન્હ—રાજ્યપદનું જીવન હોમાઈ જશે !”

“હાથ તે ખરું. ઠીક લ્યો....વિશ્વનાથ !”

નંદરાજ બેઠકઠારીથી ઉઠ્યો.

“હા”

અરજુરાજ વિષે ચર્ચા કરી—એક નિશ્ચય પર આવી જાગે. જેમ બને તેમ એને કાયદો થાય તેમ કરવું. ઠીક ?—” નંદરાજે અરજુરાજ સામે જોયું.

અરજુરાજનો સ્વર રૂંધાઈ ગયો; “જો કલ્યાણી નરેશ ! યુરોપના દાંડિકે પ્રધાન બનવાને બદલે હિંદના સાચા રાજ્યસ્વરૂપે રહો !”

નંદરાજ બેઠો થયો; અરજુરાજ બેઠો થયો; એની નસેનસ હવે જોસમાં તરવરી રહી હતી, ને આંખમાંથી અગ્નિના જીવતા તણુઓ ઝુટતા હતા.

“મહારાજ”

“કેમ હવે શું છે ? બીજું કંઈ નહિ ને.”

“એકસ”

“હા.”

“આ અદા—આ ભક્તિ; કલ્યાણી નરેશ ! એ તોડતું જીવન છે. હજી સમજો.”

“હવે હું કંટાળી ગયો છું; વિશ્વનાથ !”

“હા ! હા ! હા ! પધારો—આમ—”

હદયના ઉંડાણમાંથી દુઃખભર્યો પણ બંબીર સિંહનાદ આવ્યો. બંબીર નંદરાજ ને પ્રધાનમંડળ થાંભી મયું.

“ત્યારે હવે, આપ ! કલ્યાણી નરેશ ! હું તેરસો તેરસો વર્ષ થઈ રજપૂતના યુદ્ધમાંથી ઉતરી આવેલો રજપૂત છું; કલ્યાણીના

પાદરમાં અમારા બાપદાદાએ તમુ તમુ જમીન માટે બગીચાલક્ષણા
વીરના વીર હોમી દીધા છે ! હું એ કુળનો છું હો ! ”

“ એટલે ? ”—નંદરાજે કરડાઉથી પૂછ્યું.

“ એટલે ?—એટલે કે જ્યાં સુધી અરજુરાજની તથાવાર
સટકે છે, ત્યાં સુધી એની જમીન પર પગ મૂકનાર હજી
તો—”

“ અરજુરાજ ! મને તમે જોળાએ છો ? ”

“ અમારા અબદાતા ! ”

“ અને મારો કુલમ—”

“ થાય તો તરત માથું વાઢીને ધડે; પણ જમીન તો રજ-
પૂતની ધર્મ છે. એ કેમ છોડાય ?—”

“ ત્યારે ? શું કરવું ? ” નંદરાજે વધારે કડક બનીને પૂછ્યું.

જ્યાં સુધી મારા શરીરમાં લોહીનું એક ટીપું છે, ત્યાં
સુધી કલ્યાણીનાં પાંચસો પાદરમાં કાઠ જમીને નહિ એસે ! હું
જોદમી સદીનો મેવાડી રજપૂત છું ! ”

“ પણ આ વીસમી સદી છે ! ”

“ છતાં મારો સનાતન ધર્મ તો અડચ છે; મરવું એ મારો
ધર્મ છે. ને હું સામે ગયે મરીશ. ”

“ હે !—” નંદરાજનો સ્વર ફાટી ગયો.

“ અમારાં ઘોડાં એ અમારું સિદ્ધાસન છે; એ ટોલા, ગીર,
ગીરનાર, જોસમાન ને સાલેમાળના કુંઝરા અમારા કિલ્લા છે; હવે
જ્યારે આખી શરમ મળે, ત્યારે તમે પ્રુસીથી જમી કરવા
આવજો ! ને હું ત્યાં જ બેઠો છું ! કેમ વિશ્વનાથ ?—”

સિંહના અચાનક છૂટવાથી માણસ ધુલુ ઊઠે, તેમ વિશ્વનાથ
ધુલુ ઊઠ્યો; હેં હેં ફેં ફેં થઈ ગયો.

“ હા ! હા !—આપે-મને—”

“ હા તમને બાપુ ! તમને-આમંત્રણ છે ને આવજો. અમે
અમારા ગામને પાદર કેસરી વાધા પહેરોને જ બેઠા છીએ ! ”

“ એમ ?—” ઊટાલાલે જરાક કડકાઈમાં પૂછ્યું.

“ હ હા. કારભારી સાહેબ ! મરણથી ડર એ લોહી જૂદું હોય છે ! ત્યો રામ રામ ! ”

અને અરજુરાજ ઝપાટાબંધ બહાર નીકળી ગયો; રઘુનાથ એની રાહ જોતો હતો; બંને જણા બહાર ગયા ત્યારે અરજુરાજે ઉતાવળમાં પૂછ્યું:

“ રઘુનાથ ! શું છે ? ”

“ હ ! જલ્દી ચાલો. બહુજ ખાતરી છે. ”

“ એવું ?—”

“ હા. ”

રઘુનાથ ને અરજુરાજ ઝપાટાબંધ ઘર બહારી વળ્યા.

પ્રકરણ ૨૪ મું

ખોટું પ્યાદું !

વિશ્વનાથે રઘુનાથને કામ સોંપ્યું પણ એ પ્યાદાની ચાલ ખોટી હતી, એ ખબર એને ન રહી. રઘુનાથ જ્યારે અરજુ સાથે ઘેર પહોંચ્યો ત્યારે પહેલાં તો અરજુ ને તે બારણું બંધ કરી બેઠા.

“ બોલ શું છે ? ” અરજુ ઉતાવળથી પૂછ્યું.

“ બીજું શું હોય ? રાજા નંદરાજને પુરસ્કારના રોગ થયો છે. એને વિષયની તૃપ્તિ જોઈએ છીએ; અને વિષય એટલે જ અતૃપ્તિ. ”

અરજુ માથું ધુણાવ્યું: “ એવું ખોટી દે. ”

“ કાલે નાગમતી આવી આવે છે—”

અરજુ રાતો પીળો થઈ ગયો. “ હા તેનું—”

“ સાંભળો; બ્રહ્મચારી મહારાજ તેજપુરના માર્ગે ફરવા જશે, કે ગમે તેમ પણ નાગમતીને આગ્રહ કરીને બ્રહ્મચારી મહેમાન

બનાવશે; અને પછી ત્યાંથી મહેલ ” રઘુનાથના શબ્દો અચ્છ સંભળી રહ્યો. તે વિચારમાં પડી ગયો.

“ શું કરવું છે ?—”

“ ખીજી શું ?—” અચ્છે પોતાની તલવાર તરફ નજર કરી—
“ એક ધા ને એ કટકા ”

“ તમારી નોકરીમાં મેં તો જીંદગી અર્પી છે; પણ તમારો આકરો સ્વભાવ.....”

“ અરે ભાઈ ! તું ક્યાંક ન્યાય જૂએ છે ખરો કે ?—”
ગામડાના રાજા પોલીસપટેલ બની રહ્યા છે ! પોલીસપટેલનો કોઈરો હમ્મેશા ધી અને દુધના અજીર્ણથી માંદો રહેતો. રાગીઃ એક માણસ આખા ગામનું ધી લૂંટી માંદો મરે ત્યાં સુધી ખાય, એ વસ્તુને દુરુપયોગ નથી ? મહાલકારી કે વહીવટદાર એવો માણસ છે, કે જે શિયાળામાં સુવરની માફક શેરડીના વાદ કાપે છે; ઉનાળામાં હરાયા દોરની માફક લાંબોતરી શેષે છે ને ચોમાસામાં જાળીઆ બળદની માફક ધરના ખુણામાં તાપે છે. એના કાંઈ ઉપયોગ નથી, ને ગેરઉપયોગ ધણા છે. એ રીકે ત્યારે લાકુ ખાય ને ખીજે ત્યારે રૂપિયા ખાય; એનું મોં મોડું છે. ને પેટ નાનું છે. ભાઈ રઘુનાથ ! સહેરને દરેક ‘ફર્નીચર’વાળો ગામડાના વહીવટદારને દોસ્ત છે ! દરેક સોનીને એ ‘સાહેબ’ છે, ને દરેક કાપડીયાની દુકાને એના માટે ચા તૈયાર હોય છે, જ્યાં ખેડૂત-મજૂર-ને ગરીબ પર આવી લુટ ચાલી રહી છે, ત્યાં-ત્યાં-તુંડકહે કે નાગમતીને ગિરાસ જાય કે મારા પર જાસી આવે તેમાં શું નવાઈ ?”

“ ચાલો એ પછી; હવે શું કરવું છે ? ”

અચ્છ ઉભો થઈ ગયો આમથી તેમ આંટા મારવા લાગ્યો.
“ કાલે સાંજે આવશો કાં ? ”

“ હા. ”

“ એક ઉપાય છે. હું નંદીશરના મંદિરમાં જ બેસું છું.

સાંજ સુધી તું તેજપુરને રસ્તે જઈ નાગમતીને આપણે ત્યાં લાવજે ! ”

“ હા એ બરાબર; બસ એ પ્રમાણે બહતતા નહિ.” રઘુનાથ આસ્યો ગયો.

*

*

*

સાંજે પાંચ વાગ્યાને સુમારે એક જોડો જાળમટોળ કાચખા જેવો કળો પુરુષ તેજપુરના રસ્તા પર કપાટાનું જતો હતો, થોડેક હોટે જોણે માડું આવતું જોઈું ને તે અટક્યો. પછી ધીમી ચાલે આગળ ચાલ્યો, માડું છેક પાસે આવ્યું. તે માડામાં ચાર તરફ વાંસડા ખોતી ઉપર છુગચુ જેવું નાખી બેઠો કર્યો હતો. માડામાં એક અદાર-વીસ વર્ષની રમણી બેઠી હતી. એની વિશાળ મોઢક પશુ તેજની ધાર જેવી આંખો, શુભ યુલાખી રતાશ અને કાળાશ વચ્ચેનો મોઢક રંગ, ને પતિવ્રતાની મૂર્તિ જેવું તેજસ્વી મોં, જોનાર ધડી બર થઈ જાય એવા કાળા નાગપાશ જેવા બાલ વચ્ચે ઢંકાયું હતું. પેલો માણસ આશ્ચર્ય પામ્યા હોય તેમ ધડીબર થઈયો; પછી મુખ વકસી આગળ વધ્યો; ને અંતે ખુબ મોટીથી બહુ હર્ષમાં હોય તેમ બોલી ઉઠ્યો. “ અ હા હા હા ! ખેન ! તમે ક્યાંથી ? ખેન નાગમતી ! આપુ ! જોળજે છે ? ”

જંગલના શિવાલયમાંથી અચાનક ધંટડી અંબળાય, તેમ માડા-માંથી સ્વર આવ્યો, “ હા વેદબાપુ તમને બહુ ? ”

“આજ તો કલ્યાણીમાં જવું છે ? ”

“હા ! ”

“ક્યાણ છે માડે ? ”—કહી પેલો પુરુષ માડાનાં આગલા ભાગ તરફ ચાલ્યો. ત્યાં છુકાની બાંધીને એક કદ જેડત બેઠો હતો; તેણે જવાબ વાલ્યો; “બાપુ ! હું રાગો છું ! ”

“ રાગા પટેલ કે ?—” વેદ પાછો નાગમતી તરફ ચાલ્યો; “ ખેન ! આજ તો મ્હારું ગરીબનું ઘર પાવન !—”

“અરે ! વેદબાપુ ! તમારું બાહ્યવૃત્ત અમને.....”

“સામંત ખાચરની દીકરી મારે ત્યાં ક્યાંથી ? રામા ! ગાડું હાંકીને નદીને ઉપરે કાઢે હો કે !”

સામંત ખાચરના છેલ્લા મંદવાડમાં વૈદ ધરમાં બહુ પરિચિત થઈ પડ્યો હતો; ને નાગમતી તેને પિતા જેવો માનતી. આજે વૈદનો આગ્રહ એને સ્વકાર્યક લાગ્યો. અંતે ગાડું વૈદના મકાન તરફ જ વળ્યું. વૈદે પાસેના મકાનમાં ઉતરવાની સગવડ કરી ને નાગમતી તથા એની આવેલી ડાસી ને વૈદ રાખે પટેલ થાકે ઉતારવા લાગ્યાં. છેવટ વૈદ ખજર કાઢવા આવ્યા; ને હસીને કહ્યું: “નિંદર ન આવે તો એની ગોળી પણ છે હો કે !”

“હા. વૈદખાપુને તો બધી જ્ઞા રાખવી ! પણ હજી અરણ્ય કાકા આવ્યા નહિ ?”

“આજે જરા દરબારગઢમાંથી મોડા છુટશે. નહિતર પછી સવારે વહેલા મોલાવશું !”

વૈદરાજ તો ગયા. રાજવૈદ નંદરાજને માત્રા તથા ભસ્મ ખચ્ચાવી ખચ્ચાવી ખૂબ પ્રિય બન્યા-હતા. ને આજ વધુ પ્રિય થવા આ કામ હાથ લીધું હતું.

હસના ટોકારા થયા પણ કોઈ અગત્ય નહિ. હવે નાગમતીએ સુવાની તૈયારી કરે. ડાસી તથા વૈદ રાખે પટેલ પણ કોઈ ખાતા પથારીમાં પડ્યા. નાગમતીએ ખાણીને ખાલો હાથમાં લીધો તેજ વખતે એ ભથ્થો રાડ પાડી બે ચાર કમર્ચા પાછળ દડી ગઈ. બીંત પર કોઈનો પડખો હોતો, ને પાછું વાળી જોતાં કોઈ સાદાવાળો યુવાન જણાયો.

“જરતા નહિ હો. હું રથુનાથ છું !”

“અરે ! હાથરે ! મેં કીધું આ તે કોણ ? અરણ્ય કાકા ક્યાં ?” નાગમતીએ ખાણીને ખાલો મોં પાસે લાવતાં કહ્યું.

રથુનાથે એક કપાટે ખાણીને ખાલો હોડા ખાલી લીધો.

“રથુનાથ તું હજી એવો ને એવો છે !”

રઘુનાથ જે ડગરાં આગળ વધ્યો, “નાગમતી !” તે બહુ ધીમેથી બોલ્યો; “તમારા ઉપર ભય છે ! અશ્વરાજ કેદમાં છે !”
“હે !”

“સાચું કહું છું. આ રાજવૈદે તમને ફસાવ્યા છે. હવે બચાવી બહાર ચાલો !”

નાગમતી રઘુનાથ સામે જોઈ રહી. એના ચહેરા નિર્દોષ હતો.
“રઘુનાથ !”

“વખત ગુમાવવાનો નથી. તમે જે પાણીપીપીતાં હતાં તેમાં બસબસાટ નિદ્રા આવે તેવી દવા છે; ને તેથી મ્હેં દોળી નાંખ્યું છે. હવે જે તક ભય છે તેમાં રાજગોપાળ આવી પહોંચશે.”

“રાજગોપાળ ! જો કાણુ ?”

“ચોંલીસ સુપરિન્ટેન્ડેન્ટ !”

નાગમતી અચકાણી. રઘુનાથ જીવાન હતો. ‘મમે તેવો પણ નોકર. દગો હશે તો !’

રઘુનાથ કળી ગયો, “સામંત ખાચરની પુત્રી !—” તે બોલ્યો, એના શબ્દમાં સાચાઈનાં આંસુ હતાં.

“ઠીક રઘુનાથ ! ક્યાં જશું છે ?”

“અત્યારે તો એક ગુપ્ત જગ્યાએ.”

નાગમતી અક્રમજનીને આગળ ચાલી. “આ રામાને ઉઠાડું ?”

“ઉઠાડી બૂજો, નહિ હો. એણે પાણી પીધું છે !” એ જ વખતે બહાર ઘેડેસ્વારના પગ સંભળાયા; રઘુનાથ ઘુંટણીભર પડી ગયો; “સામંત ખાચરની કુલમર્ચાદા ખાતર બહાર ચાલો !”

ઘેડેસ્વારનો પગરવ નજીક આવતો ગયો.

રઘુનાથ ને નાગમતી પાછાં આરણ્યે બહાર નીકળી ગયા. રઘુનાથે જોયું કે રાજગોપાળ વેદના ધર પાસે આવી પહોંચ્યો હતો. તે ત્વરાથી, વંડીની જોશમાં ને ઝાઝાના ઝાંખામાં આગળ વધ્યો. નાગમતી એના પાછળ બસાતી હતી.

અંતે તેઓ કલ્યાણીના એક અપરિચિત ને આછી વસ્તી-
તાગા લાગમાં આવી પહોંચ્યાં. ત્યાં રઘુનાથે એક બારણાની સાંકળ
ખખકાવી. અંદરથી જવાન આવ્યો,

“ કોણ ? ”

“ હું રઘુનાથ ! ”

અંદરથી બારણું ખુલ્યું, ને નાગમતીએ જોયું કે બારણું
ખોલનાર એક વૃદ્ધ સ્ત્રી હતી. બન્ને જણા અંદર ચાલ્યા ગયા.

“ હવે શું છે રઘુનાથ ? વાત કહી દે. અરણુરાજ
ક્યાં છે ? ”

રઘુનાથ એક ખુરશી પર ખેંદા. પાસે એક દીવો બળતો હતો.

“ સામંત ખાચર શા માટે તમને લઈ ચાલ્યા ગયા એ
ખબર છે ? ”

નાગમતીએ નીચું જોયું: “ હા. ”

“ ત્યારે આજે તમને પાછાં એટલા જ માટે તેડાયાં હતાં.
કાલે એ વાતની ખબર પડી હતી. બ્રહ્મચારી તમારી સાથે
આવીને તમને નંદીશ્વરમાં લઈ જવાની જોડવણી હતી, પણ
અરણુરાજ ત્યાં જ હતા. છેક સંજે સાડા ચાર વાગે એના ઘર પર
જમી આવી. બ્રહ્મચારી તેજપુરના રસ્તે તમારી સામે
આવી ન પહોંચે એ ધ્યાન રાખવાનું અધુરું રહ્યું. એણે ક્રોધમાં—
ને ગભરાટમાં બીજો ઉપાય ન સૂચ્યો. માટે બ્રહ્મચારીને પકાડી,
ન જઈ શકે એવા માંદા કરી દીધા. વિશ્વનાથે ત્વરાથી મને જ
મોકલી રાજવેદને જવાનું કહી દીધું. પછી અરણુરાજના દરબાર
પાસે જબરદસ્ત ધમસાણું વળ્યું. તેનો પિત્તો ઉઘ્ઘર્યો હતો, માટે
મારે પાસે રહેવું પડ્યું. અરણુરાજ અત્યારે કેદમાં છે. ને તેથી હું
ધણી મોકી આવ્યો. જરા વધારે મોકું મળ્યું હતું, તો આખરે જાત.

નાગમતીએ એક સાબારદર્શક નજર નાખી. રઘુનાથ
ડાશીને ત્યાં રાખી બંદાર ચાલ્યો ગયો.

“ અને હવે ત્યારે શું કરવું છે રઘુનાથ ? ”

“ જેમ તમે કહો તેમ. હમણાં આંહી રહો, તો અરજુરાજ છુટશે ત્યારે નક્કી કરશું. ”

“ હા. તું પાછો આવીશ કે ? ”

“ હા. આ જાળી પાસે ઉભો રહી એક તાલી વગાડેશ, એટલે તમે જવાબ વાળજો. ”

નામમતી એને જતો જોઈ નહીં એના હૃદયમાં ઉપકારની લાગણી ભરી હતી; ને આટલો નિઃસ્વાર્થ સેવાભાવ જોઈ એ રઘુનાથ તરફ માન ધરાવતી થઈ હતી.

*

*

*

મોટા આદાને લીધે વિશ્વનાથનું મોહનાસ્ત્ર અફળ મળું હતું.

અમારી નવી ભેટ

સૌરાષ્ટ્રની રસધાર

(કાઠિયાવાડનું પુરાતન કંઠ સાહિત્ય)

અનેક ચારણો, કવિઓ, ભાટ, બારાટો પાસેથી પુષ્કળ ખર્ચ કરીને મેળવેલ સૌરાષ્ટ્રની જુના કાળની અનેક અમૂલ્ય પ્રેમ કથાઓ, ક્ષાત્રતેજના શાયર્કાર્યા પ્રતિહાસો, પ્રેમ, શાયર્ અને ભક્તિ રસથી તરબોળ અસલી કાઠિયાવાડી કુહાઓ અને કાવ્યોનો અતિ ઉત્તમ સંગ્રહ. કિંમત ૧-૮-૦ પૌરટેજ સહીત.

પ્રકરણ ૨૫ મું.

નવો પ્રવાહ

કુલ્યાણીના વાતાવરણમાં ગંભીર તોફાન પહેલાંની બચલરેલી શાન્તિ પથરાણી હતી. વિશ્વનાથનો વિશ્વાસ રઘુનાથ પરથી કાઢી કાઢી ગયો હતો; પણ તે છોટાલાલનું માણસ ન થઈ બેસે, એટલા માટે હજી એના પ્રત્યે ભાવ રાખતો હતો. દેશી રાજ્યોના નોક-રામાં એક પ્રકારની સંકુચિત સ્વાર્થવૃત્તિ પ્રવેશ કરી જાય છે; અને ક્યારેક તો એવું પણ બન્યું છે, કે એમનું આખું જીવન એકજ દોર પર લટકે છે. એવા દાખલા છે કે જેમાં અધિકારી-ઓએ સામસાગી શેતરંજ ખેલવા મનુષ્યને પશુ માન્યા છે; ને સ્ત્રી માત્રને વેશ્યા માની છે. કુલ્યાણીમાં અત્યારે આ મનોદશા હતી. દેવીસિંહ કેદખાનામાં સડતો હતો. લોકવાયકા પ્રમાણે એના પર વારંવાર આવા પ્રસંગોમાં બને છે, તેમ મીઠાની રાખ પીવરાવવાનો પ્રયોગ શરૂ થયો હતો. આ સદીમાં ક્યારેક તો મનુષ્ય પાશવદશા પણ ઓળંગી જાય છે.

ગોવિંદ, રાધવ, તથા છોટાલાલ, મહારાજા નંદરાજનો આસપાસ વિલાસનું—સુખનું વાતાવરણ ફેલાવી રહ્યા હતા.

પિનાકીપ્રસાદ નવા નવા મહેલના જૂદા જૂદા શાલુગાર-માંથી પોતાના ધરના પાયામાં પથરો બદલે આરસ વધારે શોભે કે નહિ, એ વિશે ચર્ચામાં પડ્યો હતો.

ને સૌથી શાંત રેવાશંકર ત્રિજેરીના તળીઆમાં લોહના કટકા રહેવા દઈ રૂપાના કટકા ધરબેગા કરતો હતો, કે ટ્રેઝરી સાચવવાનું કામ નિર્ભય ને નિર્મળ થઈ પડે.

પણ મદનલાલ હજી પોતાની ખડપટનાં વાદળ ફેલાવતો હતો. અશ્વરાજના કેદ થવાના સમાચાર બીજા બધા બાયાતોને ઝેર જેવા થઈ પડ્યા; ને મદનલાલની સરદારી નીચે એ વાત વરિષ્ઠ સત્તા પાસે પહોંચી ગઈ. હજી કુલ્યાણીના અગ્રના ઓડકારથી અમલદારશાહી

ચેતનવંતી હતી; એટલે એ સ્વાર્થ જેટલો ધુધવાટ કાઢી વારંવાર બિહાન મળતાં ફરી શાંત બનતી હતી.

અને આ વાતાવરણમાં કલ્યાણીના રહસ્યમંદિરમાં આજે ફરી એક સભા મળવાની હતી.

રઘુનાથ હમ્મેશના રિવાજ મુજબ મંદિર તરફ જતો હતો; બરાબર ફાનસની સામે તે અટક્યો; થોડે છેટે પોલીસના માણસ હેરા ફેરા કરતા હતા. ન્હાનો સારંગીવાળો ધીમે સુરે માઈને લોકની ઠે જમાવતો હતો.

રઘુનાથ સૌની પાછળ થઈ ચૂપ્પાથી અંદર ચાલ્યો ગયો.

મંદિરમાં આજે હજી સભા બરાબી ન હતી; રઘુનાથે ડા. આનંદમોહન તથા દિનેશને જોયા. દિનેશ એના તરફજ આવતો હતો:

“ અરજુરાજ આજ છૂટવાના હતા ? ” આવતાં તરતજ એણે પ્રશ્ન કર્યો.

“ ના, ખોટું. એના પર બલચારીનું ખુન કરવાની ફાશીશ કરવાનો—મહાવ્યથા ઉપગમવાનો કેસ ઉભો થાય છે ! ”

એજ વખતે સામેના બારણેથી એક ચાલાક ચપળ ને તેજ-સ્વી જુવાને પ્રવેશ કર્યો; મોઢ ફેલાવતો હોય, તેમ એ જ્યાં ફરતો હતો, ત્યાં પાંચ સાત જુવાન એના પાસે ફર્યા કરતા હતા. રઘુનાથ એ જોઈ રહ્યો.

“ અનંત ! ” દિનેશે કહ્યું.

“ હું જાણજુ” છું. એની સત્તા અત્યારે પ્રબળ થતી જાય છે; અને આનંદમોહન એને પણ પોતા તરફ ખેંચશે. એનું નેસ-ધોધબધ વડેતા વોંકળા જેવું છે. આજે કેટલાક ફૂટ પ્રશ્નોમાં એ જખખર સડત ચલાવશે. ”

દિનેશ એકદમ દોડ્યો; કારણ કે આનંદમોહન અધિષ્ઠાતાના આસન પર બેઠો હતો; ને કામ સર થતું હતું. આજે આનંદ-મોહન જૂઠા જૂઠા સવાલ પર ચર્ચા કરવાનો હતો.

રહુનાથે નજર ફેરવી. આજે બસો જીલ્લા હાજર થઈ ગયા હતા. ફેટલાક ન ઝોળખાય મારે યુકાના બાંધીને પણ આવ્યા હતા.

અનંત બોલતો હતો:

“અત્યારે આ મંદિર સમક્ષ ત્રણ પ્રશ્નો છે: ખેડૂતસંઘ સ્થાપવો; રાજ્યએને સ્વમાનમાં રહેલી સત્તા સમજાવવી; ને ત્રીજું પોતાના દેશી અધિકારશાહીના દોરમાંથી રાજ્ય પ્રગ્ન બનનેને મુક્ત કરવાં. આ પ્રશ્નો પર વિચાર કરી, ખેડૂતનો સંઘ સ્થાપવો એ પ્રથમ સવાલ છે.”

એજ વખતે જેમ વીજળીનો ઝબકારો થાય ને સોની આંખ ચીંચાઈ જાય, તેમ અનંતના શબ્દોના ધડાકાથી મોં આંખ વાંચવા લાગ્યા. તે બરાબર આનંદમેહનની સામે ઉભો હતો. સમાજવાદનો એ જ્વરદસ્ત લડવૈયો હતો. ને આ દેશીરાજ્યો કોઈ દિવસ પ્રજાનું કલ્યાણ કરી શકે એ વિષે એને શંકા હતી. સૌના અંતઃકરણમાં નવું જોસ વહેવા લાગ્યું. આનંદમેહન એના બ્યક્તિત્વની છાપને જોઈ રહ્યો; અનંત બોલતો હતો:

“ખેડૂતનો સંઘ સ્થાપવો અને દેશીરાજ્યો તે વગર હરકત સ્થાપવા દેશે એમ આશા રાખતી એ પ્રગ્નજીવનનો ખોટો અભ્યાસ છે. પ્યારા ભાઈઓ ! હવે છૂપાવાનો-નિર્બળ મનોદશાનો-ભાષણના થોકડાનો વખત નથી. જે જીવાન માયું મૂરી શકે તે આગળ આવે. દેશીરાજ્યોમાં એવી ગુલામી મનોદશા ફેલાણી જે ન્યાં સુધી એને એમ નહિ સમજાય કે સત્તાને કાયદાથી મર્યાદિત નથી કરતા, તો સમર્પણ થઈ જવાના જુસ્સાવાળા જીવાનોના ભોગથી ખટખટ કર્યા પછી મર્યાદિત કરવી પડે છે, ત્યાં સુધી પ્રગ્નકીય સંસ્કૃતિ ફેલાવવાની ન્હાનામાં ન્હાની વાત પર અધાર્ન અકુશ મૂકવાનો હક્ક દેશીરાજ્યો નહિ ગુમાવે. દેશીરાજ્યો એ રીતે તેજહીન બન્યાં છે; પોતાનું સ્વમાન ગુમાવીને ને રાજ્યલક્ષિત દર્શાવવાને બદલે પ્રુશાંત દર્શાવીને. આટલી હીનચીર્ અવસ્થામાં વસ્તુનું સત્ય સ્વરૂપ સમજવા જેટલી બુદ્ધિ એમના પોતાનામાં નથી. ને આજના દિવાનો એ આવતી કાલના ખવાસો છે. આ દેશીરાજ્યો તો શું, પણ જો કોઈ ફુલ્લી સત્તા એમ પાસેથી હોય કે મનુષ્ય ગુલામ રહેવા સમજે છે, તો આજે આ રહસ્ય મંદિરમાં

સેવાનમાંથી હું પોકાર પાડીને કહું છું, કે મનુષ્ય ફરી વાથ અને
જ્ઞાની દોસ્તી પાંધશે; પરંતુ હવે આ વીસમી સદીમાં ગુલામી તો
નહી કરે. અમારે માટે જનાવરની મૈત્રી એ મુશ્કેલ વસ્તુ નથી. જો
મનુષ્ય પશુ મનુષ્ય પર જંગલી પ્રાણી જેટલોજ જૂલમ ગુજારે તો
આ સુધરેલા જંગલી કરતાં, કુદરતી જંગલી પ્રાણીની મૈત્રી વધારે
સાચી ને સારી છે.

“જેનામાં ખરી શક્તિ હોય, એને શક્તિના મોકમાં આનંદ
આવે છે; શક્તિ વાપર્યા પછી એની કિંમત એક ડોડીની છે.
રાજ્યોમાં કોઇકનો આપેલી શક્તિ છે; ને તેથી નહાતા છોકરાના
હાથમાં આપેલી તરવાર બધે ફરતી જ ફરે છે, તેમ આ શક્તિ
પશુ બધે જ ફર્યા કરે છે. એના એવા વિધવિધ પ્રયોગ થયા છે
કે જો આ વીસમીસદી પોતે સુંદર દેખાવની નીચે ગંધાતી બદખો
જેવી ન હત તો આ પ્રયોગો અમેરિકાના એક છેડાથી યુરોપના
જોજા છેડા સુધી માનવજાતિના ઇતિહાસના કાળોમાં કાળો પાનાં
રૂપે અમર થઇ જત. હવે વધારે વખત આ સહન કરવું
એ આત્મઘાત છે. આજે જો રાજ્યોને દુન્યવી સત્તાનો
એક છે, તો અમને એ સત્તા નિયંત્રિત કરવાનો મોહ છે.
જો રાજ્યો પાસે શક્તિ છે તો અમારી પાસે મનુષ્ય
ત છે. અમને વિનંતિ કરવાની પ્રથા પ્રસંદ નથી. દેશીરાજ્યો-
ની ઉપજ લાખો રૂપઆની છે. જો મનુષ્યના હાથમાં
આ લાખો રૂપિયા માત્ર વિશ્વાસ માટે જ મૂકાતા હોય,
જો પ્રજાનું દરેક આંસુ બૂલવા રાજાનું હૃદય અરધી નખ
અને અરધી ઢાંકી વેશ્યાઓમાં જ આનંદ લેતું હોય, તો દુનિઆની
મધી સત્તા અમારા ઉપર ધુરકી ઉઠશે, છતાં આ બંધારણને તો
ફેદર ને ફેંકી નાખ્યે જ છૂટકો. અમે મનુષ્ય છીએ; અમારામાં
ધક્કતું હૃદય છે; અમારા બાલ્યવય્યા સાથે જ રૂએ છે; અને એટલા
માટે જ જમીન પર પાંચ પાંચ હજાર વર્ષનો ઇતિહાસ અકલંકિત
રહ્યો છે તે જમીનને, જીવિષ્યનો ઇતિહાસકાર દુનિઆમાં એક જ
કલંકભરી ભૂમિ ન ગણી જાય માટે આકાંક્ષ પાતાળ એક કરશું. હું
સ્વસ્થ મંદિરના અધિષ્ઠાતાને કહું છું કે અમને અમારા પ્રિય પિતા
જેવા રાજ્યો પ્રિય છે. અમને દેશીરાજ્યોનું નામ લેતાં આનંદની

ચિનગારી ફૂટે છે; પણ જ્યાં ઇક્વાકુ હતો ત્યાં આજે શું છે ? આજે પોતાનું માન વેચીને અને રૈયતનું લોહી રહેસી રહેસીને પોતાના અધઃપતન માટે કાણ શું નથી કરવું ?

“ પ્રજાકીય તંત્ર ઉપર મીઠી પિતાના જેવી દ્રષ્ટિથી જોનાર રાજા જો નહિ મળે તો યુરોપમાં સમાજવાદનાં પ્રબળ નેશન અમારા હૃદયને હચમચાવે છે, અમને લોલાવે છે. જો હજાર ખેડૂતના લાખ રૂપિયા એક દિવસની મીજબાની હોય, તો હજાર મહેલના લાખો પૈસા અસંખ્ય ગ્રામીણોને મજબૂત કરવા માટે છે. ખેડૂતસંઘ તમારા ચાલવા કાણ દેશે ? આજ જીવન દંભમય છે; પોતાનો દંભ ત્રુટે એ વ્યવસ્થા દેશીરાજ્યોના ચાલકોને ફાવશે ? તમારા પર જે ગૂંજરસે તે અરધી દુનિયા જોશે, અને એ સાંભળીને આખી દુનિયા રોશે; પરંતુ આ હજારો કંગાલ માટે પોતાના કુંવર કનૈયા જેવા બીચસલક્ષણ છોકરાઓ હોમનાર માતાઓ ક્યાં છે ? સિદ્ધરાજ અને એના સૈન્યને શેર પમાડનાર રાણકદેવી ક્યાં છે ? આ અદ્વિતિય રણયુદ્ધમાં હોમાઈ જવા તૈયાર એવા નરસિંહ ક્યાં છે ? અને એટલા માટે તમે અરધું કામ કરી આખી સંકલના નિષ્ફળ કરી મુકો તે પહેલાં આ અનંતનું નામ નોંધી લ્યો. ”

અનંતના પ્રબળ અને પ્રચંડ સમુદ્રના મોજાં જેવા શબ્દો સમંતાના મોટા સાગને પોતાના તરફ આકર્ષા રહી, વિજળીના કડાકા થતા હોય તેમ ભા હવે શું શબ્દ આવે છે, એ જોતા એક નજર થઈ રહ્યા.

આનંદમોહને સંપૂર્ણ શાન્તિથી પૂછ્યું : “ તહમે ખેડૂતસંઘ કરવા નથી ઇચ્છતા ? ”

“ ઇચ્છું છું; પણ ખેડૂતસંઘ કરતાં જે સહન કરવું પડશે તે કાણ સહન કરશે ? શું આ અમેરીકા છે, કે ખેડૂતો સમજશે અથવા કોઈ એ હીલચાલને અંતઃકરણથી વધાવશે ? વર્ષોની ગુલમી મનોદયા વર્ષોના પ્રયત્ન વિના નહિ જાય. વર્ષોના પ્રયત્ન એક દિવસમાં સાધ્ય થાય એવું બળ મનુષ્યમાં છે. અને હું તે અજમાવવા માગું છું. ”

“ શું ? ”

“હું અને.....” અને તે પોતાની આસપાસ જોયું.

ખીજ દસઘાર તેજસ્વી જુવાનો એકા થયા, સોના માથા પર કેસરી સાદા ફરકતા હતા.

“અને આ મહારા મિત્રો—અમે આ ખેડુમંદ સ્થાપતાં જોઈએ જોઈ અમલવારશાહી ઉતારશે તેટલો ઝીલશું.”

“શાંતિથી ?”

સિંહ જેમ પોતાની યાજ હવાવે તેમ અને તે પોતાનો ખભો હલાવ્યો; એની આંખમાં સ્વાર્પણની રાશની હતી. તે આનંદ-મોહન સામે ફર્યો:

“સમુદ્રમાં વડવાનળ બળે છે; છતાં ઉપર સમુદ્ર શાંત ઠંડો રહે છે, એવી ચૈતન્યમય શાંતિથી.”

સભામાં એક છેડાથી ખીજ છેડા સુધી પ્રશંસાનું મોજું ફરી-વળ્યું; નવું જ ચૈતન્ય અને જેમ પ્રસરી ગયું. હવે સો શાંતિથી આનંદમોહન શું કહે છે તેની રાહ જોવા લાગ્યા.

—*xox*—

પ્રકરણ ૨૬ મું

આનંદમોહન !

કેટલાક ચહેરા એવા નિર્મળ હોય છે કે એને પીધા જ કરીએ; એવા સુંદર હોય છે કે દરેકે દરેક બાગ ફરો ફરીને જોયા કરીએ; એવા મધુર હોય છે કે દરેક રેખાને ફરી ફરી વાંચ્યા કરીએ.

આનંદમોહનની છાયામાં જેર પીવાનું મીઠું લાગે; મરવાનું મન થાય; સ્વાર્પણ કરવાનું આત્માને ધેન ચરે. આનંદમોહન પહેલાં ડોક્ટર હતો; પછી માનસશાસ્ત્રી હતો; અને છેવટ તપસ્વી હતો. મનુષ્યનું દર્દ જોઈ એ પોતાના ધ્યાના બચ્ચાને જુએ તેમ ગળગળો થતો; હૃદયનું દર્દ જોઈ એ ગડી પડતો; ને સમાજની દશા જોઈ આ બચ્ચ તપ કરતો હતો.

એ તપસ્વી ઉભો થયો ત્યાં સમુદ્રના તુફાની તરંગ પર તે-
લની ધાર પડે ને શાંતિ થાય એમ શાંતિ ફેલાઈ રહી.

“ભાઈઓ !” આનંદમોહનનો સારી મ મ પ ધ ની એ સાત
સ્વરલયો યુલંદ મીઠો અવાજ આવ્યો.

“જગત પર અજ્ઞાનતાનું કશું દશ્ય જોટલું આનિમય છે,
તેટલું જ દયાપાત્ર છે. આપણે એ અજ્ઞાનને જ્ઞાન હેતું છે. રાજાઓના
અજ્ઞાનને ફેડી, પ્રજાના હૃદયમાં એના માટે રહેલ વૈલવ દર્શાવવો
છે; પ્રજાનું અજ્ઞાન ફેડી રાજામાં રહેલ આશા દેખાડવી છે. આ
જમીનને જોતાં કાવ્યમય લાગણીનો પ્રવાહ છૂટે છે; આ જમીન
નથી જીવતી મા છે.

“મા ! વંદેમાતરમ” કેટલાક અવાજ આવ્યા.

“જેમ દિલ્હી અને આગ્રાના મેદાનમાં ધડીલર મનુષ્ય કલ્પ-
નાથી મરી જાય, લાગણીના બળથી તુટી જાય, આત્માની છોળ-
થી ઉડી જાય, એવી નૂરજહાં રોશનઆરા ઝમેઉન્નુસા જેવી સ્ત્રીઓ
એક વખત અત્તરથી લરેલા દુગ્ધમાં ન્હાતી ફરી છે; તેમ આ
જમીનમાં રાણકદેવી અને સોન જેવી સૌન્દર્ય પ્રતિમાઓ ફરી છે.
અરે ! જ્યાં આજે જંગલ છે ત્યાં એક દિવસ રાણકદેવી ફરી છે;
કૃષ્ણદેવ ક્યો છે; દેવાયત ધૂમ્યો છે; નાગમતીની આંખ ફરી છે.

“રાજા કુલે જે દિવસે પાટણ લૂટ્યું તે દિવસે જ લાખા પુલાણી
જેવો માથાનો કરેલ માણસ જન્મ્યો છે;

“જે દી લાખો જનમીઓ, ધરપત કાંસધરા;
તે દી ખીરાણા પાટણ, ન કોટા લોટા કરા.

“ગ્રીસમાં થર્મોપોલી જેવી એક જ લડાઈ થઈ છે; મેવાડનું
દરેક રાજ પોતે જ થર્મોપોલી છે; પરંતુ આ જમીનના દરેક ગા-
મડાને પાદર એવા કાર્તિસ્તંભ પડ્યા છે કે દરેક રાજ નહિ પરંતુ
દરેક ગામ થર્મોપોલી છે. આ દેશની સ્ત્રીઓમાં સૌન્દર્ય હતું અને
અને પુરુષોમાં ખમીર હતું; ત્યાં સુધી જેમ પ્રજાના રક્ષણભારમાં
રાજાએ શિથિલતા બતાવી નથી, તેમ રાજા પાસે માયું વાઢીને
ધરી દેતાં કોઈ પ્રજાજન પાછો ક્યો નથી. આજે એ સ્થિતિ ફરી ઉત્પ-
ન્ન કરવી છે. પણ આ દેશના ખમીરને એનું તેજહીન કરી મૂક્યું

છે કે જ્યાં સુધી પુરુષમાં શક્તિ ન હોય તે સ્ત્રીમાં સૌન્દર્ય ન હોય ત્યાં સુધી પરણવું એ પાપ છે; ને છોકરું પેદા કરવું એ ધર્મનું ખૂન છે. સંખ્યાબંધ ગુલામ ને મજૂર પેદા કરી વિલાસી રાજાઓના વિલાસને વધારે નિર્ભય કરી મૂકવા, એ મનુષ્યના ઇતિહાસનું ગુલામીખત છે. આજે સમાજમાં પરિવર્તન કરવું છે; ને પરિવર્તનનો સમય બધા દેશના ઇતિહાસમાં સૌથી વધારે બચકર છે. આ દેશની જમીનને યુરોપનું બીજ લાવવું નથી; આંહીની પ્રજાકીય પ્રકૃતિને ફોલનાં તત્ત્વો પસંદ નથી. તેમજ દરેક સામાજિક ક્ષોભ-તોફાન એ સંસ્કૃતિ નથી. યુરપના પ્રજાતંત્રમાં સૌથી, સાદો મનુષ્ય સૌથી પાછળ હોય છે; ને પ્રજાતંત્રને દોરનાર સૌથી વધારે લુચ્ચો હોય છે. ત્યાં કીર્તિ એ લુચ્ચાઇનું—દંભનું—પ્રસિદ્ધિનું પરિણામ છે; અને જેમ એની વૃદ્ધ સ્ત્રી પાકેડરથી જીવાન થાય છે તેમ એનો ટુંકો માણસ નર્તમાનપત્રના કાલમથી લાંબો થાય છે, અને એટલું છતાં એ તંત્રમાં સીફારસ, વગ ને Majority of tools એવાં ને એવાં છે. આપણી જમીનમાં એ નવો પવન સંસ્કૃતિના વિનાશ માટે જ છે. રાજા—અને તે રહુને દિલીપ જેવો— એ આર્યસંસ્કૃતિનું હૃદય છે. જે ધડીએ આંહી રાજા વીર વિક્રમની માફક અધારપછેડો ઝોઢી ચાલતો થાય, લોકસમૂહમાં લળતો થાય, પ્રજાકીય મત જાણવાનો શોખ ધરાવે; તે ધડીએ આપણું પ્રજાતંત્ર સંપૂર્ણ થયું. પણ રાજાને સુધારવા માટે આપણી પાસે એક જ હથિયાર છે. જ્યાં જ્યાં ઉદ્યોગ વિશેષ છે ત્યાં ત્યાં મજૂરોને જ્ઞાનમાં રસ લેતા કરી પ્રજાકીય લડત મજબૂત કરી શકાય. પરંતુ આંહી મજૂરને બદલે ખેડુતો છે. માટે પ્રથમ એ વર્ગને રણયુગનું રહસ્ય સમજાવવું રહ્યું.

“ એક વખત દેવશતી સરમા યજ્ઞમાં ગઈ હતી તે પ્રસંગ માટે છે ?

“ હા, હા; ” થોડાક સ્વર આવ્યા.

“ રાજા એ પ્રજાનો પાલક ને પિતા છે. પણ દરેક પ્રજાજનને સ્વતંત્ર રહેવાનો હક્ક છે. દેવશતી શરમાનો પુત્ર યજ્ઞમાં ગયો.

ત્યાં સત્તાધીશ જેવા બ્રાહ્મણોએ તેને દંડ્યો. પછી તે પોતાની મા પાસે ફરીઆદે ગયો.

માતાએ પૂછ્યું; “તે કાયદાને ભંગ કર્યો છે ?”

“ નહિ ! ”

“ અને છતાં તને દંડ થયો ? ”

“ હા. ”

“ પછી દેવશની સભામાં ગઈ; ને સર્વ બ્રાહ્મણને શ્રાપ આપ્યો. આ કથામાં પ્રજાજનના સ્વતંત્રતાનો—ન્યાય માટે ગમે તેવી જબરજસ્ત સત્તાને હઠાવવાનો અવાજ નથી ? પ્રજાસત્તાક રાજ્યનું આ સ્વરાજ્ય છે.

“ અમને રાજાઓ પ્રિય છે; દેશીરાજ્યો પ્રિય છે; પરંતુ એની અધાધુન્ધી પ્રિય નથી. જે સૌથી વધારે સારી રીતે કાયદા સમજી શકે તે રાજા. કાયદા ને કર એ પ્રજા પર રાજાનો અંકુશ રહેવા માટે નથી; પ્રજા પોતાની જવાબદારી સમજે માટે છે. પ્રજા પૂરી સુધરેલ નથી એવો કાયદાના બુદ્ધીપણનો અવાજ કરવો એ રાજાની નપુંસક અવસ્થા છે. અમારે નપુંસક રાજાઓને આજે પુરુષાતનનાં ઓપ આપવો છે; અને તેથી પ્રથમ મંગલાચરણમાં આ ખેડુતમંડળ.

“ જે જગતપર કોઈ સૌથી વધારે લૂંટાતો મનુષ્ય હોય તે ખેડુત છે. એના જીવનમાં આરામ નથી; અને છતાં ગરીબાઈ એને વંશપરંપરા વરી જે. અમારા રહસ્યમંદિરમાં દાખલા મોબુદ છે કે જેમાં તળાટીથી દિવાન સુધી સોને શેરડી ને ગોળ ખવરાવ્યા પછી ખેડુતના ઘરમાં પેટપૂરતું રહેતું નથી. એક દંભી દિવાને ખેડુતને ખૂબ હુંટવા એને ખુબ વિશેષણ આપ્યાને દાખલો છે !

“ બધે ગામના ગિરાસીઆમાં લગભગ પાશવ અવસ્થા ચાલે છે; ને તેથી દરેક ખેડુની ઐરી એ ગિરાસીઆની ગાલી છે ! જાણના પોચકાં બારણા પર ચોડી નાથ ત્યારે ખેડુતે પોતાનો વેઠનો વારો સમજી લેવો ! આ વેઠના વારામાં—જાણ કરવાથી

માઠીને વાશીદું કરવા સુધીનું દરેક કામ ખેડુની ઘેરી કરે છે. રાજના નવી રાણીના મહેલ આ ખેડુના પૈસામાંથી, રેવન્યુકમીશનરના છોકરા અમદાવાદ કે પૂના નાટક જૂએ આ ખેડુના પૈસામાંથી. ફાજદાર, પટાવાળા, હવાલદાર ને પોલીસ સુપ્રીન્ટેન્ડેન્ટ સૌ ખેડુની કાઠીમાંથી પામે છે એટલું રાજના કાઠારમાંથી પામતા નથી. આ વર્ગ પર એટલો જીલમ છે કે આ જીલમ સહન કરવાનું એમનું અજ્ઞાન એ મનુષ્યજાતિ પર રાક્ષસી કલંક છે.

“તેમજ ખેડુત એવો મનુષ્ય છે કે જેને મગજ નથી ને હૃદય છે; અને હૃદય નથી ને હાથ છે. એ જ્યાં મગજ વાપરવું ઘટે ત્યાં હૃદય વાપરે છે; ને હૃદય વાપરવું ઘટે ત્યાં હાથ વાપરે છે. એના પર જેટલો જીલમ થાય છે, તેટલો જીલમ એના એક ‘ઉંદું’ માં છે. એના કપડામાં મુંબઈની ગટર જેટલી દુર્ગંધ છે; ને હૃદયમાં ગુલાબ જેટલી સુગંધ છે. એનામાં જેટલી શ્રદ્ધા છે એના કરતાં બમણું અજ્ઞાન છે અને જેટલું અજ્ઞાન છે એના કરતાં બમણી હઠીલાઈ છે. એની એકાંતર પેઢી પર જે હળ વપરાતું તે હળ વાપરે છે; ને હવે પછીની એકાંતર પેઢીમાં એજ વાપરવાનું છે. એ તંદુરસ્ત હોય ત્યારે રેવન્યુકમીશનરને ત્યાં ફળીમાં વેકર પૂરે છે; ને મદિા હોય ત્યારે ખેતરમાં હળ હાંકે છે. એને મૃત્યુ નથી માટે એ અમર છે એમ નહિ; પરંતુ એને જીંદગી નથી માટે મૃત્યુ નથી. એ મૃત્યુ પામે છે ત્યારે આરામ પામે છે. એનું ઘર બળદની કાઠ છે; ખેતર ઘોડાનો તખેલો છે; ને વાડી ગાયર છે. એની સવારે તળાટીનું વાશીદું કરે છે; બપોરે ઘરનું વાશીદું કરે છે, ને સાંજે હવાલદારનું વાશીદું કરે છે. એનું બુંગણ ગાખતો તંબુ છે, ને ગાદલું રેવન્યુકમીશનરના છોકરાનું ‘બાળાતીકે’ છે. એને સમૃદ્ધિ નથી, ધર નથી; આબરૂ નથી. એ આફ્રિકાનો હપ્તસી નથી; કારણ કે હપ્તસીને દહેદેનાર પોલીસપટેલ નથી.

“આ ખેડુતની સાધારણ અવસ્થા છે. ખેતી સાથે સાધારણ જ્ઞાન મળે એવી ખેડુતોની એક જૂદી જ સંસ્થા પ્રજાકીય તંત્ર નીચે જોઈએ; કાયદાનો ભંગ કરવો એ પાપ છે. તેટલું જ પાપ જે કાયદો ઇશ્વરને ઉઘાપી નાખે એને માનવામાં છે. મનુષ્યના

કાયદા જે મનુષ્યત્વથી વિરુદ્ધ હોય તો એને ત્રાડી નાખવા એ ધર્મથી આદેશ છે. ખેડૂતના દરેક જોકરાને આ જ્ઞાનની જરૂર છે. ખેડૂતમાં જોટલું બળ ને હિમ્મત છે તેટલું કામનામાં નથી. અને છતાં એમની આ શુભામી મનોદશા એના અજ્ઞાનનું પરિણામ છે.

“આ ખેડૂતમંડળ દરેક ગામડામાં ખેડૂતો એક જૂદો જ પા બનાવે: ને ત્યાં મધ્ય ભાગમાં નિશાળ ગોઠવે ખેડૂતોં છોકરાં, એ-કલાં ઘેર રમે છે એને આ ગોઠવણથી અચૂક લાભ થશે. પરંતુ એના શિક્ષણમાં કૃષિજ્ઞાન, ઇતિહાસવાર્તા, સાધારણ ગણિત, ને રાષ્ટ્રીય ધર્મ આટલી જ બાબતો બસ છે.

“ખોલો ! આ કાર્યથી આપણા ધાર્યો હેતુ નહિ ફળે ?”

“ચોક્કસ ફળશે. હીક, ત્યારે ચાલો એ કાર્યની વ્યવસ્થા ગોઠવાશે. હવે રાજની મનોદશા વિષે. જ્યારે પ્રશિઆના નેતૃત્વ નીચે જર્મની એકત્ર થયું ત્યારે પ્રિન્સ બિસ્માર્કના આ મહત્વના રાજ્યદારી સુત્રનો અભ્યાસ ઇંગ્લાંડમાં એક પુરેપે કર્યો હતો. ને તે બીકન્સફીલ્ડ. એણે જોયું કે હિન્દના રાજગોના સંયુક્ત સંસ્થાન પર જે ઇંગ્લાંડનું મહત્વ રચાય તો દુનિઆની ગમે તેવી જબર-જસ્ત સત્તા સામે ઇંગ્લાંડનું ગૌરવ ટકી રહે. બીકન્સફીલ્ડે જેને Sovereigns માન્યા તેમને ધીમેધીમે Ruling princes of India અને હવે છેવટે Ruling chiefs of India માનવામાં આવ્યા છે; બીકન્સફીલ્ડની ઉદાર રાજનીતિ નાશ પામી અને તેથી મહારાણી વિક્ટોરીઆનાં શબ્દો ‘In your prosperity will be our strength; in your contentment our security; in your happiness our highest reward’—કલ્પનમાં ઉડી ગયા. આજે એક વાત ચોક્કસ છે. રાજગો કાં ખુશામતખેર બની સામ્રાજ્યની સેવા કરવાને બદલે પોતાને જ નુકશાન કરે છે; અથવા તદ્દન ઉદાસીન વૃત્તિ ધારણ કરી, પોતે સુધારાથી દૂર રહે છે અને પોતાની પ્રજાને રાખે છે. દેશીરાજપોની શુભામી મનોદશામાં...એક જ વાત પ્રવેશ કરી રહી છે. શી સત્તે મુરોપીઅત અધિકારીને રાજ્ય રાખવો ? અને તેથી બારંવાર એવા હાસ્યજનક બનાવ બન્યા છે કે જેની નોંધ દસમી

સદીના બીજરાજને સુધરેલમાં ખપાવે. રાજનું એક ગામ લઇને એક તોપનું માન વધે તો એમાં કંઈ વાત વધારે થોડ્ય છે એની તુલના કરવા જેટલું બુદ્ધિબળ ધણી વખત રાજ્યોમાં નથી દેખાતું. સામલદાસ અને ગૌરીશંકર કે રમેશચંદ્ર દત્ત પરવાર્યા પછી હાલના દેશી રાજ્યોના સલાહકારમાં સ્વતંત્ર બુદ્ધિવિકાસ કે મનોબળ નથી; ને તેથી તેમની સલાહમાં ખુશામતના ચાર શબ્દો ને નિર્બળ મનોદશાના બે શબ્દો એથી વધારે કાંઈ હોતું નથી: રાજનું ગૌરવ ને પ્રગતિ કલ્યાણ એ બે સચવાય ને સ્વામીભક્ત રહી શકાય એ કાંઈક કાંઈ દિવાને ઉકલ્યો નથી: ને તેથી કાંતો પ્રજાકીય સ્વતંત્રતાની વાત પર રાજ્યોએ સિંહની પેઠે ધૂરકીઆં કર્યાં છે; અથવા વાધની પેઠે સુવાળા પંખમાં ઝેરો નખ છૂપાવ્યા છે! પરિણામ એ આવ્યું છે કે પ્રજા નિર્માલ્ય બની છે ને તેથી રાજની નિર્બળતામાં નિર્બળ મનુષ્ય પર ભયંકર બુસ્સાથી ધસે તેમ, ક્ષયના જંતુઓએ માર્ગ કર્યો છે!

“જો રાજ્યો આતી જ નિર્બળ મનોદશા દર્શાવશે તો આજવા રાજ્યો તે આવતી કાલના જમીનદાર છે ! દેશીરાજ્યો એ અમારી રગરગમાં ઉતરેલી પ્રાચીન આર્ય વ્યવસ્થાની ભસ્મ છે; અમને એ પ્રિય છે; ને જેટલા સ્નેહથી આ જમીન તરફ મ. દોડે છે તેટલા જ સ્નેહથી રાજ તરફ દોડે છે; પરંતુ જ્યાં પ્રજાકીય સ્વતંત્રતાનાં ખીજ પ્રથમ પોષાવાં જોઇએ ત્યાં—અફસોસ! ત્યાં—આજે ભયંકર અંધકાર છે દેશીરાજ્યો. ન્યારે પડશે ત્યારે અમારાં માતાપિતા જેલવી મુસાફરી કરતાં હોય એવી ઝાનિ અમારા પર છવાશે; ગમે તેમ પણ એ અમારા હોય એવું વારંવાર લાગે છે; ગમે તેમ પણ એમના અસ્તિત્વમાં દેશીપણું લાગી આવે છે; ગમે તેમ પણ દેશી રાજ્યો છે ત્યાં સુધી આપણા પોતાના રાજની ભાવના ટકી રહેલી છે. પછી કલકત્તાથી કચ્છ સુધી ને કન્યાકુમારીથી હિમાલયસુધી એક રંગ ને એક વેશમાં, ક્યાંય પણ ધડીભર આરામ મળે તેવો રંગ કે વેશ નહિ મળે ! અફસોસ !

“રાજના લોહીમાં પ્રથમ તો પશ્ચિમનાં વિકારી તત્ત્વો પ્રવેશ કરે છે; ને પછી એમના જ અધિકારીઓ દગો દે છે. આ બે

વાત પર રાજની નિર્બળ મનોદશા રચાય છે. જ્યાં વિક્રમનો અધારપછેડો ફરતો ત્યાં આજે રાજ હજાર રોશનીમાં ખુલ્લો ફરે છે, ને તેથી તે હંમેશાં પ્રગ્નથી દૂર ને દૂર રહે છે. એને પચીસ વર્ષે કુતરાના વર્ગ પાડતાં, એકાદ બેટના ગુણદોષનું વર્ણન કરતાં કે ત્રણ અંગ્રેજી શબ્દ બોલતા આવડે છે ! એ ઇંગ્લાંડમાં ફરીને ઇંગ્લાંડના દોષ લાવે છે; ને આ દેશનું ગૌરવ ને સ્વમાન બૂલતો આવે છે. પછી તે પચીસ વર્ષે ગાદીએ આવે છે ત્યારે એનામાં જે મનોબળ, જે વ્યક્તિત્વ, જે પ્રતિમા, રાજ તરીકે જોઈએ, તે હોતાં જ નથી. એના રાજની શરૂઆત ખુશામતથી થાય છે ને અંત એકાદ તોપના વધારામાં કે એ ત્રણ અક્ષરના એકાદ ખિતાબમાં આવે છે !

“ એનો દિવાન ધણું કરીને ખુશામત કરે છે અથવા ડર બતાવે છે. દિવાન જ્યારે ધણા યુરોપીઅન રીઝવી શકે ત્યારે બાહોશ મનાય છે; ને બધું જ ગૌરવ ગુમાવી એસે ત્યારે વિવેકી મનાય છે. દેશી રાજ્યનો દિવાન એ બનતાં સુધી પ્રગ્નકીય સ્વતંત્રતાનો શત્રુ હોય છે. એને સત્તાનું અભિમાન હોય છે, ડહાપણનો મદ હોય છે; ને રાજ્યદારી જ્ઞાન એકાદ ખવાસને પોતાનો કરવા જેટલું હોય છે. આવા દિવાન જે આફ્રિકામાં હોત તો પેલું કીડી ખાય છે તેનું પશુ થાત ને યુરોપમાં હોત તો રશિયાનું વર થાત. આ રાજ્યની કમાન આટલી ભધી અંધ હોવાથી વારંવાર દેશીરાજ્યોમાં અકારણુ ગૌરવ ગુમાવી અયોગ્ય મોન ધારણુ કરવાના પ્રસંગો બન્યા છે; ને એવું બન્યું છે કે જ્યાં માત્ર એકાદ યોગ્ય શબ્દ કે વાક્યથી, રાજના ગૌરવ સાથે પ્રતિષ્ઠા જળવાય ત્યાં નમતું આપવાની ભયંકર રાજનીતિથી, લાખોના ખર્ચ સાથે પોતાના આપદાદાની કીર્તિપર ડાઘ બેસાડવાની બુદ્ધિ રાજઓએ વાપરી છે. આજે આપણી પાસે એક જ સાધન રહ્યું છે. વિકારી તરવૈના મિશ્રણથી, કેળવણીના દોષથી, અને આપણા જ લાઈઓની ભયંકર રાજનીતિથી, દેશીરાજ્યોમાં એવી નિર્બળ બુદ્ધિ અને અયોગ્ય મનોદશા આવી ગયાં છે કે જ્યાં સુધી ભવિષ્યના પરિણામની આશાએ, સ્વાપેણુ કરવાની રોશની

પ્રજાજનમાં નહિ આવે ત્યાં સુધી ગણની નિદ્રા નહિ ઉઠે. આજે માઆપને સુધારવા છે; ને તેથી તેના ચરણુ આગળ ભલે એને પણ એ ઘડી મોઢ થાય, એવા સુંદર ચહેરાએનો બલિ કરવો પડે. આવો ! અમારા પ્રિય નૃપતિઓ ! આવો. જો તમારામાં વૈરની ધુન ભરી છે, તો તમારા વૈરમાં હોમાપ્ર જવાની ધુન અત્યારે અમારામાં ભરી છે. એકાંતે પેઢીના આપદાદા આજે, અમે રાજભક્તિનો કાયડો કેમ ઉઠેલીએ છીએ એ જોઈ રહ્યા છે. દાઝની ગંધમાંથી, વેશ્યના વિલાસમાંથી, વારંવાર ખુશામત કરવાની ટેવમાંથી, એક જ એક જ આશા રાખી શકાય. અને તે કેટલાય ભાગ ઉપર વાધના જેવી ધુરકતી આંખ. આજે હજારો ખુની આંખની વચ્ચે અડગ બનીને ઉભા રહેવાનો પ્રયોગ કરવો છે; સ્વાર્પણ કરવાનો જૂનો નંત્ર આજે નવા ચૈતન્યથી ભરવો છે. અમારા આપદાદાએ રાજના કુંવર બચાવવા પોતાના કૃષ્ણ-કનૈયા જેવા સોળ સોળ વર્ષના નવજુવાન હોમ્યા છે. આજે અમારા રાજને બચાવવા, અમે પણ એક રણયજ્ઞ કરવાના છીએ, સંસ્કૃતિની શેષ અવસ્થા યુરોપના પવનમાં ફૂંકાઈ ન જાય કે ગૌરવ અને સ્વમાન વિના રાજઓ માત્ર શબ્દમાં જ ન રહી જાય, માટે હવે છેલ્લામાં છેલ્લો પાસો ફેંકી દેવો છે. જો જગતમાં મારનાર પડ્યા છે તો મૃત્યુને હસતે ચહેરે ઝીલનારા પણ પડ્યા છે; અને એટલા માટે જો રાજઓને પ્રજાજનના શબ્દ પર તાંડવનૃત્ય કરવાની અભિલાષા હોય તો, કેસરીરંગના વાધા પહેરેલા એવા નવજુવાનો તૈયાર કરવા છે કે જેના પર તાંડવનૃત્ય થાય ત્યારે એની રગરમમાંથી ખુની તલવારની શેશનીને બદલે સ્વાર્પણ કરવાની-અજ્ઞાન માટે હોમાઈ જવાની કાઈ અનેરી શેશની ફેલાય. તાંડવનૃત્ય કરનારાઓ પણ મોંમાં આગળી નાંખે એટલા ધૈર્યથી, એવી તાલીમથી, એટલી અડગ શાંતિથી, એક પછી એક નવજુવાન, આજે આ જમીનને નવા ચૈતન્યથી ભરવા, ધૈર્યથી છેલ્લી રજા ભાઈ રણક્ષેત્રમાં આવવાનો છે ! આંસુ ન પડે તો એમ ન ધારતા કે આંસુ નથી; પરંતુ જ્યાં દેવાયત તલવાર ઉપાડે ત્યાં વાંચ્યું કેમ ડો ? જ્યાં વિલ્પમ એક બીધે ત્યાં એનો પુત્ર કેમ મ્રજે ?

“ આ સ્વાર્પણનો યદ્ય ભવિષ્યવાદ પર રચાય છે. આજનાં જેટલું સત્ય છે તેટલું આવતી કાલમાં પણ છે. આજના ફકીરો પોતાના દરબાર પાસે પ્રભકીય તંત્રની યાચના કરે છે; ભવિષ્યના ફકીરો એવા જ સ્વાર્પણથી સઘળાં પ્રભકીય તંત્રને કેન્દ્રસ્થ કરતા હશે. જેને એક લગ્નની હોય તેને જ પરિવર્તન કરવાનો હક્ક છે. આ હક્ક ઇશ્વર પોતે આપવાને બંધાયેલ છે. ઉઠા ! નવંજીવાનો ! જાગૃત બનો. વિજય તમારા હાથમાં છે. આવો આપણે સૌ રાજ્યની વિભૂતિને એકવાર કલ્પનામાં સ્મરીએ. ”

આનંદમોહનના છેલ્લા શબ્દોની સાથે સૌં એકા થયા. આખી સભામાં આનંદમોહને નવું જ ચૈતન્ય જમાવ્યું હતું. અનંતે સમુદ્રના તોફાનો જેમ હૃદયમાં જે પ્રચંડ ઉર્મિઓ ઉછળાવી હતી તેને સ્થાને શાંત સ્વાર્પણ કરવાની, ભવિષ્યના વિજયની શ્રદ્ધા અને સ્નેહની નવી ધન લાગી. સૌં સ્થિર બન્યા. આનંદમોહનનો લાલિત્યભર્યો સંસ્કૃત સ્વર સોનાં હૃદય ભેદી રહ્યો !

शैशवे भ्यस्तविद्यानां यौवने विषयैषिणाम्
वाढ्कर्के मुनिवृत्तीनां योगेनान्ते तनुत्यजाम्

કરેણુ નિધાન ! આવા અમારા પૂર્વજોના રાજ હતા. એવા પુનઃ કરવાનું અમને બળ દે !

प्रजानामेव भूत्यर्थं स ताभ्यो बलीमग्रहीत्
सहस्रगुणमुत्तन्नण्डुमादत्ते हि रसं रविः

હજાર રીતે પાછો દેવા સૂર્ય ગસગ્રહણ કરે છે; હજાર રીતે પ્રજાની સમૃદ્ધિ વધારવા રાજા કર ગ્રહણ કરે છે. એવી વિભૂતિ હોય તે રાજા. અને એને માટે તો—

दिशः प्रसेदुर्मरुतो ववुः सुखाः प्रदक्षिणार्चिर्हविरग्निराददे
बभूव सर्वं शुभशंसि तत्क्षणं भवो हि लोकादभ्युदयाय तादृशाम्

એવાનો જન્મ લોક કલ્યાણ માટે જ હોય છે.

પ્રકરણ ૨૭ મું

ભણકારા

રહસ્યમંદિરમાં આનંદમોહનનો સ્વર સંભળાતો અંધ થયો. સૌ એક નિશ્ચય પર આવી ચુક્યા હતા; ને હવે એક છેલ્લી સલામમાં કાર્યક્રમ ગોઠવવાનો નિશ્ચય કરી વેરાતા ચાલ્યા—એક પછી એક ખર ન પડે તેમ સૌ ચાલ્યા ગયા. હવે ત્યાં માત્ર એ જણા ઉભા હતા. તે પણ થોડીવાર પછી બહાર નીકળી અંધારામાં થઇ કલ્યાણીના એક નિર્જન જંગલ પ્રદેશ તરફ ચાલતા થયા.

અંતે તે એવે સ્થળે પહોંચ્યા કે ન્યાં મનુષ્યનો પગરવ સંભળાતો ન હતો. બંને જણા શાંત રીતે પોત પોતાની ધૂનમાં ચાલ્યા જતા હતા તેટલામાં, એમને આંધેથી કાંઈક આવતું દેખાયું. આવનારનો આકાર માત્ર દેખાતો હતો. તેણે પગથી માથા સુધી કાળો ઢાંખો પહેર્યો હતો ને ત્વરાથી જતો હતો. બંને જણાં તેને રસ્તો આપવા એક તરફ તરી ગયા. પણ આવનાર બરાબર ત્યાં જ થંભી ગયો; તેણે જરાક વાર ધારીને જોયું પછી તે પછી ધીમેથી બોલ્યો:

“રઘુનાથ !”

રઘુનાથ એક જ ઠેકડે દૂર જઈ પડ્યો; સ્વર બરાબર અરણ્ય-રાજનો હતો. અનંત તો આશ્ચર્યચકિત ઉભો રહ્યો.

‘કાણુ અરણ્યરાજ ? અરે તમે તો કેદ...’ અરણ્યરાજે તેના મોં પર હાથ મૂક્યો: “ચુપ ! જીંતને ખજાનું છે. ચાલ ક્યાં જાય છે ?”

રઘુનાથે બોલ્યા વિના રસ્તો લીધો ને સૌ તેની પાછળ ચાલ્યા. રઘુનાથના આશ્ચર્યની હદ ન હતી. બ્રહ્મચારીના કેસમાં અરણ્યરાજ પકડાયો હતો, ને તે કેદમાં જ હતો.

અત્યારે એનો અચાનક મેળાપ થયો એ તેને નવાઈ લાગી. તે બમણા મેળથી આગળ ધસતો હતો. છેવટ એક વાંકી ચુંકી ગલ્લીમાં થઈ સરીયામ રસ્તા પર અટક્યો ને એ હાથે ધીમેથી તાલી પાડી. તરતજ રસ્તા પરની એક બારી ખુલ્લી ને રસ્તા પર આજો પ્રકાશ પડ્યો;

‘કાણુ ?’

‘હું છું નાગમતી.’ રઘુનાથે ધીમેથી કહ્યું: ‘કમાડ ઉધાડજો.’ નાગમતીએ બીજી બાજુ કમાડ ખોલ્યું ને સૌ અંદર પેઠા. રાટલા ને દૂધ તૈયાર હતા. સૌ જમ્યા હતા, છતાં ફરી જમ્યા; ને પછી સગડી સળગાવી ખેદા.

‘આ કાણુ ?’ અરણ્યરાજે પૂછ્યું.

‘કેમ નથી ઓળખતા ? અનંત !’

‘ખોલો હવે ત્હમે કેમ છૂટયા ?’

‘હું છૂટયો નથી પણ લાગી આવ્યો છું ને એ ઘડી પછી કલ્યાણી છોડવાનો છું.’

‘હે ! કેમ ?’

‘હું રજપૂત છું. મ્હને પાંજરું ગમતુ નથી. અમે તો છૂટા સારા !’

અનંતને આ લોહીમાં ક્ષત્રિયોચિત વીરત્વ દેખાયું.

‘બાપુ ! ત્હમે આઠી નિરાતે રહો; વાતાવરણુ શુ છે એ જુઓ; આમ આધિજીં સાહસ હવે આ જમાનામાં હોય ?’

“ એ તો ભાઈ ! જમાનો ફર્યો છે એમ સૌ માને છે; જમાનો ફર્યો નથી માણસ ફર્યા છે. સતીનો કાયદો છે છતાં જેને પ્રેમની ધગશ હોય એ ક્યાં મંજૂરી મેળવવા જાય છે ? ને પુનઃલગ્નનો કાયદો નથી છતાં ક્યાં એ કાયદાનું નામે માનવજાતિ વધુ વિલાસ પ્રિય નથી બની ? હું રજપૂત છું ને રજપૂત રહીશ; પછી સામે દુનિયા હોય કે એકજ મનુષ્ય હોય.”

‘એટલે ત્હમે શું કરો છો ખખર છે ?—હમણાંનું વાતાવરણુ માયું છે ?—ત્હમને બીજી રીતે ન્યાય નહીં મળે તેમ કેમ ધાર્યું ?’

‘આજે રાજાઓની બુદ્ધિ બ્રહ્મ બની છે; પોતાનું ગૌરવ જાળવવાને બદલે સૌ પોતાની બ્રહ્મતા કેમ.....ચલાવી લેવાય એ મગફરીમાં છે. દેશીરાજ્યોનું લવિષ્ય થઇ ચૂક્યું છે; મૃત્યુધંડ વાગી ચૂક્યો છે; એક સવારે ઉઠશે ત્યારે ખખર પકશે કે આ રાજ્યો નથી.’

‘એમને ટકાવી રાખવાના પ્રયત્ન થાય છે; સર્વ બક્ષી સત્તા-શાહી તરફ એમની પ્રાચીન સંધિ શું છે એ બતાવાય છે છતાં

રાજ્યોની આખ નહિ ખુલ્લે. કારણ ? રાજના દિવાનો બણી વખત ભયંકર પુરુષો હોય છે.

‘સાચું. એમના ન્હાના પેટમાં અનાજ ખુચતું નથી; શી ચેતે ઉપર જવું એ મોઢમાં તેઓ દેશીરાજ્યોને હોમી રહ્યા છે. બણું કરીતે આવા દિવાનોની માર્ફતજ વરિષ્ટ સત્તા કાણુ જમાવતી મળે છે. હરિ ! હરિ ! દેશ દોહ !’

‘ડીક; હવે મ્હારે જવું છે. નાગમતીને તું સાચવળે અને—’

‘ત્હમે ક્યાં જાઓ છો ?’—રઘુનાથે અધીરાધથી પૂછ્યું.

જવાબમાં અશ્વરાજ ધીમેથી ઉઠ્યો; મીઠું હસ્યો ને અખ્યાની એકે કડી છોડી નાખતા અખો નીચે પડી ગયો. નીચે કેસરી-રંગના લુગડાં ઉપર એની સમક્ષેર લટકી રહી હતી. અશ્વરાજે માથે સાહેા બાપ્પો ને સામે ઉભો.

‘આજ મ્હારા પિતૃઓ માનશે કે મ્હારામાં જમીન જળવ-વવાની તાકાત ન હતી તો મ્હે કેસરીઆં કર્યા છે; રજપૂત હતો ને રજપૂતની પેઠે મર્યો છું.’

અનંત આ બલ્લ પુરુષ તરફ જોઈ રહ્યો. તેનો વિચાર ત્રીજાનીના વૈગની માફક ચાલ્યો ગયો; ‘આવા પુરુષ શું ન કરે ?’

‘તમે નંદરાજ સામે—જમીન માટે—કેસરીઆં....’

‘હા !’

‘નંદરાજ હથે થોડો વખત છે !’

‘હું !’ અનંતે રાડ પાડી : ‘કેમ ?’

‘વળી પાછું દિવાનનું પ્રકરણ; મદનલાલની ખટપટ; રાજ્યનાં છિદ્રાની શોધ; ગવર્નમેન્ટમાં એક ‘Black notes’ રહે છે એ ખબર છે ? એમાં નંદરાજ સામે સખ્યા બંધ ફરીઆદ છે. હવે નંદરાજ થોડા વખતમાં જ નથી ?’

અનંત પહેલીજ વાર બોલ્યો : ‘અશ્વરાજ ! તમારા જેવાજ ખીજા કેસરીઆં રંગ જોવા છે ? તમે જે નહિ કરી, તે અમારા શ્રાંત પરિવર્તનમાં છે.’

‘એ એક ખીજજ યોજના થઈ છે !’

‘હા !’

‘સાંભળો, પહેલાં થોડુંક પૂછી લઉં !’

‘તમે રૈયતને પાળો ત્યાં સુધી રાજા. સાચું કે ?’

‘હા.’

‘રવન્યુ કમીશનરની સ્ત્રી જ્યારે ચાલે છે ત્યારે એનાં બારીક કપડાંમાંથી માનચેસ્ટરની ‘ડીઝાઇન’ ને ખુશખોદાર અતરની બલક છૂટે છે; દિવાનનું નિત્યભોજન સો બસો મનુરેશની મનુરીનું બને છે; રાજાના મહેલનો સળીઓ ખેડુના હળ જેટલી કિમ્મત ધરાવે છે; અમારે એવો પવન ફેલાવવો છે કે આ અસમાનતા શા માટે ? મનુષ્ય ગુલામ રહીને મરવા જનમ્યો નથી. એ માટે એક ન્હાનું મંડળ છે !’

‘રહસ્યમંદિર ?’

‘ના. અનંતમંડળ ! અમે પ્રજાનો મત ફેરવવા માગીએ છીએ.’

‘એ નવું નામ છે. ઠીક પછી ?’

‘એમાં તમે આવો ને ?’

“અને મનુષ્ય માત્ર જીવન ટકાવવા જેટલી સ્વતંત્રતા ન ભોગવે ત્યાં સુધી કોઈએ કોઈ સંગ્રહ કરવો નહિ.”

“સમાજવાદ—અમારે ત્યાં એ એના ધાર્મિક સ્થાનમાં છે, કાઠી લોકોમાં એ જ સિદ્ધાંત પર જમીન વહેંચાય છે.”

‘બસ, તમે અમારી સાથે બજો.’

રઘુનાથને લાચું કે ‘ઘડી ચુક્યો સો વર્ષ જીવે.’ અચ્ચુરજીનો વેગ ઉતારવામાં ફાયદો છે. એણે હામાં હા મેળવી.

જ્યારે મોડેથી સો સુતા ત્યારે અચ્ચુરાજ ને અનંત જાને મિત્રો થઈ પડ્યા હતા. રહસ્યમંદિરની ત્રણ બેઠક પછી અચ્ચુરાજ સરખાત કરવાનો નિશ્ચય થયો; હતો, ને હાલ અચ્ચુરાજ આંખો જીભ રહેવાનો હતો. કારણ કે એ જેલ ત્રાડીને નાહો હતો, એ સોને પાછળથી ખખર પડી.

કસ્યાણીમાં નંદરાજ મુસાફરીએ જવાના ભાણુકાર નજીક જતા હતા.

પ્રકરણ ૨૮ મું.

હવાફેર કરવા

આજે લખેલો ઇતિહાસ હજાર વર્ષ પછી કોઇ વાંચશે તો કેટલાક અમકીને એ મથાર્ય નહિ સમજે. જેમકે પાતસોપારી એ બંધન સુધરેલું નામ છે. પછી દેશીરાજ્યોના મોટા અધિકારીઓ ધણી વખત જ માસની રજા પર જાય છે; ને દેશીરાજ્યો ધણીવખત અજાણ્ય-પદમણ જેવી અવસ્થામાં-હવાફેર કરવા જાય છે ! આ જમાનામાં મનુષ્ય શબ્દમાં પણ કેટલી ગુલામી અવસ્થા ભોગવે છે એનું આનાથી વધારે સ્પષ્ટ દ્રષ્ટાંત શું ?

આજે કલ્યાણીમાં વાત ઉઠી છે કે મહારાજા નંદરાજ હવાફેર કરવા જાય છે. માલજી નદીનો તીરપ્રાંત-કાશ્મીરના બગીચા જેવો હતો. કાંઠાપર રમ્ય હરિયાળી જમીન, આનંદમાં તરતી-જલ-વિહારણી તોકા જેવી-બતકા; પાસે આબેલી ટેકરાઓની પરંપરા ને છેટે-છેટે દેખાતો ભવ્ય પ્રદેશ કલ્યાણીની હવાથી વધારે સારો હવા તો ક્યાં મળે ? પણ જે ગુલામી મનોદશા તેણે ચાલવા દીધી હોય, એનો આજ પરિપાક થયો હતો.

વિશ્વનાથ તો હમ્મેશના નિયમ પ્રમાણે પોતાના હિંડોળા પર ઝૂલતો હતો. આખું રાજ ડૂબી જાય તો પણ જેની રગેરગ એમ ને એમ વ્યવહાર કરે, એવા કેટલાક પુરુષોમાં દેખીતી અસંમત નાચે મસ્કરી લાયા સંતોષનું જાનું હાસ્ય હોય છે. વિશ્વનાથ કલ્યાણી નરેશની મૂર્ખાઈ પર માત્ર હસ્યો; ને પોતાના વ્યવહારમાં ફરીને તલ્લીન બન્યો.

રઘુનાથ આજે ધણી દિવસે એને મળવા જતો હતો. રઘુનાથ ત્યાં પહોંચ્યો ત્યારે એક ઠીંગણો, લાંબા ચ્હેરાવાળો પુરુષ ત્યાં બેઠો હતો. જરાક લાંબી આંખ, ગોળ ચોરસ પગડું મોં, લાંબી મૂછો, ટુંકી ગરદન, ઠીંગણું શરીર ને અખંડા ખંધાઈ હતી; મુખે લુચ્ચાઈ ભરેલું હાસ્ય હતું. એનામાં ડોળદમામ પ્રજા હતો. આ આજ કલ્યાણીના ગેઝેટ સુપ્રીન્ટેન્ડન્ટ હતા, ને મહત્વનું તો નહિ

પણ ક્યારેક ખાનગી ઉપયોગી કામ કરતા. વિશ્વનાથ એની આથે વાત કરતો હતો.

“નામ આવ્યું કે નહિ? નિમણુંક થઈ ગઈ છે?”

“હા, નિમણુંક થઈ ગઈ; નામ આવ્યું નથી.”

“ત્યારે, હવે એકાદ માસ પાછું ઠેલી કાઢો. કાં ફેરફાર? આ છેલ્લું વાક્ય વિશ્વનાથે રઘુનાથને જોઈને ઉચ્ચાર્યું હતું, તે દરવાજામાંથી અંદર આવ્યો.

“સમજ્યા ના?” વિશ્વનાથે પાછી એની એ વાત જોઈ સુપ્રીન્ટેન્ડેન્ટ વિજયલાલને કહી.

“જી હા, પણ છોટાલાલભાઈ”

“હવે એ તો છોટાલાલભાઈજ છે, તમે આવા મોળા કમળી? કહેવું કે હજારે કામેલું; પણ કાગળથી-રિપોર્ટથી પૂછવવું બાકી હતું. તમને ખબર છે કે આ માહ માસ છે, વિવાહનો સમય છે, અત્યારે ફરશી તો વિવાહની તૈયારી ક્યાં કરશે?”

એવું બન્યું હતું કે રાજપુરમાં ન્યાયાધીશ તરીકે વિશ્વનાથનો જમાઈ હતો; છોટાલાલે ખટપટ કરી એની બદલી તળ-કચ્છાણીમાં કરાવી હતી. જો બદલી હમણાંજ થઈ જાય તો જમાઈને ત્યાં વિવાહનો પ્રસંગ હતો, તેમાં હાથધરણા નિમિત્તે લોકો જે રકમ આપે તે કદાચ ન આપે; કારણકે પછી એ ધામમાંથી એનો અધિકાર દબાવે કહેવાય. છોટાલાલનો ભત્રીજો તે જગ્યા પર આવતો હતો. તે કદાચ આડે પણ પડે. આમ થાય તો-વિવાહ નિમિત્તે દેશીરાજાએના અધિકારીઓ જે ઉપજ કરે છે, તે ઉપજ અર્ચ કરતા દસેક ગણી વધારે લેવાય છે જ. એક ઉપજની મોટી જેવી રકમ જાય, માટે વિશ્વનાથ આજે વિજયલાલને યુક્તિ-પ્રયુક્તિ ને દાખથી એની બદલી આ ગેઝેટમાં પ્રસિદ્ધ ન કરતાં બીજા ગેઝેટ પર મુલતવી રાખવા ભલામણ કરતો હતો. એટલામાં રઘુનાથ પણ આવ્યો.

“કાં છોકરા? કેમ મેંધા થઈ ગયો છે?”

“ઠીક, ત્યારે હું રજા લઉં.” કહી વિજયલાલ ભાડ્યો.

“હા લાલે, પણ સમજ્યા છો ના?”

“જી હા. ટૂંકી કાઢશું.”

“હા બસ એમ જ. હવે તો એને પણ પાંચ-પંદર દિવસનું કામ છે.”

વિજયલાલ ગયો, રઘુનાથ એના તરફ જોઇ રહ્યો.

“કા શું છે ? રઘુનાથ ! કેમ દેખાતો નથી ?”

“જી ! હું તો આંહી જ છું.”

“રઘુનાથ ! તું જાણતો હપ્પશ, શું છે નવા જૂની. ત્યારે અશ્વ નાસી છટ્યો કાં ? હમણા હમણામાં કોઈક દુસ્મન જાગ્યો છે. તે દિવસે-વૈદરાજને ત્યાંથી નાગમતીને પણ કોઈક ઉપાડી ગયું. આજે આમ અશ્વ ભાગી જાય છે. હું રઘુનાથ ! આ શું થવા બેઠું છે ?”

“જી હા ! વૈદરાજ પણ એજ અફસોસ કરતા હતા કે મહારા જામલામાંથી કોઈક હરામખોર જાગ્યો કે શું ?”

“એમ કે ? રાજગોપાલ એક નામ લેતા હતા-છે કોઈક રખડુ જીવો; અનંત કે એવું નામ છે.”

રઘુનાથ ચમક્યો; પણ તરતજ પોતાની સ્વસ્થતા મેળવી લીધી.

“જી હા, અનંત ! રાજગોપાલ હમણાં એનીજ શોધમાં છે.”

“કાણુ છે એ ?”

“એ તો ખબર નથી; પણ કહેવરાવે છે કે કોઈક જીવાન મધ્યસ-તરંગી છે કદાચ...”

“કદાચ શું ?”

રઘુનાથ થોડોક પાસે સર્યો; ચપળ થોડો જેમ મર્મભાગ પર પ્રહાર કરે તેમ રઘુનાથે એક સફળ પ્રયોગ અજમાવ્યો.

“દેવીસિંહની ખટપટ હોય !”

વિશ્વનાથે આંખ ફાડી; રઘુનાથ પોતાને જે વાત કરવી છે તે કરવા ચોખ્ખ જમીન તૈયાર કરવા લાગ્યો.

“સંભળાય છે; કાનને ઘોષ છે. પણ—”

“શું પણ... ?”

દેવીસિંહને હોઠાવવા રાધારાણી તનતોડ મહેનત કરે છે. મદનલાલ આંહી એકમીનીસ્ટ્રેશન લાવવ અથવા છેવટ પોતે વરિષ્ઠ

સત્તા તરફથી ફરજિયાત નામઅદિવાન બની આવવા મહેનત કરે છે એટલે આ બધી જ રચના એવી હોય ! વિશ્વનાથ વિચારમાં પડ્યો. રઘુનાથ પાછો શરૂત બેઠો.

“ રાધારાણી, મદનલાલ ને દેવીસિંહ ત્રણે એક બને; આપદ-મિત્ર થઈ જાય; તો પછી આંહીના તંત્રમાં મદનલાલ એક વાર ફરી દોર જમાવવાનો. ” વિશ્વનાથ બોલ્યો.

“ જી હા ! સંભવિત છે. ”

દેશી રાજ્યોમાં વરિષ્ઠસત્તાએ પોતાના કહેવાલા શક્તિવાન માણસો રાખી રાખીને રજવાડાને હાડપિંજર જેવા બનાવ્યાં છે તેમાં બીજા કશાથી બનાવ્યાં નથી. એનો એક અધિકારી આવે એટલે દેશી સત્તા પોતાનો સર્વસ્વ કાળુ બોઈ બેસે છે. એ પરીણામ એ આવ્યું છે કે જેને બાહોશ અધિકારીઓ કહેવામાં આવે છે, તે માત્ર જખ્ખરજસ્ત મનુષ્યત્વહીન—પ્રુથામત કરનારા હોય છે !

અત્યારે કલ્યાણીના નરેશની સત્તાનો મત્યુદંટ સંભળાએ હતો. હવે વિશ્વનાથને લાગ્યું કે નંદરાજ જતા જે તંત્ર આવશે, તેમાં પોતે જ પડેલો હોમાઈ જશે.

“ રઘુનાથ ! રાધારાણીની ખટપટ બંધ પડે તેવું યાચ તો બહુ સારું ! ”

“ જી ! એક ઉપાય છે ! ”

“ શું ? ”

“ રાધારાણી સ્ત્રી છે; એને જેટલી પુરૂષની કિંમત છે તેટલી રાજ્યદારી વિષયોની નથી. ”

“ એટલે ? ”

“ મહારાજની તબિયત નરમ છે, ને હવાફેર કરવા પધારે છે ! ”

“ હું ! કાણે કાણું ? નંદરાજને હવાફેર કરવાની ફરજ પડે છે એ વાત હજી તદ્દન ખાનગી હતી; તેથી વિશ્વનાથે પોતાનો વેપ બજાવવો શરૂ કર્યો. ”

“ જી ! એ જબજબ વાત છે હવે જ્યારે મહારાજ હવાફેર કરવા પધારે ત્યારે રાધારાણી યાત્રા કરવા પધારે; ને તેથી

સિંહને તે વખતે ઊભી મૂકવો, એટલે રાધારાણી રાજ્ય પડતું મૂકી પુરુષ પાછળ દોડશે ! ”

“પણ, દેવીસિંહને છૂટો કેમ મૂકાય ?—એ પાછો મદનલાલ સાથે—”

“ના, એમ નહિ બને. એને પણ નસાડવો, એટલે પછી કન્યાશ્રીમાં પ્રવેશ જ ન કરી શકે.”

“આ કામ તું માથે લે છે ? ”

રઘુનાથને આ શબ્દો મધ જોવા લાગ્યા, પણ એણે મોં બગાડ્યું : “જ, હું ?...હું તો સાહેબ—”

શું ? “રાધારાણીની તારા પર મહેરબાની પણ છે. તારા માર્ગત દેવીસિંહને નસાડવો ઠીક પડશે. સમજ્યો ? ટાંઢે પાણીએ ખસ જાય ! અને બાકી મદનલાલ—મદનલાલનું શું કરવું ?

“છોટાલાલભાઈને આડે ધરી પોતે બચી જવું ! ”

“બસ ! સાચાશ ! છોકરા, તારી યુદ્ધ પણ તેજસ્વી છે.” વિશ્વનાથ હસતો હસતો ઉઠ્યો. રઘુનાથ બેઠો થયો.

“સાહેબ ! પણ રાધારાણી પાસે રાખવો હોય તો ખજી અને ત્યાં નીમવો પડશે ! ”

“હા, હા, તે બલે ! શું થાવું છે ? બોલી દે ! ”

રઘુનાથે પોતાના પર કાણુ મેળવવા યત્ન કર્યો : “સાહેબ ! માણી બનું ! ”

વિશ્વનાથ હસ્યો : “અરે માંડા ! એ કામ તને આવડે ? ક્યાંક વેપ પકડાઈ જશે ! ”

“જ ? કામ તો હું જાણું છું.”

“ઠીક, ત્યારે માણી ! ”

વિશ્વનાથ છેલ્લો શબ્દ બોલ્યો ત્યાં બહારથી સિદ્ધિકનો સ્વર આવ્યો : “સાહેબ ! ”

“આવ્યો ! ” વિશ્વનાથ કપાટાખંધ કપડાં પહેરતાં રઘુનાથ સાથે વાત કરવા લાગ્યો : “માણી કાં ?—કાલથી જ કામ પર જવાનું”

થાય એમ કરીએ, તો પછી ઠીક ને ? માત્ર ત્યારે અમને હમ્મેશાં ખબર આપવા. ”

“હા, એમાં વાંધો નહિ રહુનાથ બીજે રસ્તે વળ્યો ને વિશ્વનાથ સિદ્ધીક સાથે દરબારગઢમાં જતો હતો.”

વિશ્વનાથ દરબારગઢમાં પહોંચ્યો, ત્યારે ત્યાં નંદરાજનાં વિશ્વાસુ માણસો-રાધવ ખવાસ, ગોવિંદ, જગા બારાટ વગેરે એકા હતા. વિશ્વનાથ પહોંચ્યો ને થોડીવારમાં છોટાલાલ પણ આવ્યો.

નંદરાજ અંદરના દિવાનખંડમાં હતો. તેણે વિશ્વનાથ તથા છોટાલાલને બોલાવ્યા. નંદરાજના મ્હેરા પર ઝાનિ હવાઈ ગઈ હતી. અને અપમાન ગળવાની ધીરજ છતાં આ અપમાન તેના પર પોતાની સ્પષ્ટ છાપ મૂકતું હતું.

“વિશ્વનાથ !”

વિશ્વનાથ આગળ આવ્યો : “હા” ! એના શબ્દમાં સ્વામિભક્તિના બધા સ્વર એણે મેળવ્યા હતા.

“શું કરશું ? હવાફેર કરવા જવું પડશે !”

“હા, જાવું. એમાં શું વાંધો છે ? બાકી તો સાહેબ ! મનમાં ધારવું કે તું ભસી લે. તારે જવું પડશે, ને મારે તો મારા બાપનું રાજ છે !”

“હા, એ તો એમ જ લાઈ. પણ આટલી આટલી સેવા ઉઠાવ્યા છતાં—”

“હા, ! અધિકારની ખુમારી છે ને ? પણ ગમે તેટલું કરે, રાજ આપણા બાપનું છે !”

“હા, ઠીક છે. હવે તમે - ”

“હા, અમે તનતોડ મહેનત કરવાના.” વિશ્વનાથે ‘ચડ જા બેટા થળી પર નો મંત્ર બજાવો શરૂ કર્યો. “એક લગીથી માંડીને ફરી ફરી પૂજા કરશું. બાકી તો એને પેટ છે ને આપણને ધંધરે રાજ આપ્યું છે ! રાજ કાંઈ પ્રતીતી નથી.”

“હા, એ તો એમ જ. પણ જો જો હો ! મહનલાલ પાછો કુમી ન જાય ?”

“અરે ! એ તે કાંઈ બને ? નેવાનાં પાણી મોઝે ચડ્યા છે ?”

x

x

x

ખીજે દિવસે કલ્યાણી નરેશ હવાફેર કરવા જાય છે એ વાત પ્રસરી ગઈ. પોતાની જેરહાજરીમાં નંદરાજે છોટાલાલને હાથ લગામ આપી. કલ્યાણીની પ્રજા બિચારી અંધારામાં ઘેરતી હતી કે અમારા રાજ્ય હવાફેર કરવા ગયા છે. જ્યારે જૂના દિવાનની ખટપટ, ને અશ્વરાજનો પ્રસંગ એ બધાંએ ભેગાં મળી કલ્યાણી નરેશને હવાફેર કરવાની ફરજ પાડી હતી ! દેશીરાજ્યોનું હવાફેર !

કંકડતી ઠંડીમાં કલ્યાણી નરેશ હિમાલયની તબેટીમાં રખ-કતો હતો. દેશીરાજ્યોએ પોતાના રાજ્ય વિસ્તારમાં આજ્ઞા રાજ્ય જમાવવાને બદલે જેટલા જેટલા વિરુદ્ધ કૃત્યો કર્યા છે, તે એમના ઝોરવને ધીમે ધીમે ઝાંખુ પાડે છે. એક દિવસ એવા આવશે કે રાજ્યને બદલે નોકર હોવું એ વધારે પ્રતિષ્ઠાભર્યું મનાશે; ને રાજ્ય માત્ર નોકરના નોકર બની રહેશે.

પ્રકરણ ૨૯ મું.

નવા નવા બ્યૂટ.

દેશી રાજ્યો માને છે કે અમે સરકારને લીધે સુરક્ષિત છીએ; સરકાર માને છે કે દેશી રાજ્યોને લીધે તે સુરક્ષિત છે. બન્નેની માન્યતા સાચી છે; ને પ્રજાની નિર્બળ મનોદશાને લીધે બન્નેના તંત્રમાં રહેલ અમાનુષી દોષ પણ ચાલ્યા કરે છે. જે ધડીએ પ્રજા જાગતી થાય ત્યારે હજાર વર્ષના જૂના દોષ હજાર મિનિટમાં મટી જાય છે. કલ્યાણી નરેશ હવા ફેર કરવા ગયા ત્યારે અજૂર-નહેવને સચા આપવાની જોડવાણુ ન કરી; ને વિચનાથ, છોટાલાલ તથા રાધવની કંપની રાજ્યતંત્ર મળ્યાંએ જતી હતી. ઘણું કરીને

આ જમાનામાં જો માણસ આવ કામ કરી શકે તો કાલે કરી શકે છે, કારણ કે સમયમાં મહત્વભર્યું પરિવર્તન લાગ્યે જ હોય છે.

આ ત્રિપુટીએ રાજ તો હાંક્યું, પણ મદનલાલનાં શસ્ત્ર વધારે ને વધારે ઉંચ નીકળ્યાં. છેવટ તો એમ ક્યું પણ ખરું કે મદનલાલને દિવાન તરીકે રાખવાની સરતે નંદરાજની તખ્તીયત સુધરી છે એમ કહી શકાય. એ ચર્ચા સાલી ને મદનલાલ કલ્યાણીમાં આવ્યો. પણ ખરો ! અંતે રાજને હરાવવા માટે એણે જે હથિયાર પકડ્યું હતું તે સફળ બન્યું.

જે દિવસે કલ્યાણી નરેશ હવાફેર કરવા ગયા તે દિવસથી જ એ પાછા નહિ ફરે એવી સૌને શંકા હતી; ને તે અત્તી પણ પડી. કલ્યાણી નરેશમ દનલાલ આવ્યા પછી પણ લાંબી મુદતે પાછા ન ફર્યા.

આ બાબુ વિશ્વનાથે રઘુનાથને રાધારાણીના બગીચામાં નીમ્યો હતો.

પોતાના ખલા પર કાદાળી લપંને રઘુનાથ રાધારાણીની વાડીમાં આંધીથી તહો ફરે છે. બગીચો છેલ્લી ઢળનો અને સુશોભિત બનાવ્યો હતો. મહેલનો એક અંખો બગીચામાં પડતો હતો; અને તેની બાગીમાં બેસીને રાધા બગીચામાં નાચતા મચ્છર તરફ જોઈ રહી હતી.

બ્યારે જમમોહન શેઠને ત્યાં હતી ત્યારે રાધામાં જે મોહિની ભરી હતી, તેની ઉંડી છાપ રઘુનાથના અંતઃકરણ પર પડી હતી. જો કે તેણે કોઈ દિવસ રાધારાણી વિષે વાત કરી ન હતી, છતાં એના ઉંડામાં ઉંડા ભાગમાં એ નામનું સોન્દર્ય ફેલાઈ રહ્યું હતું. યુવાવસ્થામાં—બાલ્યાવસ્થા ને યુવાવસ્થાની ચિંતાકર્ષક સંધિમાં જેમ સ્ત્રીનું સોન્દર્ય કલ્પનાની મૂર્તિ સમુદાય ખીલે છે, તેમ પુરુષ હૃદયમાં એ વખતે સ્ત્રીની કલ્પનામય મૂર્તિની જે છાપ પડે તે કોઈ દિવસ ટળતી નથી. વખત ચાલ્યો જાય છે પણ એ છાપ અમર રહી જાય છે; તે બીજા કાર્યમાં મશગુલ બને છે પણ આશ્ચર્ય વખતમાં એ મૂર્તિ એની સામે ખીલી આવે છે. રઘુનાથના અંતઃ-

કરણમાં રાધારાણીની છાપ આજ દિવસ સુધી સચવાઈ રહી. સ્નેહની પ્રથમાવસ્થામાં—હજી અંકુર પુટે ત્યાં જ એ સ્વર મૂર્તિની જેમ ઉડી ગઇ. પણ એણે કરેલા પ્રણયના સંવાદ ને રાધાએ હાસ્ય થી ભરેલાં નેણમાં છૂપાવેલા અકૃત્રિમ કાંધ આ બિચારો રઘુનાથ પોતાના જીવનની સમૃદ્ધિ હોય તેમ વર્ષો સુધી સાચવી રહ્યાં. એ હોઠ મળ્યા હશે એ સુખદ સ્મૃતિ પર એ દિવસના દિવસ ગાળવા લાગ્યો. રાધાની મૂર્તિ જેવા એ જીવનનાં અત્યુત્તમ વર્ષો જલપ્રવાહની માફક ધસારાબંધ વહેતાં જેમ રહ્યો—પશ્ચાત્તાપ વિના જેમ રહ્યો. પણ રાધા તો વિલાસની મૂર્તિ હતી. જે પ્રસંગે પુરુષના અંતઃકરણને એના જીવને મંથન કર્યું, તે દરેક પ્રસંગ એ બૂલી ગઇ ! એને મન મહેલની બહારનું જીવન ન હતું; રઘુનાથનું અંતઃકરણ ચિરાઈ ગયું, પણ દેખીતી ગંભીર શાંતિમાં એ પોતાનું જીવન કથ્યાલુ માર્ગમાં વહેવરાવા લાગ્યો. છતાં રાધાની વિલાસમય મૂર્તિ, એના શરીર પર વહેતો લાલિત્યનો પ્રવાહ. જે એનાં કુમળાં અંતઃકરણમાં સંસ્કારરૂપ બની રહી તે એ બૂલી ન જ શક્યો. એને લાગ્યું કે રાધારાણીને એક વખત મળવું જ જોઈએ, પણ હવે એના મિલનમાં બેદરકાર મસ્કરી હતી. પછી રઘુનાથ જીવન ફેંકી દેવા તૈયાર હતો. આજે હવે રઘુનાથ પોતાના જીવનમાં જે રહસ્ય છૂપાવ્યું હતું, તેના પર એક નજર નાખી આગળ ધસતો હતો.

રાધારાણી વિલાસની મૂર્તિ જેવી, પોતાની બેનમૂન બેદરકારીમાં બેઠી હતી; એના પવનથી ઉડતા વસ્ત્રમાં, એની શુભ હસ્તીદંત જેવી દેહલતા પર, સૌંદર્યના જે સુંદર પલટા હતા તે સ્પષ્ટ દેખાતા હતા. સીધી લીટી દોરનારને લાગે કે બૂલ થઈ છે છતાં વાંકી લીટી દોરનાર પસ્તાય કે મેં સીધી લીટી ન દોરો. એવો રમ્ય અસ્પષ્ટ વળાંક એના શરીરમાં હતો. બૂમીતિના કાલ્પનિક બિંદુની જેમ એ પણ સત્ય ઠરતી કલ્પનામાં વધારે હતો; અને છતાં એમાં સત્ય જેવું ધણું હતું. રાધારાણી અત્યારે બગીચા પર મીઠી નજર ફેરવતી હતી. જેને આનંદી દસા કહીએ તે દસામાં એ અત્યારે હતી, એની દ્રષ્ટિ આજે અચ્ચાનક રઘુનાથ પર પડી.

“ગંગા !” રાધારાણીએ પોતાની એક વિશ્વાસપાત્ર વકારણુને બોલાવી ! “જેને આ પહેલો રઘુનાથ કે નહિ ? આંહી ક્યાંથી ? એ તો શેઠ જગમોહનને ત્યાં હતો ને ?”

ગંગાએ એકા ટશે બગીચા તરફ જોયું : “હાં લાગે તો છે એ જ, પણ આંહી ક્યાંથી ?”

“બોલાવી લાવ તો !”

ગંગા રઘુનાથને બોલાવી લાવી. રઘુનાથના ચહેરા પર હંમેશના ઉલ્લાસ ને કામના આનંદ હતાં; પણ કોઈ દિવસ ન દેખાએલી એવી અંખી સ્થાન છાંયા એના પર હતી. આજે એને સ્મરણના આનંદમાંથી શોકની જવાળા છુંટતી હતી; જૂતકાળના ગર્ભમાંથી જવાળામુખીની જેમ ધગધગતો રસ અરતો હતો. તે રાધારાણી સામે નીચે ઉભો. રાધારાણી ઉપર અંખામાં હતી. “રઘુનાથ ! તું આંહી ક્યાંથી ?” રાધાએ સ્ત્રીની સહજ માયાથી પૂછ્યું.

“હું,” રઘુનાથ હસ્યો. પણ એની નસેનસમાં રાધાની માયાવી બેદરકારી ખુંચી રહી હતી. એના પ્રવાહ જેવા હોઠમાં બીજાના ખુની ખંજર જેટલું લાલિત્ય રઘુનાથને ખુંચ્યું. આજે એ કામની ધમાલમાંથી મુક્ત બનેલો પુરૂષ થઈ ઉભો રહ્યો.

“તું શેઠ જગમોહનમાં નથી ?”

“હા,” રઘુનાથે જવાબ આપ્યો અને પોતાની વિજય નક્કી કરવા ઉમેર્યું : “શેઠ જગમોહનને ત્યાં હું પાટીમાં પણ હતો !”

“એમકે ?” રાધાએ થોડીક એ દરકારીમાં થોડોક દંભ ભેળવ્યો. “ત્યારે તેને ત્યાંથી નોકરી મૂકી દીધી ?”

“હા હા !”

“હમણા આંહી માળી છો ?”

“હા હા !”

“ડીક !” એ અસ્પષ્ટ હસી, એના હાસ્યમાં ભવિષ્યની યોજનાનું ચિત્ર હતું. રઘુનાથ એ હાસ્યમાં બેદરકારી અને દંભને બદલે હવે એકસો સ્વાર્થ જોઈ રહ્યો.

“મહારા જેવું કંઈ કામકાજ ! આપ તો મોટા છો હું— કાણ ? પણ મહારા જેવું—”

“હા, હા, રઘુનાથ ! કાંઈ મુશ્કેલી હોય તો મંગાને કહેજો હો...અને તું ક્યાં રહે છે ?”

“હા ! આ સામેની ઝોરડીમાં.” રઘુનાથે સામે એક ઝોરડી તરફ આગળી કરી.

આ વખતે ગંગા કામ હોવાથી ચાલી મધ હતી. “રાધારાણી એક વખત અધિક મીઠાશથી જોવા લાગી.”

“રઘુનાથ ! પેલા દિવસો સાંભરે છે કે ?” રાધા બોલી. પણ એના બોલમાં હજી સ્નેહની વિહવળતા નહિ, પણ કામ સાધવાનું આવહારકક્ષણ સ્વાર્થીપણું હતું.

“હા હા ! આપે તો પછી મને વિસાર્યો. પણ હું.”

“ચુપ ! છોકરા !—રઘુનાથ !”

રઘુનાથે તિરસ્કારમાં હોઠ કરડ્યો; ક્રોધમાં ભવાં ચડાવ્યાં; ‘છોકરા ?’ “હું ! મનસ્વી કાર્યાથી ન ગણવતિ સુખં નં ચ દુઃખમ તે મનમાં બડબડ્યો.”

ગંગા પાછી ફરી હતી. ને રઘુનાથ ધીમે પગલે પોતાના ક્યારા તરફ હતો.

સ્ત્રીના જેવી મગજને ઉશ્કેરનારી બીજી કાંઈ લાગણીમય મઝા નહોં હોય ! સ્ત્રીમાં મૂર્ચના પમાડવાનો મંત્ર ભર્યો છે. જે કાલ્પનિક સૃષ્ટિ જેવી એની રસસૃષ્ટિ જીવનને ઉત્તમ અને આનંદમય તરંગથી ભરી દે છે. સ્ત્રી ન હત તો અરધી દુનિયા સુખમાં સત્ અને આખી દુનિયા મૂર્દા જેવી શાંતિમાં પડત. રઘુનાથ રાત્રિના દસ બજે પોતાની ઝોરડીમાં એકલો પડ્યો પડ્યો નિદ્રા ન આવવાથી આમ તેમ આજોટતો હતો. એટલામાં બહાર જરાક પગરવ સંભળાયો. બારણા પર કાંઈકનો હાથ પડ્યો ને તરતજ પાછળ કામળ સ્વર આવ્યો:

“રઘુનાથ !”

તે એકદમ દૂભો; વિરહના અંતના આનંદથી કે અભિલાષ તૃપ્તિની કલ્પનાથી ચતા સુખની એમાં મધ ન હતી. તે દૂભો કા-રણે એને પોતાનો વિજય થયો લાગ્યો.

“કાણુ ?”

“હું રઘુનાથ ! બારણુ ખોલ તો !”

રઘુનાથે બારણુ ખોલ્યું. દીવાના અંખા તેજમાં એક અમૃતિ દેખાણી. “રાધારાણી !”

“સુપ ! છોકરા સંભાળ; ભીંતને પણ કાન છે.” રાધારાણીએ ઇશ્વરતથી પાછળ આવવા ફરમાવ્યું. રઘુનાથ તેના પાછળ પાછળ ગયો. બગીચાની પાસે પહોંચે એક જૂનું મકાન હતું તેના ઝોટલા પર બંને ગયા.

“રઘુનાથ ! છોકરા !”

રઘુનાથે તિરસ્કારમાં હોઠ કરડ્યો : “હા !”

“અત્યારે તારું કામ છે. આ મ્હારી નિશાની” રાધારાણીએ પોતાની વિંટી આપી. “જેલર શિવલાલને ઓળખે છે ?”

“હા હા”

“એને મ્હારા નામથી કહે કે દેવીસિંહને એ કલાક પછી છાડી દેવો. ને એમ ન માને તો આ” રાધારાણીએ એક સોનાનો સુંદર હાર તેના હાથમાં આપ્યો; “અને પછી જલ્દીથી મને ખબર આપ ?”

“હા ! બીજું કાંઈ ?”

“બસ ! પણ જલ્દી દોડ, હજુર સ્વારી પાછી આવી પહોંચશે. થોડા વખતમાં તે પહેલાં આ થવું જોઈએ ને ક્યું તે કામ. તારી મહેનતનો બદલો મળી રહેશે સમજ્યો કે ?”

“મહેનત બદલો ?” રઘુનાથે પૂછ્યું : “મ્હારે તો આપ છે, એ જ બદલો છે” છેલ્લા શબ્દોમાં રઘુનાથ બંગ કરતો હતો. પણ રાધારાણીનું લક્ષ્ય દેવીસિંહ તરફ જ હતું.

રઘુનાથ રાધારાણીનો સંદેશો લઈ ચાલ્યો; પણ એ પ્રથમ અંતરને ઘેર ગયો. તેને વાત કહી ને દેવીસિંહ વિશેજ બા સમાચાર રાજગોપાળને આવવાનું નક્કી કર્યું.

“રાજગોપાલ તને ઓળખે છે ?”

“ના”

“ ત્યારે તું જ એને બાતમી આપી આવ. કેમ ફીક ના ? ”
થોડીવારમાં બન્ને પોતપોતાના કામ માટે ચાલ્યા.

રઘુનાથ પહોંચ્યો ત્યારે જેલર શિવલાલ જેલથી પાછો ફરતો હતો. રઘુનાથે એને સમાચાર કહ્યા. એ વિચારમાં પડ્યો.

“ જૂઓ, બાઈ, આ કામ જોખમનું છે. મહારાજા એક અઠવાડીયામાં પધારશે ત્યારે જવાબ આપવા બીજું કોઈ નહિ આવે. કેમ સાચું કે ? ”

“ જ હા. પણ, મદનલાલ પાછો ફર્યો; રાધારાણીનુંજોર હવે વધશે. માટે એ વિચાર પણ કાઢી નાખવા જેવો નથી. વળી ત્હમ જોખમમાં શા માટે રહો ? ”

“ મારા સાહેબ ? ત્હમે પણ રાજા માણસ છો ! હું જવાબ દાર નહિ એ કેમ બને ? ”

“ જૂઓ, આમ. ” રઘુનાથે સોનાતો હાર આગળ ધર્યો. “

“ સાહેબ ! દસવર્ષની નોકરી પછી આ વસ્તુ થાય તેમ નથી. ”

“ પણ ”

“ હવે પણ ને બાણુ. છેતો એક સંતને કાન ઝુકવાની વાત. ગામમાં ઉડાડ્યું કે ભાગી ગયો. કોણ ત્હમારો નાડ ઝાલીને બેઠું છે ?

શિવલાલ શક્તિવાળો લેખાતો. શક્તિવાળો એ શબ્દ દેશી અધિકારીઓના સંબંધમાં વપરાય ત્યારે તેના બે અર્થ છે; એક રૂઢ ને બીજો ગુઢ રૂઢ. અર્થ પ્રમાણે જે માણસ લાયક લેતા ડરે નહીં, ઉત્કર્ષ સાધવા શું સાધન વાપરવું એવા તત્વજ્ઞાનના બેદમાં પડે નહીં, અનેકને ઉડાવી પોતે સ્થિર બને તે શક્તિવાળો મનાય છે. ગુઢ અર્થ પ્રમાણે જે પોતાની સામવગથી સૌને દબાવે, ડરાવે, પોલા વાગ્મમાં પોલી ભૂંગળ વગાડી જાય તે શક્તિવાળો મનાય છે. શિવલાલ પહેલા અર્થમાં શક્તિવાળો હતો.

શિવલાલે બેટ લીધી ને રઘુનાથને પાંચ મિનિટ થોભવા કહ્યું. ત્યાર પછી તે પાછો અંદર ગયો. સંત્રી સાથે થોડી વાર ઉભો, જેલર ખારણા પાસે ગયો, પાછો વળ્યો, ને તરત જ રઘુનાથે દેવીસિંહને જેલની જાળી પાસે સંત્રી સાથે વાત કરતાં દીઠા.

શિવલાલ પાછો આવ્યો. શિવલાલની ન્હાની સત્તા હતી, પણ તે સુખી હતો. દેશી રાજ્યોમાં દરેક અમલદારને ન્હાના રાજા કહી શકાય. કચ્છકે એની સત્તા સર્વદેશી હોય છે.

શિવલાલે કહ્યું: “રાણી સાહેબને મહારા સલામ કહેજો અને કહેજો કે હું આપનો સેવક છું.”

“અને” તે છેક પામે આવ્યો “દેવીસિંહ આજે બાર વાગ્યે નાસી જશે !”

“બરાબર !”

“ત્હમે કંઈ તૈયારી રાખી છે ? અમે નિયમ પ્રમાણે પોલીસ-સુબી. સાહેબને ખબર આપવાના.”

“બહાર ઘોડા તૈયાર હશે !”

“ડીક.”

રઘુનાથ ઝપાટાગંધ અનંતના સમાચાર મેળવવા પાછો વળ્યો.

પ્રકરણ ૩૦ મું.

અનંતે રચેલું તંત્ર.

૨/જોગપાલ-કલ્યાણીનો પોલીસ સુપ્રીન્ટેન્ડેન્ટ સધળા સુપ્રીન્ટેન્ડેન્ટે હોય છે તેમ કહ્યું હતો. કહ્યું એટલે શરવીર નહિ; કારણકે સિંધી અથવા મિયાણાએ જ્યારે જ્યારે ગામ લૂંટ્યા હતા ત્યારે સાહેબનો મૂકામ ત્યાંથી થોડે જ દૂર હોય ! એનામાં કેટલાક અમાનુષી તત્ત્વ હતાં. એ જ્યારે ગામમાં નીકળતો ત્યારે એની ધાક ખુબ બેસતી. બીજાં પણ એ ચાર રજવાડામાં ન્હાની મોટી નોકરી કર્યા પછી આંહી સ્થિર થયો હતો. એક વાર લૂંટારા ગામ લૂંટે છે તે સમાચાર તેને મળ્યા. તે નંદરાજ પાસે ગયો; પણ નંદરાજ એમ કહે તેવો માણસ નહોતો. વરિષ્ઠસત્તાશાહી-જે લૂંટારામાંથી એકનું ધડ જૂઠું પડે તો નંદરાજની સામે કેક કોલાક ઉઠાવી એના સામે એક જખર-દસ્ત લગત ઉઠાવે. ગામ નંદરાજ પોતાની બધી સત્તા સહિત સત્તા-હીન જેવો ગામને લૂંટાતો જોઈ રહ્યો ! ન ગામને મદદ પહોંચી કે ન કમીથી પહોંચાડી શકાઈ.

આમનાં માણુઓ પોતાના બાપદાદાના પાળીઆ પાસે બેસી ધિંમાણુની વાતો કરતા; પણ ધિંમાણુની કળા તો બધી બૂલી જવામાં સંસ્કૃતિ છે; ફળવણી છે; એવું બસો વર્ષ થયાં રહેલું એર નસેનસમાં પ્રસરી જવાથી મૂઢની માફક—અરે અચેનન્ય પત્ય-રની માફક—માત્ર બેસી રહ્યા ! કાઠિયાવાડની—જમીનમાં આજે આ પણ સમય છે !

અનંત રઘુનાથથી હૂંચે પડી રાજગોપાલને બંગલે પહોંચ્યો. તે બહાર બેઠો. અંદર રાજગોપાલ કોઈકની સાથે વાતચીતમાં પડ્યો હતો.

“આ મંડળ મંદિરથી બૂદ્ધ છે ?”

“હા. ” સામે બેઠેલા એક જુવાને જવાબ આપ્યો. તેનો વેષ કારકુન જેવો હતો, પણ તે હૂંપી પોલીસનો માણસ છે એમ એના ચહેરા પરથી સ્પષ્ટ કળી શકાય.

“ત્યારે આનંદમોહન હાલ ક્યાં છે ? મંદિરમાં કોણ કામ કરે છે ?”

“આનંદમોહન મુસાફરીમાં છે, થોડાવખતમાં આવશે, આ માણસ જે મંડળ ચલાવે છે તે જૂરો જ છે.”

“હ”, રાજગોપાલ વિચારમાં પડ્યો.

“ત્યારે રહસ્યમંદિર શું છે ? આ મંડળ શું કામ કરે છે ?”

“હ, રહસ્યમંદિરનો અધિષ્ઠાતા ડો. આનંદમોહન બેકુતસંઘ ઉભો કરવા ઇચ્છે છે. એ બધી ન્હાની મોટી સત્તાઓને એક કેન્દ્રમાં લાવવા ઇચ્છે છે. એનું કામ કલ્યાણીના પરિવર્તન માટે નથી, અમસ્ત સત્તાધીશોમાં નવી મનોદશા ઉત્પન્ન કરવાનું છે; પણ તેમ કરતાં પ્રજાતંત્રની લાવના ફેલાવી—એજ જેને નોકરશાહી માને છે, તેના દરેકે દરેક છિદ્ર નંદરાજ પાસે રજૂ કરી એ પરિવર્તન લાવવા મથે છે. એ નોકરશાહીનો દુસ્મન છે, ને તેથી—એના પર વાકીદે ધ્યાન આપવાની જરૂર છે. ”

“અને આ મંડળ ?”

“હા ! એ મંડળનો સંચાલક પ્રજાકીય સ્વતંત્રતામાં માન-નારો છે. એનામાં સમાજવાદની કલ્પના જુગી રહી છે, પટ્ટાવાળાથી

માડીને ન્હાની મોટી દરેક સંસ્થામાં એનાં એકાદ-એ માણસો ધુસી રહ્યાં છે; અત્યારે હું ચાંદી છું એ ખપ્પર એને પકવાની.

“હું !”

“હા. એની પ્રથા જૂદીજ છે; એ દૂધ વેચનારો બની નવબજારે શું થયું એ જોઈ જાય; માળી બની સાંજે શું બન્યું તે જોઈ જાય છે. એ ડોક્ટર આનંદમોહનનો પ્રતિસ્પર્ધી છે પણ એની પાછળ વિશ્વાસ ને સ્નેહથી ધૂમે જાય છે. અત્યારે ડૉ. આનંદમોહન જ્યારે ઉપલાવર્ગમાં ધૂમે છે; ત્યારે અજ્ઞાન-જનસમૂહમાં અનંત અને એનું મંડળ ધૂમે છે. એમાંનાં કેટલાક રામાયણ વાંચી ગુજરાન ચલાવે છે; કેટલાક કથા કરે છે; કેટલાક મહત્ત્વ દવા વેચે છે; કેટલાક મહત્ત્વ લાણી છે, અને આ દરેક વાતાવરણમાં પ્રજાના હક્ક શું હોય તે સમજાવે છે. છેલ્લા શ્વાસ બરતી વૃદ્ધ સ્ત્રી પાસે આશ્વાસન માટે અનંત મંડળનો માણસ હોય ! વિવાહની ધામધુમમાં મહત્ત્વ કામ કરનાર પણ તે ! પાણીનો અવેડો બંધાવવા ફંડ ઉભું કરનાર પણ તે ! ને સ્ત્રીઓ પાસે ઓખાહણુરમાં-શિવનું આખ્યાન કરનાર પણ તેજ ! આમ અનંતમંડળ અનેક સ્વરૂપે છે; ને લોકચમૂદમાં અનેક રૂપે વહેંચાઈ રહ્યું છે !”

“રહસ્યમંદિર તૂટી શકે; પણ અનંતમંડળ તો પ્રજાનું એના બચ્ચા જેવું હૃદયેશનું જીવન ચર્મ પડ્યું છે.”

“એનું નામ શું ?—આ મંડળ દોરનાર”

“હા એનું નામ...”

એજ વખતે પટાવાળે પ્રવેશ કર્યો “અનંત—નામનો એક માણસ આપને મળવા ઇચ્છે છે.”

“હું !” પેલો જુવાન ખેડો હતો તે ઉભો ચર્મ મથો; “હા એનું નામ—અનંત !”

રાજગોપાળ બચ્ચો; “હું ! અનંત—ત્યારે હવે ? આ એજ પોતે” એના ચહેરા પર અચરમ છૂટ્યો. તે પટાવાળા સામે ફર્યો; “જમાદાર સુલેમાન છે ?”

“હા ! રજા પર છે ?”

“ત્યારે બેઠેલો ?”

“ જી ! એ હાજર છે. ”

“ ડીક, જા પેલા માણસને મોકલ ને જાનેસિદને કહે કે જોવા તે આવીથી નીકળે કે તરત પકડી લે. ”

રાજગોપાલ ને પેલો જુવાન બન્ને આપુર દહિથી દાર તરફ જોઈ રહ્યા. દીવાનું ઝમઝમ થતું તેજ દિવાનખંડના રૂના-ચર' પર પડી ચારે તરફથી પ્રકાશનું પરિવર્તન થતું હતું. રાજ-ગોપાલે પોતાની રીવોલ્વર સંભાળી. એટલામાં એની દહિ સામે ઉભેલા જુવાન પર પડી. એના મ્હેરામાં અડમ ધિર' ને અખંડ શાંતિ હતી; એના તેજપૂર્ણ મુખમાં એક બે-આછી આછી—સ્નેહની રેખા હતી. એ સિવાય આખા મ્હેરામાં નરમાશ કે શુદ્ધતા જેવું કંઈ હતું નહિ. પણ દરેક ક્ષણના જીવનમાં એ જીવતો હતો. અત્યારે પણ એ જીવી રહ્યો હતો. તે વિનયથી રાજગોપાલ સામે ઉભો.

રાજગોપાલને કપાલે પરસેવો આવ્યો, એણે કપાળ પર હાથ ફેરવ્યો ને આડી નજર પોતાના ગુપ્ત પોલીસ તરફ જોયું. એણે ઇશારતથી હા કઢી.

“ તમારું નામ ?—”

“ જી ! અનંત ! ”

“ હા, ત્યારે તમે તો—”

“ અનંતમંડળનો અધિષ્ઠાતા—”

“ હા હા. ડીક ” રાજગોપાલ હસ્યો; “આમને બેસો, ઉભા છો શા સાર ? આવો ! ”

“ મ્હારે આપને એક ખબર કહેવા છે ! ”

“ શું ? બોલોને ખુશીથી. ”

“ કે—આછી કાઢ—”

“ ના કાઢ નથી. આ કાઢ તો મ્હાંજે માણસ છે. ” રાજગોપાલે ગુપ્ત પોલીસ સામે જોઈ કહ્યું.

“ આજે બાર વાગ્યે દેવીસઢ નાસે છે ! ”

“ હું ! કેમ ખબર પડી ? અને તમારે આ પરાપકાર કેમ કરવો પડ્યો ? ” રાજગોપાલ હસ્યો.

“ આ વાત શ્રાવ્ય છે; માનવી ન માનવી તમારી મરણ ! ”

“ હવે એ તો ઠીક ” રાજગોપાલનો વિશ્વાસ ઉઠી ગયો. તેને ભાવ્યું કે આ દગો પોતાને જ ફસાવવા નંદે છે. “ પણ તમને આ કામ કરનાર કોણે નીમ્યા ? જવાબદારી વિનાનાં માથાસે આમ રાજ્યકારભારમાં હાથ નાખે એ મહારાજા નંદરાજને અમલી વાત નથી—સમજ્યા કે ? ”

“ જો તમે મારી પ્રવૃત્તિ રિષે કહેતા હો, તો સ્વતંત્રતાદેવીને ચરણે જીવન આપવાનો મારો નિશ્ચય છે ! ”

“ નવરાશ ! કાંઈ ધંધો નથી કે શું બાઈ ? તમારા મંડળને જેમ બને તેમ જલ્દી વિખેરી નાખજો. સમજ્યા ? ”

“ અમારૂં મંડળ આ આવશ્યી અમાસે જ મળવાનું છે; તમે વિખેરવા આવશી કે ? ” અનંતના સ્વરમાં હવે એનું જોર આવ્યું.

“ નહિતર શા માટે નહિ ? મીઠાની રાખ ને લાઠીના માર પાસે કાણુ ટકે એ જોવું છે ? ”

“ મારૂં નામ અનંત છે; જીંદગી મારે મન રમત છે ! ”

“ આંહી સત્તા તમારી હશે ? ”

“ જે સત્તાને યોગ્ય નથી તેની પાસે સત્તા રહેવા દેવી એ અનુષ્ઠાનો સૌથી વધારે આપધાત છે મંડળ વિખેરવાનું તમને આહ્વાન કઈ છું ! આવશ્યી અમાસ કાંઈ દૂર છે ? ”

“ ઘેરી છોકરાં રખડશે ! બાઈ ! બહુ સાઈ નથી ! ”

“ જ્યારે મનુષ્ય ગુલામ હોય ત્યારે સ્ત્રીને પરણીને સ્ત્રીજ નવા ગુલામ ઉત્પન્ન કરે એ અનીશ્વરવાદ છે ! ઇશ્વર જેવો મનુષ્ય ગુલામ બનવા માટે નથી ! ”

રાજગોપાલનો મગજ ગયો; તેણે રીચાઈવર કાઢી ને જોશથી સામે ધરી, મોટેથી બુમ પાડી;

“ બનેસિંહ ! પકડો—”

જેવ વખતે ખૂની તલવારની સામે હસી શકે એવો નિર્મળ મુદ્રો, એની આંખો અનંતની વચ્ચે ઉભો; એક કલાવર પુરુષ બને-સિંહને બદલે ધુસી ગયો હતો; તેણે મોટેથી કહ્યું.

“ અલાવ ! ખારે રાજગોપાલ ! ”

રાજગોપાળ એ કમલાં પાછો હઠ્યો, એનો ગુપ્તચર આશ્ચર્યમાં રાક પાડી હઠ્યો;

“ડા. આનંદમોહન !”

“હું”

એક પટાવાળાએ પ્રવેશ કર્યો; પણ તે થંભી ગયો:

“સાહેબ ! જેલર શીવલાલ આવે છે !”

રાજગોપાળ આ સીનેમા જેવા એક પછી એક ત્વરાથી બનતા બનાવને ગોઠવી શક્યો નહિ: તે ગુપ્તવાડામાં પડ્યો; એણે રિમોલ્ડર મૂકી દીધી.

“તમે કાણુ છો ?” એણે હવે પેલા નવા આવનારને પૂછ્યું

“હું ! ડોક્ટર આનંદમોહન”

અનંત એની સામે ફર્યો; “તમે આવ્યા ?”

એના પ્રશ્નમાં સમજાય તે કરતાં વધારે અર્થ હતો.

“હા, કારણકે એક વાત તને કહી ન હતી; તે વિશ્વાસથી મારો ધર્મ ત્રીસો પચીસે તત્ત્વજ્ઞાન પણ છે.” રાજગોપાલ કાંઈ સમજ્યો નહિ: તેણે એક રાક પાડી: ‘બેસિંહ’ પણ હજી કાંઈ આવ્યું નહિ; આનંદમોહન તો શાંતિથી બેસતો હતો.

“છેવટની ધડી પર મનુષ્યના વિકારી કમનો આધાર છે. જે આ હિંસક અવસ્થામાં રાજગોપાલ મરે તો એ વિકારી કમનાં અનેક ચક્ર પાછો ફરી-મનુષ્યત્વથી બિન-હિંસક પશુવૃત્તિમાં આવે. જ્યારે તું એને જીવવાનો સમય આપી ત્હારું સ્વાર્પણ કરે તો એ પશ્ચાતાપના અગ્નિથી તવાઈ જીવનને હજી સારું જીવી શકે, અથવા છેવટની ધડી હિંસક વૃત્તિમાં હોય ત્યારે પ્રાણુ ન છોડે. તારી સ્વાર્પણની રાક્ષની તારો વિકાસ તો સાધશે જ”

“તારે યુદ્ધમાં મૃત્યુ પામે તેનું અધઃપતન થાય, કારણકે લે વખતે હિંસાવૃત્તિ પ્રાધાન્ય હોય છે”

“એટલા જ માટે આદર્શ યુદ્ધ નૈતિક સિદ્ધાંત માટે આવે છે: ને તેમાં લગ્યારે-હિંસક વૃત્તિથી નહિ-પણ કર્તાવ્યની હિમ ભળ્યાથી શરવાનું છે”

“એ ઉમલવ્યતા-કર્તવ્યની-સારી નહિ કે આ તમારું અહિં-સાનું તત્વજ્ઞાન” એજ વખતે બનેસિંહે ઉતાવળમાં પ્રવેશ કર્યો.

‘સાહેબ !’ તેણે મહારાજમાં જ કહ્યું: ‘મહારાજકુમાર અનૂન-દેવ પધારે છે ! અને—’

રાજગોપાલ હવે ખરેખર મૂંઝાયો.

‘અને ?—’

‘શિવલાલ કહે છે કે દેવીસિંહ પલાયન કરી ગયેલ છે !’

‘હું !’

તરતજ રાજગોપાલની નજરે અનૂનદેવનો બવ્ય ચહેરો ને શ્વાત મુદ્રા દ્વારમાં દેખાણું. રાજગોપાલ સામે ચાલ્યો; અનૂનદેવ પાછો હટ્યો.

‘આ શું રાજગોપાલ !’

‘જી ! આ બે અજવાબદાર પ્રજાજન છે !’

‘એમ કે ? અને એની તપાસ થાય છે ?’

‘જી ના, એમ તો નહિ પણ-પણ’ કલ્યાણીના ઘડીઆળમાં એકનો ટકોરો થયો. રાજગોપાલ મહારાયો.

દેવીસિંહને ભાગતા એક કલાક તો થઈ ગઈ. હવે એને લાગ્યું કે અનંતની વાત સાચી હતી.

‘પણ શું ?’

‘જી ! આપને એક વિનંતી કરવાની છે. અત્યારે હમણાંજ દેવીસિંહ નાસી છૂટેલ છે, માટે હું સત્તર પાછળ જવા માગું છું.’

‘હું તમને બીજા સમાચાર આપવા આવ્યો છું !’

‘શું ?’

‘રાજવૈદ ને રાધારાણી છોકરાની ચિંતામાં છે ! માટે એ બાબતનો બંદોબસ્ત કરવા જોઈએ તમે રાજભક્ત રહી શકશો ?’

‘જી ! શા માટે નહિ ? પણ હું અત્યારે ઉતાવળથી જવા આવવા માગી માગું છું.’

અનંત અને આનંદમોહન ધીમે પગલે બહાર નીકળી ગયા.

રાજગોપાળ તરત ઉપડી ગયો, અંનં અખૂનદેવ પોતાના હસ્તેશના નિયમ પ્રમાણે એકલો-અદસ્ય રહ્યો ગયો.

થોડીવારમાં કલ્યાણીના માર્ગ પર દોડાની દોડધામ થઈ રહી; પણ અનંત ને આનંદ મોહન શાંત આગળ—વધતા હતા. અનંતના કર્તવ્યધર્મની ઉમ બળ્યતા વિષેના સ્વાક્ષર્માં આનંદ મોહન જવાબ દેતો હતો “કર્તવ્યધર્મની કિમ્બલ્યતા—પરથી મનુષ્ય વારંવાર સરી જાય છે, સ્વાર્પણની રાક્ષનીમયી નહી; માટે વ્યક્તિ વિકાસ ક્રમની સાકિળ એની સાથે વધારે બંધ બેસતી છે.” અનંત ઘેર પહોંચ્યો ત્યાં રઘુનાથ એની રાહ જોતો બેઠો હતો.

પ્રકરણ ૩૧ મું.

જેનું જે થાય તે ખરું.

રૂઘુનાથ તો રાધારાણીનો વિશ્વાસુ માણી થઈ રહ્યો. ગંગાને વિશ્વાસુ પણ એના પર ચોટતો હતો. વિશ્વનાથનું તો એ માણસ હતો; ને જે માટે દેવીસિંહને નસાડી પાછળ રાધારાણીને ચાત્રા કરવા મોકલવા માટે એને ત્યાં રાખ્યો હતો. તે કાર્યમાં એ સફળ થયો હતો; પરંતુ ત્યાર પછી રાધારાણીની મનોદક્ષા ફરી હતી.

જે દિવસે દેવીસિંહ નાઠો—અથવા દેવીસિંહને નસાડ્યો, તેને બીજે જ દિવસે નંદરાજ આવે છે એવો તાર આવ્યો. નંદરાજ આવ્યો પણ તે અત્યંત નિર્જળ અવસ્થામાં હતો, એ વધારે વખત જીવે તેવી આશા હતી નહિ. ધીમે પણ દંડ પમલે શારીરિક નિર્બળતા એના પર ફેલાતી હતી. રાધારાણીને દેવીસિંહના ખ્યાર કરતાં એક બીજું જ મહેત્વ જન્મી. બલિષ્ઠમાં રાજમાતા બનવાની.

નંદરાજની વૃદ્ધાવસ્થા ને અશક્તિના સમયમાં એને ઉપયોગી થઈ પડે માટે એની માગણી પરથી એજન્સીએ મંદનલાલને નાથજ દિવાન તરીકે નીમ્યો હતો; પ્રમુખનમાં સાચી બીના ચર્ચાતી હતી, પણ વીશ્વમી મદીમાં કામળ પર જેમ લખાય છે તેમ આ લખાયું હતું. કલ્યાણીના વાતાવરણમાં મંદનલાલ આવતા ફરી

ક્ષોભ ઉત્પન્ન થયો; ને અત્યારે સૌ પોતપોતાના કાર્યમાં મગ્ન હતા. નંદરાજનો જીવનસૂર્ય ધરે અસ્ત પામતો હતો; ને દેશી-રાજા ગાદીપર બેસે ત્યારે જેવો દબદબો ને બાદશાહી દેખાય છે, તેટલી જ મરીબાઈ ને બેદરકારી એના મૃત્યુમાં દેખાય છે: એ મરે કે જીવે એની ફિકર કાઢતે હાતી નથી. રંકની ઝુપડીમાં બચ્ચું મરે છે ત્યારે એની પાસે આશ્વાસન માટે પિતાની બીની આખ કે માતાનો ધૂન્ન તો હાથ હોય છે; દેશી રાજા મરે છે ત્યારે તેનું છેલ્લું આશ્વાસન એનું મૃત્યુ પોતે જ હોય છે.

અત્યંત સમૃદ્ધિમાં સ્નેહ કેવો વહેંચાઈ જાય છે એનું સોથી સરસ ઉદાહરણ દેશીરાજાનું મૃત્યુ છે ! ડોક્ટરના બીજા ભરવા સિવાય કોઈપણ જાતનું સંભાળભયું સ્નેહમય વાતાવરણ એની પાસે હોતું નથી. રાજાના જીવનનો બધો આનંદ એની છેલ્લી ધડીએ ભયંકર પશ્ચાતાપમાં રૂપાંતર પામે છે ! રાજાનું મૃત્યુ એ મૃત્યુને પોતાને હાસ્ય થાય એવું મસ્કરીભયું જીવન છે ! રાજા પોતે રાજા બનતાં મનુષ્ય રહી શક્યો નથી; બાલ્યાવસ્થામાં મધુર માની ગોદને બદલે પેલા કડક અવાસની મસ્કરીમાં એ જીવન વ્યતીત કરે છે. એની યુવાવસ્થા એક જાતનો દોડયો જતો વેગ છે. વૃદ્ધાવસ્થા ભયંકર પશ્ચાતાપથી ભરપૂર બૂલભયું જીવન છે ! એ બાળક હતો ત્યારે માની મળ મેળવી શક્યો નથી; યુવાન હતો ત્યારે સ્નેહાળ પત્ની પામે ધડીભર 'રાજપદ' મૂકી હસ્યો નથી; વૃદ્ધ થયો ત્યારે પુત્ર-પૌત્રને રમાડતાં 'ભારખમ' જીવન હલકું કરો શક્યો નથી. ઓ ! રાજા બનવું એ કુદરતનો ભયંકર અકરમાત છે, માનવ જીવનની ભૂતકાળની બૂલ છે, દુનિયા પરથી જેમ વહેલું રાજપદ ઉઠી જાય તેમ એટલા મનુષ્યને મનુષ્યત્વનું જ્ઞાન વહેલું થાય !

કલ્યાણીનરેશ અત્યારે આ અવસ્થામાં હતો. એ મૃત્યુ તરફ ધસતો હતો ને એની આસપાસ લડાઈના ભણુકારા વાગતા હતા. રાધારાણી મદનલાલ સાથે મળ્યાં હતાં; ડોહાલાલને વિશ્વનાથ રાધવ સાથે મળી લક્ષ્મીને આગળ કરતા હતા; આવંદમોહન સર્વત્ર ધ્રુમતો હતો; રધુનાથ રાધારાણીને છેલ્લી શેઠ આપવાના વિચારમાં હતો; અનંત ને રાજગોપાળ સરતમાં ઉતર્યા હતા. આમ

કલ્યાણીના વાતાવરણમાં ભવિષ્યના રણયજ્ઞનો નાદ ચારે તરફ સંભળાતો હતો.

શ્રાવણ વદ ચૌદસની અંધારી રાત્રિમાં આજ આજ છાંટા પડતા હતા; ને સર્વત્ર અંધકારનું સામ્રાજ્ય હતું. એ વખતે નંદરાજના મહેલમાંથી એ બાધજો નાંચે ઉતરી. એકની ચાલમાં જીવાનીનું જોમ ને ચપળતા ભર્યાં હતાં. બીજી એની પાછળ ધીમે પગલે આવતી હતી.

“ગંગા” ? આગળ ચાલનાર બોલી: “તું ચાલી પણ શકતો નથી ? અત્યારે નહિ હોય તો ?”

“ના મેં એને આજ સાંજે જ જોયો છે !”

“એમ કે ? ચાલ ઉતાવળ કર.”

ગંગા આગળ વધી ને મહેલ પાછળના બગીચામાંથી એક ઝોરડી તરફ આગળ વધી; તેણે ધીમેથી સકળ ખખડાવી.

“કોણ ?”

“ધીમે બોલ, હું ગંગા !”

ઝોરડીનું બારણું ખોલ્યું ને હીવાના આજ પ્રકાશમાં ગંગાએ એક જીવાનને પોતાની સામે ઉભેલ દીઠો.

“રઘુનાથ ? રાધારાણી પધાર્યા છે !”

રઘુનાથ આ સમાચાર સંભળવાની રાહ જોતો હતો; એટલે એના મ્હેરા પર તિસ્કારભર્યા હાસ્ય સિવાય બીજી કોઈ નિશાની ન હતી.

રાધા આગળ આવી; રઘુનાથ-છાકરા-સંભળે છે કે ?

“હા !” રઘુનાથ મીઠું વેરની તૃપ્તિ ભર્યું હાસ્ય હસ્યો.

“તમારામાં કેટલો વિશ્વાસ મૂકી શકાય ?”

“તમને ચોખ્ખા લાગે એટલો; જગમોહન શેઠની પાર્ટિમાં હું હતો !”

“ખરાખર ! રાધાએ વાત ઉઠાવી: રાજની રમ્મત તું ખેલી શકે ખરો ? આ કાંઈ દેવીસિંહને ખચાવવા જેવો વાત નથી, જીતે ને જીતે તો કલ્યાણીનું રાજતંત્ર તારે ત્યાં, હારે તો મૃત્યુ. ત્યારે એકનું જ મૃત્યુ ચાલ ને તને હોમનાર આનંદ કરે. આ તું સહન કરી શકશે ખરો ?—તને જાણું સહન કરતાં આવડશે ?”

“તમે મને ધડીઆળ પેઠે કામ કરતો; ને નગારા પેઠે ટીપાતો જોયો છે; હું ધણું સહન કરી શકું છું. કારણ કે એથી વધારે બીજા સહન કરે છે ! ”

રઘુનાથના હેલ્લા શબ્દોના મર્મ તરફ રાધાનું ધ્યાન હવું નહા; તે પોતાના કાર્યમાં મશગુલ હતી.

“ઠીક; જે છોકરા સાંભળ; રાજવૈદને ત્યાં જા...”

રઘુનાથની નજર સમક્ષ નવો પ્રશ્ન—નૈયા કાપડો ઉભો થયો; તે જ્ઞાતિથી ઉભો.

રાધારાણી છેક પાસે આવી: “ત્યાં દેવીસિંહ ટે !”

“હા” રઘુનાથે ડોકું ધુણાવ્યું.

“એને પૂછજો કે તૈયારી કરી ? જે હા કહે તો કહેજો કે કાલે સવારે પાંચ બજશે.”

“બીજું કંઈ ?”

“નહિ !”

“તમને જવાબ ક્યાં આપું ?”

રાધારાણી જરા-પાછળ હતી, તેણે ગંગાના કાંનમાં કહ્યું: રઘુનાથે તે સાંભળવા ચત્ત કર્યો પણ પૂરું સંભળાયું નહિ. ગંગાનેો સ્વર કાંઈક ઉચ્ચો હતો. તેમાંથી જે ચાર શબ્દ છીંટ્યા;

“બહુતો—રાત કાઢે તો !”

“રાધા પાછી આવી: તું ગંગાને આંહી જ મળજો. એ ત્હારી રાહ જોશે.”

રઘુનાથ ઝપાટાખંધ અદ્રશ્ય થઈ ગયો. રાધારાણી પાછાં વળ્યાં. “ગંગા ! હું તૈયારી કરું છું તું જલદી આવજો. વખતે લપટયા તો ! કેમ સાચું કે નહિ ?”

“હા બા સાહેબ ! પણ જે જે હો” તે છેક પાસે આવી “પેલી લાકડીમાંથી કુચી કાઢીને જૈવેરાત પરજ હાથ નાખો ! બત્તારે હવે એને બાન નથી.”

રાધારાણી ચાલી ગઈ.

રઘુનાથ ઝપ ટાળખંધ આમળ વધતો હતો. એના જીવનનો આ હેલ્લો પાસો હતો; રાધારાણી કાંઈ મહેચ્છાથી રાકાઈ ગઈ છે એ એને ખબર હતી: એ મહેચ્છાને ધૂળ મેળવવા, હેલ્લો પાસો

હોવા નાખવા, એ રાહ જોતો હતો. અત્યારે એ તક એના હાથમાં આવી હતી. પણ રાધાને સદેશો એ બરાબર સમજ્યો નહીં હતા.

તેમજ ગંગા સાથેની વાતચીત પણ બરાબર સંભળાણી નહોતી. રાધા પોતાને થાપ ન મારી જ્ય એ વિષે વિચાર કરતો તે આગળ વધ્યો.

હા ! હા ! હા ! હા ! રાજવેદના બંગલા પાસે પહોંચતાં તે અચાનક હસી પડ્યો : પોતાના હારમના પડખા સિવાય બીજું કંઈ રાત્રિમાંથી આવ્યું નહોતું. અરેરે ! રઘુનાથ ! તું આટલો જ શક્તિ ધરાવે છે ? તે મનમાં જ બોલ્યો : રાધાના શબ્દો એના સંપૂર્ણ અર્થમાં અચાનક એને મન સ્પષ્ટ બન્યા હતા : બીજું કંઈ નથી. કાલે સવારે પાંચ વાગ્યે કાં રાધાને છોકરું આવશે ને કાં એ દેવીસિંહને ઝવેરાત સોંપશે !

વગર પેટ છોકરું ! શું કરશે બાહ્યાશ વિદ્યાનથાજીઓ ! તે તરતજ પાછો ફર્યો : કોને કહેવું ? રાજગોપાળને ? ના, મદનલાલને હાથ ફેટલો છે એ જાણવા વિશ્વનાથજી ઠીક પડશે.

તે જાણે હતો હોય તેમ વિશ્વનાથને ત્યાં પહોંચ્યો ; વિશ્વનાથને હમણાં હમણાંમાં રઘુનાથ આમ અનાયક જમાડતો એટલે દરવાને એને જવા દીધો.

વિશ્વનાથ હજી પોતાના દિવાનખંડમાં જાગતો બેઠો હતો તેની સામે એક જુવાન બેસીને વાતો કરતો હતો.

રઘુનાથે અંદર જોયું ; આ કોણ ? નથુ. એ અત્યારે ક્યાંથી ? તેણે કાઠળ ખખડાવી ; સહુજ !

“ કોણ ? રઘુનાથ આવને ! ”

‘ જી ’ કહી રઘુનાથ અંદર ગયો. અંદર નથુ બેઠો હતો ; ‘ કાં નથુભાઈ ! તમે ક્યાંથી ? ’

“ શું કરે ? આવવું પડે નાં ? કાં શું છે ? ”

“ જી આપને જલ્દી મળવું છે ! ”

વિશ્વનાથ ઉઠીને અંદર ગયો. જતાં એણે નથુ તરફ એક અર્થભરી દ્રષ્ટિ નાખી ; રઘુનાથ એના મનમાં સમજ્યો નહિ, પણ નથુને હચમચાર સંભાળતો જોયો ; ‘ એવ તારીની ! બાને તો મારો પણ અવિશ્વાસ છે ! ઠીક છે ! ’

“ કાં શું છે ? ”

“ જી, પરમ દિવસ રાધારાણીને છોકરું આવશે અથવા—”
રઘુનાથે વખતમાં ફેરફાર કરી નાખ્યો; કાલને બદલે પરમ દિવસ કહી દીધું.

“ હું ! તને ક્યાંથી ખબર ? છોકરા ! રઘુનાથ ! ”
રઘુનાથે એનો અવાજ જાળખ્યો. નક્કી નથુએ અવાજ સમાચાર આપેલ હોવા જોઈએ. ને એટલા જ માટે મને રાધાનો માણસ ધારી, એણે એકંતમાં આવતાં નથુ તરફ અર્થભરી દ્રષ્ટિ ફેંકી !
રઘુનાથ ટદાર થયો; ‘ તમને ક્યાંથી ખબર ? હું પોતે જ... આ સમાચાર દેવીસિંહને આપવા જઈ છું. ’

વિશ્વનાથ ગંભીર બની ગયો; આ છોકરો બધું જાણે છે; પોતે પહેલો સમાચાર જાણનાર બની, સોંથી વધારે અગત્યનો પુરુષ બનવાની, વિશ્વનાથની મહેચ્છા પર ધા પડ્યો. રઘુનાથ તે કળી ગયો.

“ પણ તમે અજાણ્યા ન રહો માટે તમને કહું છું. ”

‘ બરાબર ’ વિશ્વનાથ યંત્રવત્ જવાબ આપતો હતો; “ પરમ દિવસ ચાર વાગ્યે સવારે છોકરું આવશે કાં ? દેવીસિંહ આંહી છે ? ”

“ હા. રાજવૈદને ત્યાં. ”

“ બરાબર એ નથુએ કહ્યું. ” નથુ !—વિશ્વનાથે હથે બન્નેની વાતમાંથી સાર ખેંચી કાઢવા નિશ્ચય કર્યો. નથુ આવ્યો. નથુના તેજપુર ગામમાંથી જ આ સમાચાર ફેલાયા હતા; ”

“ ત્યારે દેવીસિંહ ત્યાં આવીને કંકુને તેડી લાવ્યા એમ ના. ”

‘ જી હા. અને આંહી રાજવૈદને ત્યાં એને રાખેલ છે. અને પછી એનો ઉપયોગ સહેલાઈથી થાય. ’

“ કંકુ કોણ ? ” રઘુનાથ પૂછ્યું.

“ જી. એની રખાવત છે. એને છોકરું આવે તેમ છે. એટલે પછી તેને આંહી લાવ્યા છે. ”

રઘુનાથને હવે પૂરેપૂરી સાંકળ મળી ગઈ; હવે તે પાછો ફર્યો.

“ ત્યારે ત્હમારી કંઈ સુચના ?— ”

“ હા. દરબાર સાહેબને કેમ છે ? ”

“ ઠીક છે. કાલે નહિ હોય. સવારે. ”

“ હું ! ” ‘ હા ’ રઘુનાથે ટુકો જવાબ વાળ્યો ને તે એકદમ પાછો ફર્યો.

રાજવૈદને ત્યાં પહોંચ્યો. સારે ધારે અધંકાર ફરીને જામતો.

હતો; ને થોડાક છાંટા શરૂ થયા હતા. દેવીસિંહ હમણાંજ પથારીમાં પડ્યો હતો, કારણકે રઘુનાથના પહેલેજ સાહે તે બહાર આવ્યો.

“કા કાણુ છે?”

“હુ, હું રઘુનાથ! ”—રઘુનાથ એક પાસે ફર્યો.

“કા શું છે?”

“હુ, પરમદિવસ સવારના ચાર વાગ્યે—”

“હા!” દેવીસિંહ ગભરાયો: “પણ—પણ—શું તું ત્યાં શું કામ કરે છે?”

“હુ, હું—રઘુનાથ હજી પાસે આવ્યો: હું ત્યાં માળી કહેવાઉં છું” પણ રાધારાણીના સંદેશ લઈ જાઉં છું!”

“ત્યારે ત્હેં બરાબર યાદ રાખ્યું છે? બૂલ નથી થતી કે? કાલે તો નથી કીધુંનાં? અને—અને અહીં તો આજ...આજનો દિવસ.”

‘હા’. રાધારાણીએ એ કહ્યું છે. “ફિકર નાહ. આજ જન્મ થાય તો પણ વાંધો નહિ. મદનલાલ છે. એવી નીમેલ લેડી ડોક્ટર છે, પછી શું વાંધો છે?”

“બરાબર. ત્યારે તું સમજ્યો છે.” દેવીસિંહના ચહેરા પર સંતોષ છવાયો.

‘હા. દરબાર સાહેબ ધડી—એ ધડીમાં નહિ હોય. ને કાલે આમ થાય તો દેખાવમાં અપશુકન મનાય; માટે એક દિવસ પછી’ રઘુનાથે શાંતિથી એક પછી એક વાક્યો ઉચ્ચાર્યાં.

‘દરબારસાહેબ—રાગસાહેબ—બસ છેલ્લી—’

‘હુ હા, છેલ્લી અવસ્થામાં જ છે. કદાચ હું પહેંચીશ ત્યાં જ નહિ હોય. આપને કાંઈ કહેવરાવવું છે?’

‘હા. તૈયારી રાખજો, પરમદિવસ ચાર વાગ્યે.’

‘બસ?’

‘બસ.’

રઘુનાથ એટલી જ ઝડપથી પાછો ફર્યો: કલ્યાણીની શેરી પછી શેરી વઢાવતો તે એક સાંકડી શેરીના એ માળના ઘર પાસે ઉભો: દીવો બળતો હતો: નાગમતીનું છુલછુલ પક્ષીના સ્વર જેવું આનંદી હાસ્ય એના કાન પર અથડાયું: તે એ કમલા પાછો હસ્યો: ‘આ શું? અહીં તો સ્નેહની સૃષ્ટિ જમી છે!’

રઘુનાથ ધીમેથી ભીતનાં ન્હાનાં ન્હાનાં છિદ્રોમાં પગ દઈ અડખઅડી વંડી પર આવ્યો. વંડી પાસે બારી હતી: પણ તે આંત્રે નહોતી; પડખામાં હતી. એટલે વંડી પર નિરતિ ખેંડા: અંદરથી નાગમતીના સ્વર આવતો હતો: ‘હવે ત્હેં મોંઘા બન્યા છે!’

‘એમ કે? અને તું ક્યાં જોઈ—મોંઘી છે?’ રઘુનાથ હતો ત્યાં જ થંભી ગયો. બીજો સ્વર અનંતનો હતો. નાગમતી આંધી એકલી રહી ને અનંત વારંવાર રઘુનાથ પાસે આવતો એટલે એમની વચ્ચે સ્નેહનું બીજ રોપાયું હતું. તે આટલી અવસ્થાએ પહોંચ્યું ત્યારે જ રઘુનાથના કાન પર તેનો સ્વર આવ્યો:

‘કાલે આવણી અમાસ છે એ ખબર છે?’

‘એનું શું છે?’

‘કેમ ભૂલી ગઈ કે શું? કાલે અનંતમંડળ એનું વ્યવસ્થિત કાર્ય શરૂ કરશે. રાજગોપાલને પણ કાલનું જ આમંત્રણ છે.’

‘રાજગોપાલને શેનું?—તમે સાહસની વાત કરો છો ત્યારે મારા રૂબે રૂવામાં ધુળરી છૂટે છે. તમે મને મળ્યા શું કરવા?’

‘કારણકે—’અનંત હસ્યો: ‘મારો સ્વભાવ તને ગમ્યો!’ રઘુનાથને વાર્તાલાપ સાંભળવાની પુરસદ ન હતી: તે એકદમ નીચે ઉતર્યો: ને એ હાથે તાલી પાડી.

બારી ખોલી, નાગમતીએ નીચે જોયું, અને માયાબર્યો સ્વર આવ્યો: ‘રઘુનાથ! કેણું તું છો?’

‘હા, હા. અનંત ત્યાં છે?’

‘હા, આ ખાણુ આવને!’

રઘુનાથ બીજી તરફથી અંદર ગયો. અનંત ત્યાં જ બેઠો હતો; એણે રઘુનાથ તરફ જોયું. રઘુનાથના ચહેરામાં મીઠી મસ્કરી સિવાય કંઈ હતું નહિ.

‘અનંત! તારા કાર્ય માટે લાખો રૂપિયા પેદા કર્યા છે, પથ્ય તું—’

‘શું કહે છે?—ચાલ, હું મહાગ કાર્ય માટે બધી સજ્જિતોડી શકું છું! બોલ શું છે?’

‘તું કાલે પાંચ ત્રાગે રાધારાણીના મહેલના બગીચામાં પશ્ચિમ ખુણા પર ઉભો રહેજે; તારે કહેવું કે મને દેવીસિંહ મોકલ્યો છે. અને કાલે સવારે ચાર વાગ્યે એટલું કહેવરાવ્યું છે.’

‘હા, પથ્ય આ શું છે બધું?’

‘એ પછી ખબર પડશે. કહેવું કે દેવીસિંહ ખાસ રાજવેદના કહેવાથી રોકાઈ ગયા છે, ને મને મોકલ્યો છે.’

‘કાલે આવણી અમાસ છે, કાં?’

‘હા, એનું શું છે?’

‘કાલે રાજગોપાળ-અનંતમંડળ વિખેરવા આવનાર છે. ને હું ત્યાં ઉભો રહેનાર છું !’

‘ક્યારે ?’

‘રાત્રે; સાડા નવથી અગીઆર બાર.’

‘પણ મહેં કહ્યું તે બૂલતો નહિ. અને હવે ત્હમને-’ ને હસી પડ્યો.

નાગમતી નીચે જોઇ હસી પડી. ને તે બન્નેને એના નિર્દોષ આનંદમાં મૂકી રઘુનાથ-એકલો પાછો ફર્યો.

રઘુનાથ પોતાની ઝોરડીએ પાછો ફર્યો ત્યારે ગંગા તો રાહ જોઇને અધમૂઠ ધઇ ગઇ હતી.

‘અરે ! રઘુનાથ ! આટલી જ વાર ?’

‘શું કશું ? આજે જ છોડરાનો જન્મ થઇ ચૂક્યો છે !’

‘ત્યારે તો-હવે-’

‘શું વાધો છે ? મદનલાલ આપણા છે ને ?’

“ઠીક જોલ જોલ, શું સમાચાર કહેવરાવ્યા છે ?”

“એમ કે કાલે નહિ આવે. કાંપજ શંકા પડી જાય તેવી બીતિ છે પરમદિવસ-શુદ્ધ ૧. સવારના ચાર વાગ્યે આવશે. ને વખતે એ વાત સહિસલામત પાર ઉતરે કે ન ઉતરે, માટે કાલે સવારે-વદ ૦)) પાંચ વાગ્યે-એક માણસ મોકલશે. એના માર્ગત ત્હમે બધું જોખમ કાઢી નાંખજો. સમજ્યાં કે ? વખત છે. બૂલતા નહિ.”

‘કાલે સગરે પાંચ વાગ્યે આવશે ?’

“ના, પોતે નહિ આવે; કારણકે હજી-” તે છેક પાસે આવ્યો એને રાજગોપાલની શંકા છે. માટે બહાર નહિ નીકળે. પછી પરમદિવસ નિર્વિઘ્ન પસાર થાય એટલે બસ. કેમ એમજ નાં ?”
—રઘુનાથ મીઠું હસ્યો:

‘હાં બાપુ ! જીવતો રહે. લે-’એમ કહી ગંગાએ રઘુનાથના હાથમાં સો રૂપિયા આપ્યા; ‘બા આપતાં ગયાં છે હો !’

રઘુનાથ ફરી મીઠું હસ્યો: “બાએ તો મહેને નવું જીવન આપ્યું છે.”

ગંગા કાંઈ શંકા વિના અંદર ચાલી ગઇ: ત્યારે રઘુનાથ માળા-પોતાની ઝોરડી દસાવી એક વખત ખડખડાટ હસ્યો. “આ ઘટનામાં કાલે જેવું એ થાય તે અજાણું.”

પ્રકરણ ૩૨ મું

આવણી અમાસ

રૂઝિના નવ વાગ્યે કલ્યાણીની એક શરીમાં એક જુવાન ધસતો જતો હતો; તે ચાલતો નહિ હતો પણ દોડતો હતો.

અંતે તે એક જુના જેવા મકાન પાસે થંભી ગયો; તે થોડી-વાર ત્યાં ઉભો હશે તેટલામાં એની પાસેથી સંખ્યાબંધ માણસો પસાર થઈ ગયા; છેવટ એક વૃદ્ધ ફરીર ને એક જુવાન સાથે પણ આવીને ચાલ્યા ગયાં. સૌ તે મકાનની અંદર જતા હતા; આ જુવાન પણ અંદર ગયો. અંદર દેખાવ અતિ બગ્ય હતો. એક ઉંચી બગ્યા પર કેટલાક કેસરીઆં વસ્ત્રો પહેરેલાં નવજુવાનો બેઠા હતા; પાસે પાસે એક બેજો નગારે ધાન નાંખતો હતો; એક બેજો ઉભો રહી રણશોગડુ ઝુંકી રહ્યો હતો; ને બીજા બે ચાર આમથી તેમ આંટા મારી રહ્યા હતા. એકદમ સૌ બેસવા લાગ્યા, ને અનંત આવતો દેખાયો. એની સાથે-પણ જરાક પાછળ-અરણુ હતો.

પેલો જુવાન તો ધડીબર થંભી ગયો; શ્વાસ પણ સ્થિર થઈ ગયો; સામેથી જ રાજગોપાલને તેની પાટી સહિત આવતો જોયો. છેલ્લામાં છેલ્લી બધા પ્રમાણેના ચકચકીત છુટ ને તેનો મુની-ફોર્મ—એ તરફ કેટલાકનું લક્ષ્ય બેસાયું; કેટલાક બેઠરકાર શાંત બેઠા રહ્યા. પેલો જુવાન આ બધું જોઈ રહ્યો, એટલામાં એના ખભા પર હાથ પડ્યો; તેણે પાછળ જોયું:

‘અરે લક્ષ્મણ ! તું ? ક્યાં છે અરજુરાજ ?’

‘એ રહ્યા’—લક્ષ્મણે અરજુરાજ તરફ એનું ધ્યાન ખેંચ્યું; ‘અને તમને બોલાવે છે !’

રઘુનાથ ત્યાંથી અરજુરાજ હતો ત્યાં ગયો. એના ચહેરા પર ચુડીક વધારે સ્થામતા હતી; ને ન કળી શકાય એવી દાઢી તથા મુકાનીથી એણે પોતાનો ચહેરા બદલાવ્યો હતો;

‘રઘુનાથ ! આંધી તો રાજગોપાલ દેખાય છે ને કુલે લંબે અખર છે કે ક્ષત્રિય ધર્મમાં જ માનું છું. માટે આ અનંતની

બવસ્થા પૂરી થાય પછી હું ચાલ્યો જઇશ. તું શું બન્યું એ કહે કહીશ કે ?

‘હા.’

એટલામાં અનંત બોલતો હતો.

‘રાજસ્થાનમાં અનેક ન્હાની મોટી સત્તા છે. ન્હાની સત્તા એટલી ક્ષુદ્ર છે કે એ‘શી રૂપીઆનો થાણુદાર કે સો રૂપીઆનો મેનેજર એને ધમકાવી દાટે છે. આ બધા ન્હાના જાગીરદારો ને ભાષાતોને સરદારસભા બનાવી એકત્ર કરવા, ને સરદારસભાના રક્ષણ માટે બધી મોટી સત્તાએને એકત્ર કરી રાજસભા બનાવવી. રાજસભા, સરદારસભાની ન્હાની મોટી આજ્ઞા સાંભળે; ને પોતાનો એ વિષેનો મહત્ત્વ અનાજ વરિષ્ઠ સત્તા પાસે મૂકે; મૂકે એટલું જ નહિ, પરંતુ જ્યાં જ્યાં વરિષ્ઠ સત્તા રાજપદના ગૌરવને હાનિ પહોંચાડે, કેળવણીના બહાના નીચે ન્હાના કુમારોને કુતરો રમાડતાં શીખવાડે, કે મદદ આપવાને બહાને કેટલાક ઢંગધડા વિનાના એજન્સીના નોકરોને દિવાન કે નાયબદિવાન નામી રાજની સત્તા વધારે ને વધારે ક્ષુદ્ર બનાવે—આવું બને તો— આ રાજસભા એ વિષે પોતાના નિશ્ચિત અભિપ્રાય દર્શાવવા તૈયાર થાય. જે ધડીએ રજવાડા માત્ર પોતાનું ગૌરવ સમજી, સામ્રાજ્યના મિત્ર તરીકેના હક્ક ને મોભો સમજી લેશે, તે જ ધડીએ વરિષ્ઠ સત્તા એમને સાચા મિત્ર માનશે ! અત્યારે પરિસ્થિતિ એવી છે કે સૌ પોતાપોતાનાં બનાં કુખ પોતે જ સમજે છે. રાજઓ જેટલા એક બીજાથી દૂર છે. તેટલા વધારે દુઃખી છે. એનું પરિણામ એ આવ્યું છે કે જ્યારે કંઈ સત્તા બીજાની સામે સાધારણ તકરારમાં પડે છે ત્યારે એનો નિકાલ કરવાની શક્તિ કેમ રાજસભા પાસે નહિ હોવાથી, આ હકયોગની સાધના કરતાં કેટલીક વખત ઝલાનિ ઉત્પન્ન થાય; એટલી ગૌરવહાનિ બન્ને સહન કર્યે જાય છે ! કણુક છે કે અરસપરસનો કણુઓ વરિષ્ઠ સત્તા પાસે લઈ જવાનું રજવાડાએ વચન આપ્યું છે, પરંતુ જો પોતાનું એક પંચ નીમી બધા એને— એના ચુકાદાને સ્વીકારવાની વિવેકશુદ્ધિ દર્શાવે તો વરિષ્ઠ સત્તા એનો વિરોધ કરવામાં કંઈ ક્ષામણુ ન બુઝે. આમ બધી સત્તાએને એકત્ર કરી, સામ્રાજ્યમાં ગૌરવ સ્થિત રહી

સકાય છે. એવી ભાવના ખીલવવાનું કાર્ય-ડા. આનંદમોહને સ્વીકાર્યું છે.'

સૌએ આસપાસ જોયું, પણ ડા. આનંદમોહન જણાયો નહિ.

'હવે આપણા પ્રગતીય મંડળની વાત. આપણે જૂના જૂના છીએ એ ભાવના આપણા એક જ ભાવન વહેતી મારે છે. વળી સૌને જૂદું જૂદું દુઃખ હોવાથી, એકના દુઃખમાં ખીળીને તટસ્થ રહેવાનું કારણ મળે છે. એટલા માટે કાઠીઆવાડની ભૂગોળ ગમે તેમ ફરે; આપણે મન એક કાઠીઆવાડી રહેવો જોઈએ. દરેક ગ્રામ્ય સમિતિ કે-દ્રસ્થ પ્રગતીય મંડળ સાથે સંબંધ ધરાવે; અને જૂની-મહાજનની પદ્ધતિ પ્રમાણે ગામના મત પર પોતાનો કાણુ જમાવે, ખેડુત સંઘ જે ઠરાવ કરે તે દરેક ખેડુત-પછી તે ગમે તેના તાબાનો હોય-પણ. આ પાલનમાં જે મુશ્કેલી નડે તે એક ખેડુતી કે એક ગામના ન મનાતાં બધાની મનાય, ને ત્યાં બધાનું બળ રેડાય. આણું થાય તો જ કાઠીઆવાડમાં નવચેતન પ્રસરે.'

'આ બડતને અમે ધર્મ સાથે જોડી દેવાના છીએ. દરેક મંદિરમાં એક પૂજારી—બ્રહ્મચારી આ કાર્ય પર જ જોડાશે. દરેક શિક્ષિત મનુષ્ય ન્હાના ન્હાના ગામડામાં રામાયણ, મહાભારત ને પુરાણ માફત આ સંદેશો પહોંચાડશે; જ્યાં પ્લેગ હશે ત્યાં અનંતમંડળનો મનુષ્ય મૃત્યુના મોંમથી બાળકને ઝડપથી મા પાસે મૂકશે; જ્યાં જ્યાં સત્તા પેશતાના અભિમાનમાં મશ્ગુલ બની લોક-કલ્યાણ વિષે ખેદરકારી દર્શાવશે ત્યાં ત્યાં અનંતમંડળનો એક શિષ્ય ખડો હશે; ખેડુને હિસાબ ન આવડે ત્યાં એ હિસાબ કરતો હશે; પરબ પર પાણી પાતો હશે; સવારું સાંજ લોકોને બડતનું રહસ્ય સમજાવતો હશે; મૃત્યુ પામતા પશુ પાસે ધાકનો પૂજો છોડતો હશે; ઓઝો પાસે ભારત દેવીના ચમત્કાર વર્ણવશે ને આવી રીતે દરેક મૃત્યુ પામશે. ને પોતાના હાથને કાકડો ખીળીને આપતો જશે. ઉપરથી અખંડ માર આવે છે, ને દિલ્હીના કાશ્મીર દરવાજા પાસે એક પછી એક શિપાઈ પોતાનું કર્તવ્ય કરતો જાય છે. એવી જ સ્વાર્પણની રાક્ષસી આ ધાર્મિક બડતમાં જન્મવી છે.'

‘એનો આ પ્રથમ પ્રયોગ અનંતમંડળ છે. આ પ્રભાકીર્તિ લક્ષ્મણ કામ અનંતમંડળ કરવાનું છે; અને આ હાથથીમાં અત્યારે આટલા જુવાનો છે !’

અનંતે ચારે તરફ દ્રષ્ટિ ફેરવી. કેસરી રંગના ફેંટાથી શાભી રહેલા અનેક યુવાનો એની સામે તરી આવ્યા.

‘અને આ મંડળને રાશની કાઢી અંધારામાં વિખાઈ જવાની આજા હું—પોલીસ સુપ્રીન્ટેન્ડેન્ટ કહું છું ! ચલાવ !’

રાજગોપાલનો સ્વર ગાળી રહ્યો. અનેક યુવાનોના ચહેરા પર હઠયોગની ખુમારી આવવા મંડી.

‘અને અમારા સત્યના સિદ્ધાંતને જૂઠું પડવાનું નથી !’

અનંતનો દૃઢ અવાજ સાંભળી રઘુનાથ ચરચર્યો.

‘પરિણામ સાફ નથી !’

‘સત્યની પાછળ સર્વસ્વ અર્પનારા જુતકાળનો ઇતિહાસ વાંચે છે, ભવિષ્યકાળનું પરિણામ નહિ !’

‘બનેસિંહ !’ રાજગોપાલનો કંકેશ સ્વર ગાળ્યો: ‘ત્યારે ચલાવો કારડા ! બાઈ કીધે બોર નહિ મળે !’

‘અને’ અનંતના સ્વરમાં અતિ ભવ્ય મનોદશા દેખાણી. એણે પોતાનો સિંહ જેવો ખભો હલાવ્યો. તે ફરી સ્થિર થયો. એના દષ્ટિપાતથી અનેક યુવાનો એકા થઈ ગયાં. ‘અને જો આ કારડામાં પુરુષાર્થ હોય તો વર્ષોની તાલીમથી તૈયાર થયેલા આ નવજુવાનો પણ જોતો જા !—મરીશીટવાની ધમશ જોને નસેનસમાં છે એને મન આ સ્વાતંત્ર્યનો અવાજ છે ! આવ ! પ્યારે રાજગોપાલ !’

બનેસિંહે એક પછી એક ચાર કારડા બેંચ્યા; એના ફડાક ફડાક થતા શબ્દથી મંડપ ગાળી રહ્યો: દરેક કેસરી સાફ નીચે ઢંકાએલું કુમળું—હજી દુધ પીતું હોય તેવું—મોં નીચે નમ્યું. છાતી પર લગાવેલી અડગ અદબ પર સર ઝુક્યું. હજારો ધુરંકતા શબ્દોની વચ્ચે અડગ શાંતમૂર્તિ જેવા તેઓ ઉભા.

આ મનોરમ દશ્યની પાસે એક ફોટેલ-ટ્રેલ ગોદડી ને પવનથી હિટા મોટા બાજ વાળો વૃદ્ધ ફકીર આવી ઉભો: રઘુનાથ આશ્ચર્યથી સ્થિર થઈ ગયો: ‘અને રાજગોપાલ ! બાજ હવે રાજગોપાલની પ્રજ્ઞાસિ ભળવવા પ્રભાવન પર કોયડા ચલાવે છે.’

‘હું!’ રંધુનાથનો સાદ ફાટી ગયો: ‘આ કાણુ?’ એજ વખતે એની નજર ફકાર પાછળ ઉભેલ સાધુ જેવા પુરુષ પર પડી. બે સ્થિર બની ગયો: ‘ડા. આનંદમોહન! —’

ફકાર બોલતો હતો: ‘એમ કાંઈ બિવિધ્યનો ઇતિહાસકાર ન ફકી જાય, માટે તું રંજપૂતનો ધર્મ શીખ!’

‘તું?’ રાજગોપાલનો સાદ ફાટી ગયો.

ફકારે પોતાનો હાથ ગળા સુધી ઉંચો કર્યો: બીજા જ ક્ષણે ફાટેલ ગોદડી-ખોટા બાલ-બધા હમલો થઈ જમીન પર પડ્યાં.

રાજગોપાલ પાછો હડી ગયો, બનેસિંહ થંભી ગયો, રંધુનાથ મોંમાં આંગળાં નાખી ઉંચો કુદ્યો: ‘મહારાજ અનૂનદેવ!’ તેનાથી બોલાઈ ગયું.

‘મહારાજ! —’ રાજગોપાલ પોતાની સ્થિતિ સમજાવવા જતો હતો:

‘રાજગોપાલ! જેવા રાજા આંહો પૂજાય છે તેવા પૃથ્વીમાં કયાંય પૂજાતા નથી: માટે પૃથ્વીના મનુષ્યથી જુદી જ ઉદારતા અને જુદી જ મનોદશા હોય તે રાજા.’

સલાના એક છેડાથી બીજા છેડા સુધી આનંદનો અવાજ આસ્યો ગયો: ડા. આનંદમોહન અર્થસ્યક દષ્ટિથી અનંતને વીંધી રહ્યો.

‘પણ આજ તું જા: મનુષ્યની વાસ્તવિક ઇચ્છાઓ દબાવી રાખવી એ એને અજોય બનાવવા જેવું છે. કંઈ પ્રજા પ્રજાને જીતી શકી છે? પ્રજાને એક મનુષ્ય જીતી શકે, કાંઈ પ્રજા નહિ. કારણકે અસામાન્ય મનુષ્ય એકજ હોય છે. ફ્રેંચ રેવોલ્યુશનમાંથી શું નીકળ્યું ખબર છે?—લાખો દિલને જીતી શકે તેવો નેપોલ્યન. ઇંગ્લીશ રેવોલ્યુશનમાંથી શું આવ્યું?—રાજવેલ્લવ ત્યાગી પ્રજાને સેરો શકે તેવો એક કામવેલ. રશિયન રેવોલ્યુશનનું પરિણામ શું છે? ગરીબને બૂખ્યાં જોઈ પોતે બૂખ્યો રહે તેવો એક આદર્શ પુરુષ-લેનીન. તને ખબર છે કે મનુષ્ય સ્નેહથી કાંઈકને પૂજે ત્યારે જ આરામ પામે છે. ને માનવસ્વભાવની આ જીવંત કલ્પના પર રાજસિંહાસન રહે છે. જા, જા, પ્રજાની સ્વતંત્રતા દાખીને રાજમદનો વિનાશ રાખવાનું તને ક્યાંથી! —’

રાજગોપાલ અનંતની સાથે શરતમાં હારી ચૂક્યો હતો; તે ધીમેથી ચાલ્યો ગયો; ને તેની પાછળ ધીમે ધીમે આખું મંડળ ખાલી થઈ ગયું.

સોની પાછળ અનંતની સાથે રઘુનાથ નીકળ્યો.

‘અનંત ! આજે તારા વિચારનું પરિવર્તન કેમ થયું, એ હું સમજ્યો છું.’

‘મારે માટે જ નથી; આદર્શ રાજા જોયા પછી મનુષ્યમાં બીજી વ્યવસ્થા કરવા જોઈથી ધમકા રહેતી નથી; અને બધી વ્યવસ્થાનું અંતિમ પરિણામ એ હોઈ શકે; વળી ગુરુદેવ—ડા. આનંદમોહને પણ મને ફેરવ્યો છે.’

‘બરાબર.’

કલ્યાણીના ટાવરમાં એક થયો; બન્ને જણા રઘુનાથની ઝોરડી તરફ ચાલ્યા. રસ્તામાં આનંદમોહન અને અન્નૂનદેવને મૂલ તરફ વળતા જોયા.

‘અત્યારે ?—’ રઘુનાથે પૂછ્યું: ‘મહારાજા છેલ્લા શ્વાસ લેતા લાગે છે !’

‘હા’ આનંદમોહને ટુંકા જ જવાબ વાળ્યો; ને તે અન્નૂનદેવની સાથે મહેલમાં ગયો.

આજે કલ્યાણીનો નરેશ લવ્ય મહેલમાં છોડવી ન ગમે તેવી વસ્તુઓ છોડવા તૈયારી કરતો હતો; આનંદમોહન અને અન્નૂનદેવ પહોંચ્યા ત્યારે તે ધીમે શ્વાસ લેતો હતો; નિદ્રામાં એની મુખમુદ્રા પર આછી રોશની આવતી હતી.

આનંદમોહન અને અન્નૂનદેવે પ્રવેશ કર્યો તેજ વખતે કોઈકને સપાટાખંધ ત્યાંથી જતું જોયું; આનંદમોહન આગળ હતો તે પાછો ફર્યો અને ધીમેથી બોલ્યો: ‘રાધારાણી હતાં કે ?’

‘હા !’

હજી અન્નૂનદેવ પૂરો જવાબ ન આપે ત્યાં બીજી બાજુ લક્ષ્મીને છાની રીતે પાછી હાટતી જોઈ.

‘લક્ષ્મી છે ના ?’

‘હા, હા.’ અન્નૂનદેવે ફરી જવાબ વાળ્યો: “રાજાની લક્ષ્મી એ શ્વેતુ વખતે એના બહાલા હુદારાઓને વહેંચવાની સમૃદ્ધિ છે.”

અનૂનદેવ ને આનંદમોહન આગળ ચાલી મહારાજ નંદ-
ને કમ્પા પાસે બેઠા. નંદરાજ ધડી પછી જાગ્યો:

‘કેણુ ? અનૂનદેવ ?—’ એના અવાજમાં જગતની બધી
જી અભિમાન ગળી એકલો શુદ્ધ પ્રેમ આવતો હતો.

‘હા, હા !’

‘બીજું કેણુ છે ?’

‘હા, હા. આનંદમોહન !’

‘હા ! આનંદમોહન !—’ રાજના સ્વરમાં અભિમાન કે
યેને બદલે ઉપકાર દેખાયો: તે ધડીબર થંભ્યો ને બોલ્યો:
‘આનંદમોહન ! ખારા બાઈ ! હવે છેલ્લી ધડીએ હું ત્હારી
મિત્રની જેમ વાત કરું છું હો !’

આનંદમોહનને લાગ્યું કે મૃત્યુએ રાજના સુંદર સ્વભાવને
કાઢ્યો છે; અનૂનદેવની આંખમાં આંસુ ભરાયાં.

‘હા, મહારાજ ! આપ તો અમારા હંમેશના મુરબ્બી હતા.’

મીઠું હસ્યો: ‘અને તું પણ ખુશામત કરે છે ?—માફ દિલ
રે પશ્ચાતાપથી ભરપૂર છે: યોવન, સત્તા, લક્ષ્મી અને અજ્ઞાન !
‘દમોહન ! દેશીરાજ જોડલો વધારે બેવકુફ રહે તેટલો વધારે
કે કહેવાની એક રીત થઈ ગઈ છે. પણ હવે ચેત્યા ત્યાંથી સવાર.
ર આ બધી જમીન પર એક જાતનો રંગ પથરાઈ રહેશે !’

આનંદમોહનના ચહેરા પર આછું સ્મિત છવાઈ ગયું: રાજ
હું કહાપણુ હતું ?—પણ તેને લાગ્યું કે હવે છેલ્લી ધડીએ
મનમાં સ્વાસ્થ્ય ઉત્પન્ન કરવું જોઈએ.

‘મહારાજ ! હજી વખત નથી વહી ગયો.’

‘હવે—?’ રાજ ફરી હસ્યો. ‘આનંદમોહન ! હું વધારે
નથી. પણ તમે નિભાવજો. અનૂનદેવ !’

અનૂનદેવ ગળગળો થઈ ગયો: ‘હા ! મહારાજ !—’

‘બાઈ ! ગંભીરરાવ—ઝંસીના મહારાજ—છેવટ રોયા
એ ખબર છે કે ?’

‘હા, હા !’

‘પણ આ બાપારી પ્રજાની વહિકણુદિ, બની શકે
પુમલ સમ્રાટને એની જ્ઞાત ધોરમાંથી ફરી બોદીને બટકાને

અને પછી કહે કે, અમારો સત્તા કાયદાથી સ્થાપિત અને ઇશ્વરથી નિર્મિત થયે છે; હાથ ! ગંગાધરરાવ અંતિ માટે—લક્ષ્મીરાણી મળે રાયે; પણ એનાં આંસુ એની સાથે બળી ગયાં ને લોડ ઉઠાડે-સીની એક કલમના ધોદાથી સી તો હતી ન હતી થઈ ગઈ ! માદ રાખજો ! જે તમારામાં પોલાણ હશે તો હિદ્માન્વેષી વિવેકી સજ્જતા પાસે તમારાં આંસુ નકામાં થઈ પડશે ! ”

“ હા ! મહારાજ ! એ વાત તો રગ-રગમાં ઉતરી ગઈ છે ! ”

“ શાખાશ ! ” રાજ્ય હર્ષમાં આવ્યો; “ આનંદમોહન ! આ જમીન પર ફરી જન્મ મળશે ખરો ? ”

“ મહારાજ ! આપનો કલ્યાણી પરનો પ્યાર—”

“ આનંદમોહન ! ખુશામત ન કર, રસ્તો ખતાવ ! આ જમીન પર, આટલી શાંત પ્રજામાં રાજ્ય બનવું એ ઇશ્વરી કૃપા છે. ”

આનંદમોહન હવે ગંભીર બન્યો; “ મહારાજ ! પુનર્જન્મના નિયમ પ્રમાણે તમે આંહી જ જન્મવાના ! ”

“ ત્યારે આ શરીરથી કરેલાં બે બચકર પાપ, શબ્દથી બોલી દેઈ એટલે એટલો સંસ્કાર ઝાઝો થાય ! તું મારો ધર્મગુરુ ! ”

“ શું ?—બોલો. ”

“ એક તો યુરાપમાં હતો ત્યારે મદમડીએ ફસાવ્યો. મારા પર દાવો થશે તેમ લાગ્યું ને ગરીબ એકુતનાં ત્રણ લાખ માણસોનું એક દિવસનું ભોજન એ રાંધેને આપ્યું, ત્યારે કાળી ટીલ્લી આવતી અટકી. ”

“ ખીલું ? ”

“ આ સામે બંગલો જોયો ? ત્યાં શયતાનને ધડીબાર પોતાના કરતાં વધારે જવલંત ઇતિહાસ જોઈ આવવાનું મન થાય એવાં કર્તવ્ય—રાજનીતિને નામે, બ્યવહારને નામે—કર્મો છે. ત્યાં નમ્ર સ્ત્રીમંડળમાં, હાથમાં બે ન્હાના લાલા રાખી ફર્યો છું ! અને તેમને બીકથી—ધાકથી—ઉલ્લાસથી આમ તેમ દોડતી જોઈ પાશવજીવનનો છેલ્લામાં છેલ્લો પાઠ બણી ચૂક્યો છું ! ”

“હું!” આનંદમોહન આશ્ચર્યમાં ગરકાવ થઈ ગયો, એને કશું કે જેવા કામ અધમ તેવી જ સુંદર ઉદારતા એ કબુલ કરવામાં છે.

“હતી તમારે માટે આ ભૂમિમાં જન્મ શક્ય છે. હવે એ પચાતાપ—આનિ—જવા દો.”

“હા. બસ હવે તો એમ જ ખોલ, આનંદમોહન, આ જન્મનંધર પાછો મનુષ્યરૂપે લાવવા જેવો કાંઈ મંત્ર હોય તો ખોલ.”

આનંદમોહન આંખ મોઝી ગયો; ધીમે ધીમે એના સ્વરથી રાજા સ્થિર બનતો ગયો.

આનંદમોહન ખોલતો હતો:

“રતનાકર રતન ખુલે ઝીતી જલદલમાં, હિન્દ દેવી ઝુલાવે, વાળી મુડી ત્રિરત્ને, જડી કટિ ધરીશું, સ્થાય સૌરાષ્ટ્ર એવો: દીવાદાંડી સરીખા જગ હલધિ તટે, દક્ષિણે સોમનાથ, વેરું ઘેરું જ માતો, રતન ઉજાગતો, પશ્ચિમે લક્ષ્મી તાત. જુલે વેલે કુલે જ્યાં, પ્રકૃતિ ઉર પરે, કાકિલા મોર ખુલે, મ્હારે જ્યાં ધામ ધામે જનની સુજનતા, સુંદરીના સુહાગે: વેદાન્તી, કર્મચોગી, કંઈકે લજ્જનિકા, ભૂમિના પુત્ર દેવો, સંકારી ઇન્દ્રિયોસો, ધરધર ઉજાગતા, ફાલ સત્કર્મના જ્યાં. પુણ્યો પુણ્યાળુના શી, પૃથ્વી ભરીભરી, ખીલતી ત્યાં વન શ્રી, રસિકાના ઉર જેવી, સલીલ ઉભરતી, રસભરી જ્યાં રસાળા, રસની ને પૂણ્યની, તું રમરમ વહતી, શોયની સૌમ્ય મૂર્તિ! જોળે લેજે પ્રીતે આ, નૃપતિવરને, શ્નેહથી આજ માતા” ! *

રાજાનું મન સ્થિર થયું: “હા! સોરઠ! એક વખત પાછો કાઢિયાવાડી બનાવ ને તારું ઝાણુ પૂરેપૂરું અદા કરીશ ”

“અબૂનદેવ !”

અબૂનદેવનો મંદ સ્વર આવ્યો: “જી મહારાજ !”

“આ રાજ તને સોંપું છું: પેલી લાકડીમાંથી ખાનગી કુંચીનો ખુલો, મારી વાટી ને મહાર કાઢી લે.”

અબૂનદેવ ઉઠ્યો: તેણે હાથમાં લાકડી લીધી: લાકડી ખોલી લાગ્યાં. એણે લાકડી ઉપરથી ખોલી પણુ અંદર કાઢી હતું નહિ:

તેણે આનંદમોહન સામે જોયું. આનંદમોહને ધસારતથી જાના રહેવા કહ્યું.

“કેમ, છે ના ?”

“હા હા !” આનંદમોહને જવાબ વાળ્યો.

એજ વખતે આનંદમોહને રાધાને ત્યાં ફરતી જોઈ.

થોડીવારમાં કઝન—એ કઝન માણસોના અવાજ આવવા લાગ્યા:

“આનંદમોહન ! અજૂંનદેવ !”

“હા !”

“હવે હું બોલીશ નહિ, અજૂંનદેવ !”

અજૂંનદેવ મગમગો બની ગયો. તે ઉભો થયો: “મહારાજ ! શી આજ્ઞા ?”

“પ્રતિજ્ઞા લે, કે કલ્યાણીનું ગૌરવ જાળવીશ !”

“હા !”

“અને મારી પાછળ—એક લાખ—કેને ?”—રાજાની બુદ્ધિ-માંથી યાદશક્તિ નાશ પામતી હતી.

“પેલો બ્રાહ્મણ—જેનું ઘર લીધું.”

“દિનેશ ?”

“હા, બસ એને આપજે.”

“એક લાખ વિદ્યાલયમાં. એક લાખ સ્ત્રીવિદ્યાલય, એક લાખ કુવા ગળાવવામાં, એક લાખ ખેડુતોને જ્ઞાન આપવામાં, એક લાખ નિરાધાર મનુષ્યોને; અને ત્રણ લાખ આ દેશના સૌથી અગત્યની વસ્તુવિજ્ઞાન ખીલવવામાં.”

“હા !”

“આનંદમોહન !” રાજા બોલ્યો ત્યારે સ્વરો પાસે ને પાસે આવતા ગયા: “આવ હવે છેલ્લી વખત—” તે આનંદમોહનની સામે જોઈ રહ્યો; એના અંધુરા શ્વેદો આંખમાંથી કાઢ્ય રૂપે આવતા હતા; આનંદમોહન રોતો રોતો આગળ આવ્યો; રાજાએ તેનો હાથ હૃતથી દાબ્યો.

“બાઈ માફ કરજો હું !”

“મહારાજ—”

રાજાએ ફરી ફરી આનંદમોહનને—અજૂંનદેવને નિહાળ્યા.

ફરી ફરી હેતથી દાખ્યા. અરે ! મનુષ્યની છેલ્લી મુસાફરી—એની તેયારી—હા ! જીવનનો છેલ્લો શ્વાસ—એ કરુણમય પ્રસંગ છે !

આનંદમોહન ને અન્નૂનદેવની આખિમાંથી આંસુ ટપકતાં હતાં; ગંભીર ને શોકમય વાતાવરણમાં સ્વચ્છ વિચારોની પરંપરા આવે છે. રાજા આજે પોતાનું ખરું સ્વરૂપ શું હોય એ વિષે વિચાર કરતો આખિ મોંઘી ગયો.

બારણામાંથી બે ચાર ડોકટરો, મદનલાલ, વિશ્વનાથ વગેરે આવતા હતા.

આનંદમોહન અન્નૂનદેવને એકલો મૂકી બહાર નીકળી ગયો. બે સપાટાખંધ સીડી ઉતરી મહેલના પાછળના બાગમાં ચાલ્યો.

“ઓ ! આવો વિલાસ, આટલી ઉચ્છ્વખલતા, આટલો પશ્ચાત્તાપ અને આવું જીવન ! યૌવન—સત્તા—લક્ષ્મી અને અજ્ઞાનનો વિષમય લાગ બેંચાઈ, રાજા એની આટલી સુંદર ઉદારતા સાથે હમ્મેશાં કાયમ રહો !

આનંદમોહન વિચાર કરતો બગીચામાં પહોંચ્યો.

પ્રકરણ ૩૩ મું.

કુબરું વહાણ.

આનંદમોહન બગીચામાં પહોંચ્યો ત્યાં એને એક બાળુ કાંઈક વાતો કરતું લાગ્યું. તે ધીમે પગલે આગળ વધ્યો; એક જગ્યાએ ભીંતના ઝોથમાં ને ઝાડની આડે બે જણાં ઉભાં લાગ્યાં; બન્નેની વચ્ચે કાંઈક વાત થતી હતી. થોડીવારમાં તેમાંના એક ચાલ્યો ગયો; ને બીજો ત્યાંજ રહ્યો. આનંદમોહન શાંત ઉભો રહી તાલ જોરા લાગ્યો, એટલામાં કાંઈકના આવવાનો પગરવ થયો; તે એક તરફ ખસી ગયો.

“રાધારાણી !”—એના આશ્ચર્યનો પાર રહ્યો નહિ.

“કાણુ તું આવ્યો છે ? તારું નામ—?” રાધારાણીએ ત્યાં ઉભેલા માણસને સંબોધીને પૂછ્યું.

“હ, રાધવ.”

“ ઠીક, શું કાંઈ છે ? દેવીસિંહ ક્યાં છે ? ”

“ જી, રાજવેદના કહેવાથી રોકાઈ ગયા છે, ને કહેવરાવું છે કે કાલે સવારે ચાર. ”

“ કાલે સવારે ચાર ? બૂલતો નથી નાં ? ”

“ જી ના ! ”

“ ઠીક, આ લાકડી એને આપજે; તું એનો વિશ્વાસ માણુસ છે ? ”

“ જી હા. ”

આનંદમોહન હતો ત્યાજ સ્થિર થઈ ગયો. બોલનાર અનંત પોતે જ હતો. નંદરાજની લાકડી-સોટી રાધાએ તેને આપી. તે એ ડમલા પાછળ હાંચ્યો.

રાધારાણી કાંઈક ત્રિચારમાં પડી લાગી, પણ તે બોલ્યા વિના પાછી ફરી.

એની પાછળ તરતજ હસતો રઘુનાથ અનંતની પાસે આવી પહોંચ્યો: “ અનંત ! લે આ તારા અનંતમંડળનું ખર્ચ ! ”

“ ક્યું ? ”

“ આ લાકડીમાં મોતીની માળા ને ઉત્તમ જવાહીર છે; હીરાની વોટી છે; લે હવે સંભાળીને જા. ”

“ હું ! ”

“ આશ્ચર્ય લાગે છે ? રાજના પૈસા આવી રીતે જ વેરાય છે. ”

અનંત થોડે દૂર ન ગયો ત્યાં એક પછી એક બે ધડાકા થયા; રઘુનાથ દોડ્યો—અષાઠાબધ દોડ્યો.

“ દગો ! દગો ! ” એણે રાક પાડી.

આનંદમોહન આગળ વધ્યો: “ કોણ છે ? રઘુનાથ ! શું છે ? ” પણ રઘુનાથે કાંઈ સંભળ્યું નહોં. તે આગળ દોડતો હતો, એજ વખતે આનંદમોહને રાધારાણીનું અદ્દહાસ્ય સંભળ્યું: “ એ બિચારો રાધાને છગી જાય ! હા ! હા ! હા ! —રાધાની કિમ્મત આંકવામાં એણે ભૂલ કરી. ”

રઘુનાથ આગળ વધીને કોઈને ન જોતાં પાછો ફર્યો હતો; તેણે આ અપ્પેા સંભળ્યા. આનંદમોહન અનંત પડ્યો હતો તે તરફ ગયો.

“કાણુ ? રાધા છે કે ?” — રઘુનાથે હિમ્મતથી હવે છેલ્લા અન્દોમાં પોતાને નિશ્ચય દર્શાવવા વિચાર કર્યો.

“હા—છોકરા—રઘુનાથ !—”

“છોકરાએ રમત દેખાડી છે, ને રાજરાણીની આશા—મનમાં જ રાખી દીધી છે !”

“આ રમત નોંધ છોકરા ! રાજની વાત છે ! તારા જેવા તો કેંક જોઇ નાંખ્યા !”

“હવે સેવામાં આજ્ઞાસન લ્યો, રાધારાણી ! આ શેઠ જગ-મોહનનો નોકર નહિ ! આ તો રઘુનાથ !—”

“હીક છે, હજી સંભાળજે છોકરા ! એક તો હડ્યો, તારું ધ્યાન રાખજે !”

એ જ વખતે નંદરાજના મૃત્યુના સમાચાર ફેલાતા લાગ્યા. રઘુનાથ રાધાને છોડી ઉતાવળે અનંત તરફ વળ્યો.

રઘુનાથે દેવીસિંહના જે સમાચાર આપ્યા હતા તેમાં રાધાને કાંઈક શંકા પડી હતી; એના જેવી ચતુર સ્ત્રી આ બાબતમાં એમ અજ્ઞાનક અંપલાવે તેવી ન હતી. મદનલાલ હવે એના પક્ષમાં હતો, ને એના માર્ગત રાજગોપાળને પણ સાધ્યો હતો. રાજગોપાળ માર્ગત મદનલાલે દેવીસિંહને મળતાં જે વાત થયેલી તે કહેવરાળી, પણ રાજગોપાળ થોડાક મોડો આવ્યો. રાધાને હવે રઘુનાથની ખોટી ને બનાવટી વાતની શંકા પડી, ને તેથી તરતજ તેને ઉઠાવી દેવા સંકલ્પ કર્યો; વચ્ચે અપાટમાં અનંત આવી ગયો.

ડો. આનંદમોહન પ્યારથી અનંત પાસે બેસીને એની ધુળ ખંખેરતો હતો. ગોળી બરાબર લાગેલી, એટલે અનંત બેભાન પડ્યો હતો, રઘુનાથે આવતવિંત તરતજ એ જોયું ને પાસે બેસી ગયો.

અન્ને જણા થોડીવારમાં અનંતને લઇને ચાલ્યા. તે તદ્દન મૂંઝવે અવસ્થામાં હતો; આનંદમોહન ને રઘુનાથ ઘેર પહોંચ્યા ત્યારે નામભતી રાહ જોઈને બેઠી હતી.

ડો. આનંદમોહન પોતાનું સર્વ કોશલ્ય વાપરી અનંતની સ્થિતિ આદરી. રઘુનાથ બધું બધી જઈ પોતાના આ કામમાં તલલીન થઈ ગયો. બીજે દિવસે સવારે અનંતની સ્થિતિ કાંઈક

સુધરી લાગી. આનંદમોહને સુચના આપી કે મૃત્યુ જેવી અખંડ જ્ઞાતિ હશે તો જ દહીં સુધરશે. તે સુચના આપીને ગયો. ધરમાં એક નાગમતી અનંતની પાસે સારવારમાં રહી. તે સુખમય ધેનમાં પડ્યો હતો.

બીજે દિવસે સવારે મામલો બદલાય ગયો હતો. તાર ઉપર તાર છૂટ્યા હતા: મદનલાલે રાધારાણી સાથે મળી એવો 'કેઇસ' રજૂ કરી રક્ષણ માગ્યું હતું. રાધારાણી સગલાં હતાં; નક્કી અને ડોક્ટર આવવા રવાના થઈ ગયાં હતાં. નંદરાજનું વીલ પણ રજૂ કર્યું હતું; રાધારાણીના પુત્રને ગાદી અપાવવાની એમાં વાત હતી. મદનલાલે બે ચાર કલાકની મુદતમાં મામલો ફેરવી નાંખ્યો હતો. ને અત્યારે એના પર બધી કમાન આવી પડી હતી. મદનલાલે પણ સ્થળે સ્થળે ફરોને સોની પૂજા કરવામાં બાકો ન રાખી, ને પછી જવાબદાર દિવાન તરીકે, મહારાજા નંદરાજની મિલકત ઉચાપત કરવાનો દોષ રઘુનાથ માળીને અનંત પર મૂકીને, તેમની મિલકત જપ્ત કરવા હુકમ કાઢ્યો.

અત્યારે હવે એને રાજ્યકારભાર કરવાની સર્વ સત્તા રેસી-ડેસીની દેખરેખ નીચે આપવામાં આવી હતી, ને જ્યાં સુધી રાધારાણી વિષે એક્કસ નિર્ણય ન આવે, ત્યાં સુધી મદનલાલ રાજ્યમાં મુખ્ય અધિકારી હતો. દિવસના દસ વાગ્યા પહેલાં તો આ હુકમ નીકળી ગયો, ને મદનલાલને મળી પણ ગયો.

સૂર્યાસ્ત થવાની તૈયારી હતી; ને કલ્યાણીની પ્રજા ચિત્ર-વિચિત્ર-ખ્યાલોથી ધરાઈ જઈ બે ઘડી શાંત બની હતી. આ વખતે કલ્યાણીનાં ગરીબમાં ગરીબ જત્તામાં, જીવંત સૌંદર્ય રહે તેમ નાગમતી રહતી હતી: ઘડી પહેલાં જ ડા. આનંદમોહન આવી ગયો હતો. રઘુનાથ પર શંકા ધ્રુમતું હતું એટલે એ આવવા અશક્ત થઈ રહ્યો. આનંદમોહન, મદનલાલની કૃતિમ કળા પારખવા હવે એકલો જ થઈ રહ્યો: તે અનંતને શાંત નિદ્રામાં પડેલો જોઈ નાગમતીને સુચના આપી પાછો ફર્યો હતો. એના ઉલ્લાસ શબ્દો—બે મધુ વાર બાર છંદને બોલાવવા શબ્દો—નાગમતી યાદ કરતી હતી, એટલામાં રેલીનું કમાન ખખમ્યું:

અનંતનો સુંદર ચહેરો એના બોળામાં હતો; તેણે ધીમેથી એનું માથું નીચે મૂક્યું;

તે બારણા પાસે પહોંચી; ધીમેથી ખેલ્લી; કાણુ? સામેથી જવાબ આવ્યો: ‘અનંત આહિ રહે છે?’

“હા !”

“ત્યારે બારણું ખોલો, અત્યારે જ એનું કામ છે !”

“અત્યારે ?—” નાગમતીએ જવાબ આવ્યો. એને આનંદમોહનના છેલ્લા શબ્દો સાંભળ્યા: “જે ઘડીએ એ ઉડશે તે ઘડીએ એનું દૃઢ હાથ નહિ રહે; તદ્દન આરામ—માત્ર આરામ—થી મળશે તો જ વાત સુધારશે”

“હા અત્યારે જલ્દી કરો.”

“અત્યારે એ નિદ્રામાં છે; અને કમાડ ખુલે નહિ.”

“હું ! નહિ ખુલે ! હું કાણુ છું ખમર છે ? હું રાજગોપાલ !”

“જમે તે હોય, અત્યારે એની જાગૃતી જોખમમાં છે !”

“એમ કે ?—” છેલ્લા શબ્દો કડાઈમાં આવ્યા. ને તરતજ ડેલી પર હલેલો થયો.

હવે એક છેલ્લી તક રહી. નાગમતી અત્યંત ધીરે પગલે પોતાના ઝોરડામાં ગઈ, છેલ્લું-છેલ્લું ચુંબન દેવાની આંતરતૃષ્ણા એણે દયાવી, પાસેની ખીલી પર રધુનાથની તલવાર બટકતી હતી; તેણે ધીમેથી તલવાર ઉપાડી. અત્યંત ધીમેથી બહાર આવી, ને બહુજ ધીમેથી બારી ખોલી.

તરતજ દડોડાટ કરતો એક જણ આવ્યો. નાગમતીએ એક જ ઝપાટે એને પાછો ઠંકાવ્યો, સો ચેતી ગયા, ને લયમાં આમ તેમ ફરવા લાગ્યા.

મામલો હવે રસાકસીએ ચડ્યો.

રાજગોપાલ સાથે તો ઘણાં માણસો હતાં. નાગમતીએ પોતાના મિત્રમને બચાવવા કેસરીનાં કર્ખાં; અસંખ્ય મનુષ્યોની સામે એ એકલી ધુમ્મી રહી. પણ એવે એનું મળ ખટ્યું, એને ધાવથી-ફુગળી-મેલાન અવસ્થામાં મૂકી રાજગોપાલ આગળ પધો.

પણ તે અંદર જતાં સ્થિર થઈ ગયો. છેલ્લા સ્મિતની સુરખી અનંતના મોં પર શોભી રહી હતી. દગો— ખુન— કે વિશ્વ-સંધ્યાતની એક પણ નિશાની તેમાં બાકી ન હતી, એકલો પ્રેમ જીવ હસે એનું પ્રત્યક્ષ દર્શન હોય—તેમ એના શાંત શરીરમાં અવિ-કારી સ્નેહ પથરાઈ રહ્યો હતો. તે છેલ્લી વખત હસ્યો હશે— એ હાસ્ય એમ— જેવું આરસની મૂર્તિમાં કુશળ શિલ્પી કાતરે તેવું— અબાદ હજી ત્યાં ચોટયું હતું.

રાજગોપાલ સ્થિર થઈ ગયો:

“અનંત ! અનંત !”

પવનથી એક બે બાલ ઉડ્યા, થોડુંક વજ્ર ફરક્યું, મૂછનો વાળ હલ્યો; જાણે અબધડી અનંત જવાબ દેશે !

પણ અનંતનું હાસ્ય—છેલ્લુંજ કાતરાયું હતું.

રાજગોપાળનું હૃદય ધ્રુવ્યું. મનુષ્ય પોતાના બાઈને છેલ્લી સલામ કરતો જોઈ ન ધ્રજે તો પછી એને—આતતાયીને—હણવામાં તરવસાન છે !

રાજગોપાળની સમક્ષ આખો દેખાવ તરી ગયો. પોતે દેવી-સિંહ પાસેથી મેળવેલી વાત રાધારાણીને કરી. રાધારાણીએ કાંઈ કે જરાબર વખતસર આવ્યો છે. લાવેા જરા બંદુક. રાધાએ બંદુક ફેડી. ને અનંત પડ્યો ! તેનું હૃદય હવે પાણી પાણી થઈ ગયું. જાણે અનંત હજી હમણાજ ઉઠીને—પોતાનું દુધલયું મોં મલ્લ-કાવશે કે સિંહના જેવો ખભો હલાવશે. એના મૃત્યુથી રાજગોપા-ળનો હૃદયપલટો થયો.

“અનંત !” તે ફરી બોલ્યો:

એ જ વખતે પાછળથી સ્વર આવ્યો: “રાજગોપાલ ! અનં-તનો હિસાબ ચુકવાઈ ગયો; હવે ત્હારુંજ કર !” રાજગોપાલ પાછો ફર્યો. આનંદમોહન પોતાની હમ્મેશની લગ્ન દ્રષ્ટિથી એને વિષી રહ્યો હતો.

“અનંત ક્યાં છે ?” “એ તો જીવન્ત સ્વાર્પણ છે.” રાજગોપાલ—બસ આ બધીએ હવે ફર્યો. એણે પોતાના માણસોને બહાર જવાનો હુકમ કર્યો.

પ્રકરણ ૩૪ મું.

રાજ પ્રતિષ્ઠા

કુત્યાણીમાં સો પોતપોતાની પ્રતિષ્ઠા જાળવવામાં રાજની પ્રતિષ્ઠા ગુમાવી બેઠા હતા. રાધારાણીએ રઘુનાથના દયાને કટકો લગાવ્યો; પણ પછી પોતાનો દગો લાંબાવતાં કદાચ પોતાને કટકો પડે માટે બીજે દિરસે મધ્ય રાત્રિનો સમય ચોક્કસ કર્યો હતો.

કુત્યાણીના ટાવરમાં ખાર વાગવાને થોડી વાર હતી, ત્યારે રાજવૈદના બંગલામાંથી એક આધેડ વયનો માણસ ને તેની પાછળ બે બાઈઓ નીકળ્યાં. બહાર રહતો મૂકી તેમણે બરાક આડે માર્ગ લીધો, ને રાધારાણીના બગીચામાં પાછલે દારેથી દાખલ થઈ. તેઓ જેવાં દાખલ થયાં કે તરતજ એમની પાછળ એક જુવાન દાખલ થઈ ગયો ને પાસેનાં વૃક્ષોમાં અદસ્ય થઈ ગયો.

આ ત્રણે થોડે આગળ ચાલ્યાં. સોથી આગળ ચાલનાર પુરુષ બરાબર મહેલની સામે અટક્યો. એણે બારણા પર હાથ મૂક્યો કે તરતજ બારણું ખેલી એક સ્ત્રી સામે આવી ઉભી.

‘કા ?’ તે બહુ જ ધીમેથી બોલી; ‘રાજગોપાલ મળ્યો હશે ?’

‘ના.’

‘પણ એને સમ્પ્રો છે કે ?’

‘હા વધી નથી, મદનલાલ પણ હાથમાં છે.’

‘ક્યાં છે ?—’ એણે ચારે તરફ જોયું.

‘આ રહો.’ એમ કહી પુરુષે એક સ્ત્રીને આગળ આવવા હંસારત કરી. તે બારણામાં પગ મૂકવા અધીર બની રહી.

‘પેલો રહ્યો.....’

મહેલના બારણામાં ઉબેલ સ્ત્રી આ શબ્દ પૂરો કરે, ત્યાં એક જુવાન ચપળ ચોદાની જેમ હાજર થયો.

‘હું હાજર છું !’

‘હું !—’ રાધા બે ક્ષણાં પાછળ સ્ત્રી; પેલો માણસે બંદક જાંભળી.

‘દેવીસિંહ ! સંભાળ. ’ રાધાએ રાડ પાડી; ‘બધો મામલો બગડી જશે !’

એ જ વખતે બગીચામાં ‘ચોર ! ચોર !’ બૂમ પડી, ને તે સાથે જ રાજગોપાલ તથા બે ચાર સિંધાઈઓ હાજર થયા. રાધા પીમેથી બોલી; ‘મામલો ફર્યો છે.’ તેણે રાજગોપાળને ઝાળખ્યો.

‘રાજગોપાલ !’

‘હુ, ચોર અમલદારી હાથ થઈ જાય !’—રાજગોપાલ જાણે સમજતો ન હોય તેમો થઈ ગયો.

રઘુનાથ એક વિચ્છી દ્રષ્ટિપાત કરી; સામે હિમો; ‘હુ, હું હાજર છું !’

‘ઠાકરા ! તારો જખમ તો હજી રૂઝાયો નથી, પણ—’ રાધારાણી દેવીસિંહ સામે ફરી; ‘રાધાને પરાજયની ડાચા ન જોઈએ. (વિજયથી વધારે જીંદગીમાં કાંઈ નથી.’ તે તરત જ મૃદુ તિરસ્કાર-બચું હસી, ને મહેલનાં દ્વાર મંધ થઈ ગયાં. દેવીસિંહ વિશ્વાવખ્યાત આશ્ચર્યમયી બેઠો થાય તે પહેલાં એના હાથમાં બેઠી હતી, ને બન્નેએ આ સાથે આખું મંડળ બગીચા બહાર કુચ કરતું હતું.

આનંદમોહને આ છેટેથી જોયું ને તે તરતજ ચાલ્યો ગયો.

રાધારાણીએ દેવીસિંહ માર્ગ-ત-ઠાકર લઈ લેવા ધાયું હતું, તે રચના આમ નિષ્ફળ ગઈ.

બીજે દિવસે રાધારાણીને મૃતપુત્ર જન્મ્યો. એમ કલ્યાણીની પ્રજામાં સમાચાર ફેલાયા. મદનલાલે હવે પોતા પર લટકતી તલવાર જોઈને તેમાંથી બચી જવાની તૈયારી કરી. એણે માઠી માઠી વાત, ને સારી સારી આશા આપેલી એટલે હજી એનું માન ને જોર તેવાં જ હતાં. હવે એણે પોતાની બુદ્ધિથી કામ લેવા ધાયું.

તે દિવસે સાંજે વિશ્વનાથને ત્યાં મોટી મરમડ મચી હતી, આજે મદનલાલનો જેલ્લો પાસો નિષ્ફળ ગયો હતો. દેશી રાજ્યોમાં નાના નાના અમલદારની ઘણુંન્દિય અતિ તીવ્ર હોય છે : અને તેથી જરાક ખમર પડે કે, સ્વ આ જાણુ ચડવાનું બાવળ છ એટલે તે લાઈને ત્યાં આવનાર જનારની સખ્યા એકદમ વધી જાય છે. મદનલાલ પડ્યો એ બખર મગતાં જ હવે વિશ્વનાથ જામશે.

એ અનુમાન સૌએ દોષ્યું. વિશ્વનાથ હંમેશના રિવાજ મુજબ રાત્રી મીઠી મુદ્રા રાખીને બેઠો હતોઃ એના મનમાં અભિમાન ન હતું— નહોં કે એ નિરભિમાની પુરુષ હતો, પણ એના સ્વાર્થપ્રિય સ્વભાવમાં બગલા જેવી વૃત્તિ અત્યારે આગળ પકતી હતી. વિશ્વનાથે છેવટની ધડી સુધી અર્જુનદેવ સાથે મીઠાશ જાળવી હતી. અને હવે હોટાલાલ ને મદનલાલ એક જ સપાટામાં ઉઠે તો કલ્યાણીની દિવાનખીરી એના દ્વાર પાસે ઉભી હતી !

ગોવિન્દ એની પાસે બેઠો હતોઃ રાધવ પણ છેટેથી આવતો દેખાયો.

‘કાં આવો, આવો નામ્રવભાઈ !’ વિશ્વનાથે એને હેલીમાં દેખતાં જ પોકાર કર્યો. એને ખબર હતી કે રાધવનો દિવસ હવે પૂરો થયો હતો. પરંતુ એટલા માટે જ ખાસ વિશેષ રાખવો એ મુત્સદીખીરી કહેવાતી.

રાધવ ખિચારો અત્યારે તો પેટની પૂજા માટે જ આવ્યો હતો એટલે આ અપમાન ગણી ગયોઃ તે સલામત્કરીને નીચે બેઠો. ગોવિન્દનો બત્રીજો પણ કાકાં સામે હરીદાઈમાં દિલ્લેયો હોય તેમ વિશ્વનાથના જમણા હાથ જેવો બનીને બેઠો હતો.

‘ત્યારે રાધારાણીને તો ખિચારીને કરમ આડું પાડું જ રહ્યું, રાધવ ભાઈ ! લક્ષ્મીરાણીને તો એવું કંઈ નથી કે ?’ રાધવ મીઠું અમૃત હોય તેમ અપમાન ગણી ગયો. અપમાન ગણી જવું એ દેશી રાજ્યવ્યવસ્થામાં ઉછરેલાએને વ્યવહાર લાગે છે. એક દિવાનને ક્ષિટિશ રિયાસતની પ્રજા અને તેટલી મહત્તા આપે પણ લણી વખત એ પાસવાનના ગુલામ જેવો જ હોય છે ! અને એ ગુલામીને લીધેજ એ દિવાન હોય છે.

‘હા !’ રાધવ નરમાશથી બોલ્યોઃ ‘હવે આપ અમલદાર છો ! લક્ષ્મીએ કાંઈ દિવસ આપ સામે આજ્ઞા ઉતારી કરી નથી એ અમારું ભાગ્ય છે. હવે તો આપ દિવાનપદ સોંભાવો, ને અમારું જેવા કંઈકને પાળો !’

‘હા ! હા ! હા ! આ શું બોલ્યા રાધવભાઈ ! દિવાનપદ માટે હોટાલાલભાઈ છે—તહેમે છો—હા !’

‘અનુદાતા !’ અને તો અપમાન બીજો. અમને પાળવા એ તમારી બોધાઈ છે.

વિશ્વનાથને લાગ્યું કે હવે એનામાં જરાય શક્તિ નથી; માથું ઢાલ્યું સખવો એ ખોટો નથી.

‘તમને શું મળે છે રાધવભાઈ ?’

‘હા, હું તો ખાનગીમાં છું !’

‘છોટાલાલભાઈના હાથ નીચે નહિ ? એમ ?’

‘હા ના, એ જગ્યા ખાનગીમાં ગણાય છે.’

સામેથી એક આલેડ વાનના ગૃહસ્થે પ્રવેશ કર્યો; તેના વેશમાં નાજુકો દંભ ને ડોળ હતો.

‘કાં વિજયલાલ ! શું છે ?—છેલ્લા સમાચાર ?’

‘હા ! મદનલાલભાઈ પડ્યા !’

‘હા !—’ સોમાં નહું જોસ આપ્યું.

‘મહારાજ અબ્દુનહેવે ચોવીસ કલાકમાં રાજનાથું મંજૂર કરી લીધું !’

‘ક્યારે જાય છે ?’

‘હા, હવે કાલે કે પરમદિવસ.’

‘ત્યારે છોટાલાલ ?—એવું શું છે ?—તમારા એજેન્ટમાં નાજુકો નથી ?’

‘હા ના, છોટાલાલ પાછા સ્ટેટ વકીલ થઈ જવાના. દીવાનપદ એ—એવું વખતે રહુનાથે પ્રવેશ કર્યો એની ચાલમાં આજે નવો ભરોશ હતો. તે છટાથી એની સામે હતો.’

‘વિશ્વનાથભાઈ !’

વિશ્વનાથને એક ધડી એક વર્ષ જેવી મવા લાગી, રહુનાથ ધડી ભર ખોલ્યા વિના હોયો.

‘દેવીસિંહને ચોવીસ કલાકમાં રવાના કરી દેવાનો હુકમ મહારાજાએ આજ્ઞા કરી છે !’

‘કાલે !—’ વિશ્વનાથ નરમાશથી ખોલ્યો.

‘આ મહારાજાનો હુકમ !’

વિશ્વનાથે હુકમ લેવા હાથ લંબાવ્યો, એના મહેરા પર મહારાજા જેવી દિશસ આવી ગઈ.

‘રહુનાથ ! આ શું ?’

‘ જી, હું તો ચિત્તોનો ચાકર છું, બાપી રાજની પ્રતિષ્ઠા વેળાવ ઉપર નહિ પણ વ્યવસ્થા ઉપર ટકે છે. ’

વિશ્વનાથ ધૂળ્યો, પણ તે ગંભીર બની ગયો.

‘ રાધવભાઈ ! આપું છે, ઘડી પહેલાં તમારી વાત કરીએ છીએ, ને આ હુકમમાં હજારના રોટલા તૂટ્યા છે ! ’

‘ હેં !—’ રાધવના ચહેરા પર ફિકાશ આવી.

‘ જુઓ, તમારે આજે ને આજે રવાના થવું, ત્યાં ભરણુ—પોષણુ જેટલું મળશે. છોટાલાલ સ્ટેટ વડીલનો અજી સંભાળે ! ’

‘ હા—’ વિજયલાલને આનંદ આવ્યો.

‘ પછી તમે વિજયલાલ—પણ એ કાણે કીધું હતું ? રઘુનાથ તારું કામ લાગે છે ! ’

‘ હેં ! હેં ! શું ?—મારું કામ છે ? ’

‘ હાસ્તો. ’

રઘુનાથ હસ્યેઃ ‘મારું કામ નથી પણ કલ્યાણીના પ્રદેશે પ્રદેશમાં ફરી જનતાની સંભાળ રાખનાર જનક જેવો રાજા આજે ન્યાયાસન પર બેઠો છે !’

‘ હં, હં, પણ મારું શું છે ? ’ વિજયલાલ અધીરો બન્યો.

‘ તે દિવસે તે રાજપૂરના ન્યાયાધીશની નિમણૂક થયેલી—એકાદ માસ મોડે ગેઝેટમાં આવી ના ? ’

‘ હા, પણ એ તો તમે.....’

‘ હા, પણ એ વાતની બાતમી ક્યાંથી ?—ઠીક એ બાબતમાં સજ્જપૂરના માણસોએ જેટલી રકમ ન્યાયાધીશને વિવાહ નિમિત્તે આપી તેટલી તારે માણસોને આપવાની. ’

‘ અરે ! પણ એ કાણ ગણવા બેઠું છે ? ’

‘ જી ! આ માણસોના નામનું લીસ્ટ—’ રઘુનાથ ખિસ્કા-માંથી કાગળ કાઢ્યો.

‘ રઘુનાથ—તું—’ વિશ્વનાથ બોલતાં અચકાયો.

‘ જી, મેં હવે એને જીવન અર્પણ કર્યું છે ! ’

‘ પછી ગોવિન્દ—તું બરતરફ થાય છે ! ’

‘ તમારી સામેની અસંખ્ય ફરીઆદ છે ! ’ રઘુનાથે કહ્યું.

‘અને એ બધી સાચી ?’

‘એક સાચી હોય એટલે રાજપ્રતિષ્ઠા ગઈ.’

‘અને તું નથુ ?’

‘હું—આ શું ? બધાનાં નામ ગોઠવ્યાં છે ? કાંઈ આપણો દુશ્મન બાળ્યો કે શું ?’

‘તેજપૂરની જમીન સહન ન કરે એટલાં દુષ્ટત્યો પોતે જ શત્રુ સામે આવ્યાં છે !—’ રઘુનાથે ટંકાર કર્યો.

‘અને છેવટ આપ પોતે—એટલે હું પોતે—પણ હાલમાં માત્ર દેશી ખાતે જ કામ કરવાનો છું !’

‘રેવાસંકરભાઈ ?’

‘એના પર કેસ ચાલવાનો છે !’ રઘુનાથે ગંભીરતાથી ઉમેયું.

‘હેં !.....’

રઘુનાથ એ મંડળને મૂકીને ચાલ્યો ગયો.

‘પીનાકીપ્રસાદ—એનું શું ? એણે બંધલાના ઘાટ રમી રમીને અરધા કલ્યાણીને હજમ્મ તો કયું—’ ગોવિંદ બોલ્યો.

‘એ વરસની રજા ઉપર જાય છે—એટલે ઘેર.’

બંધ તૂટતાં નદીનાં પાણી વહી જાય તેમ સ્વાર્થ તૂટતાં સૌ અધિકારીઓ ધર તરફ રવાના થવા લાગ્યા.

રઘુનાથ છોટો થઈને તરતજ રાધારાણીના બગીચા તરફ ચાલ્યો. રાધારાણી હંમેશની માફક એકલી બગીચામાં છાની ઉભી હતી, જરા ખડખડાટ થતાં જરા તે ચમકી.

‘કાણુ ? ગંગા ?’

‘ના, હું રઘુનાથ.’

‘હા ઠીક રઘુનાથ—કાં છોકરા—’ રાધાએ એદરકારથી ઉમેયું. રઘુનાથના નિજ્યનેા અર્થો આનંદ ચાલ્યો ગયે.

‘તહમને એક ખખર કરવા આવ્યો છું.’

‘એ હું જાણું છું !—’ રાધા હસી.

‘એ જાણ્યા પછી તહમારા જીવનનો અર્થો આનંદ ચાલ્યો જશે. મ્હેં તહને જીગરથી ચાહી હતી અને ત્હેં વૈભવની ખાતર એક મરોબ હલમના ટુકડા કર્યા એ તહને સમજે છે !’

‘છોકરા—મહારા જીવનમાંથી એમ આનંદ લઈ લેવાની આજ્ઞા રાખતો નહિ ! બોલ તારે શું કરવું છે ?— મને કવિતા સંભળવાનો વખત નથી ’ રાધારાણીનું દરેક વાક્ય રઘુનાથના અભિમાનને વિંધી રહ્યું !

‘ત્યારે સંભળ અને રા; પછી જ તને કવિતા વ્હાલી લાગશે’
‘શું ?—’

‘તારો દેવીસિંહ કાલે બિખારો અવસ્થામાં દેશનિકાલ થાય છે !’ રઘુનાથે ધાયું કે આ સંજ્ઞા ધા છે.

રાધા બેદરકારપણે ખડખડાટ હસી પડી ‘ઓયરે ! છોકરા ! એમાં તે તું મને નવીન શું કહ્યું ? દેવીસિંહ જાય છે એટલું જ નાં ? હવે એવો થેસો થતો નહિ હો ! વિજય પાછળ ધસનારને કાણ પડે છે એની લાગ્યેજ દરકાર હોય છે !’

‘હું !—’ રઘુનાથ સીધો સડક બની ગયો. એનું જૂનું વેર, તૃપ્તિનો આનંદ, વિજયનું અભિમાન—બધાં જ સરી ગયાં. એને લાગ્યું કે ખોટી સરતમાં એણે અરધી જીંદગી ગુમાવી છે !

‘આહા ! તને લાગી આવે છે કાં ?—જો મારા જીવનમાં તો વિજય અને આનંદ જ છે. દેવીસિંહ ગયો, હવે તારે આનંદ લૂંટવો હોય તો આવજો !—’

રઘુનાથ ધીમે પગડે પાછો ફર્યો; એના પગ ભાંગી ગયા હતાઃ ‘અરર ? આવા હૃદયને કોઈ પણ ધા સ્પર્શ કરે ?— આની સાથે સરત એ જીંદગીનો દુરપયોગ નથી ?—’

રઘુનાથ વિચાર કરતો ચાલ્યો ગયો, એના પાછળ રાધાનું અટ્ટહાસ્ય સંભળાયું : ‘ખિચારો !—જગમોહન સેહની પટ્ટી અફળ કરી. આ છોકરાની યુક્તિ નિષ્ફળ ગઈ અને દેવીસિંહને ફસાવ્યો. એને ખતર નથી કે આ બધામાં વિજય જ મહારો હતો. પરાજયનું કલંક તો ઓળ માટે જ છે. આજે હતાશ થયો કે હું હજી હારી નથી !—સૌન્દર્યને માટે મનુષ્યો—હજારો મનુષ્યો—દોડતા આવે છે એ એને ખતર નહિ હોય.’

પ્રકરણ ૩૫ મું

મુગટનું તેજ.

કુલ્યાણીના ભવ્ય મહેલમાં એ પુરુષ શાંત ચિત્તે બેસીને ધીમેથી વાત કરતા હતા. બન્નેના પ્રતાપી અહેરા પર ગાંભીરતા હતી, અને જીવનના મર્મ ઉકેલતા હોય તેવી સાચાઈ હતી.

“મહારો એ દહ નિશ્ચય છે કે પરદેશી સત્તા વિવેકી છે; ને જે ધડીએ રાજ્યોમાં સ્વમાનની રાશની પ્રકટ થયેલી જોશે તે ધડીએ દરેક અયોગ્ય પ્રશ્ન ઉપર ચુથણ કરવાની નીતિ અટકાવી દેશે.”

“બરાબર—” આનંદમોહને માથું ધ્રુણવ્યું: “પણ મુગટનું તેજ કયાં છે?—”

“એને નિદ્રામ્મથી કાણ ઢંઢોળે?—હજી સુધી તો હિંદના દરેક હિતૈષીને અકારણ્ય એમણે શત્રુ માન્યો છે.—સ્વરાજ્ય એ નામમાં જ પોતાનો મૃત્યુધંડ અનુભવ્યો છે.—રાજ્યોને કાણ જગડે કે આ તહમારો ભય અકારણ્ય છે.—”

મદનલાલે અચાનક પ્રવેશ કર્યો. એ છેલ્લી વખત અનૂર્ન-દેવને મળવા આવ્યો હતો.

“કાં, આવો મદનલાલ!”

“હા!” કહીને મદનલાલ આવ્યો.

“બોલો, શું છે?—”

“હા, આપની રજા લેવા; ગમે તેમ પણ કલ્યાણીનું અનાજ હજી મહારા પેટમાં છે; તે આપને—મુવાન તથા ખીન અનુભવી હોવાથી—સલાહ આપવી એ મહારો ધર્મ સમજું છું.”

અનૂર્નદેવે શક્ત ચિત્તે સાંભળ્યું; તે ધીમેથી હસ્યો: “બરાબર આપે કેટલીક વાતમાં વ્યર્થ દુરાગ્રહથી એજન્સીનો રાષ વહારી લીધો જ છે. આજેજ મહારા પર સાહેબ—” મદનલાલે પોતાની કિંમત વધારવા સાહેબનું શરણ લીધું: “સાહેબનો કાગળ છે. આપની આવી વર્તણૂક માટે દિલગીરી છે.”

“હ” અનૂનદેવે હુંકા જવાળ વાળ્યાં:

“શી વર્તણૂક મદનલાલ ?—” આનંદમોહને પ્રશ્ન કર્યો.

‘ભાઈ ! આ રાજખટપટનું કામ છે, સમજ્યા મહારાજ !’ મદનલાલે આનંદમોહનની કિમ્મત ઘટાડી પોતાનું માપ ઝોટું કાઢવા યુક્તિ કરી. ‘એમાં તમે સમજે નહીં; આગળ પાછળના બનાવની—facts ની તમને ખબર ન હોય, ને તમારી સલાહ ઉંડા પાણીમાં ઉતારે !—’ ‘એ તો સાફ છે.’—મદનલાલ મીઠું હસ્યો—‘કે મહારાજ પોતે જ પોતાની ખુદી વાપરે છે નહિતર એમાંથી રાજમુગટ જાય.’

‘બરાબર’ તમારા જેવા દિવાનોએ રાજાએને વધારે ને વધારે ખાયલા બનાવી મૂક્યા છે ! અર્ધ ઇંગ્લીશ—અર્ધ હિંદી એવી તમારી ફળવણી અર્ધદગ્ધ મનુષ્યની માફક કોઈ રિયલિને પહોંચવા દીર્ઘ દ્રષ્ટિ વાપરી શકતી નથી; તમારી પાસે એજ રસ્તા છે; ખુશામત અને નમતું આપવું. બોલો એ બંને વાત અમારી રાજનીતિની વિરુદ્ધ છે !’

‘ત્યારે તમે પરિણામ જોશો.’

‘શું ?—’

‘શું ભાઈ ! સાધુ મહારાજ—’

‘મદનલાલ ! તમારા જેવા અર્ધદગ્ધ ફળવણી પામેલાઓમાં એક જાતની બ્રહ્મ મનોદશા પ્રવર્તે છે. દરેક બહોલ મનુષ્ય પ્રમાણિક રીતેલો પેદા કરવાને બદલે, બાંચ લાઈ શકાય એવો જગ્યાની સોંપમાં પડે છે ! પરિણામ એ આવ્યું છે કે રાજનું ગોરવ વેચવું એ અધિકારીઓનો વેપાર છે !—અમારે અમારા માટે મરે તેવું અધિકારીઓ જેમજે જીએ. પછી બલે એની લાગવગ મોડી હોય.’

‘તમારી સલાહ વિનાશનું બીજ રાપશે !’

‘બલે રાપે. મદનલાલ !’—અનૂનદેવ માન્યો: ‘તું આ સંભળતો જા. જે ગોરવના વિનાશથી સહિસલામતી મળતી હોય તેા એવી સોનાના પાંજરા જેવી ગુલામી અનૂનદેવ માટે નથી ! —હું સામ્રાજ્યનેા ભક્ત છું; મિત્ર છું; ને તે રહીશ, પરંતુ અમારા હક્ક પર આવતી દરેક તરાપ—જવ સડોસડ માનીશ. અમારે ખુશ-

મત કરવી નથી; મૈત્રી રાખવી છે.’

‘મહારાજ !—’ મદનલાલ ઉઠ્યો.

‘આ એક છેલ્લો સંદેશો પહોંચ્યાજી. કાન્સની રણબૂમિ કે જર્મનીનું મેદાન અર્જુનદેવનું દરેક દીપ્ત સામ્રાજ્યના રક્ષણ માટે પડશે. પરંતુ જે ધડીએ સામ્રાજ્યનો વિસ્તાર દુનિયાને સુધરેલી બનાવવાને બદલે, સુધરેલી રીતે શું ગાવી મારશે તે ધડીએ અર્જુનદેવ રજપૂતનો સનાતન ધર્મ પાળે છે એ સમજ લેવું ! પરિત્રાણાય સામ્રાજ્ય અમને જેમ લયકર ખુનખાર માણસો ગમતા નથી, તેમ ખોટી ખુશામત કરી—સામ્રાજ્યને લયથી વીંટી દેનાર અમલદારો ગમતા નથી !—અમારી પ્રજાનું જીવું જ વ્યક્તિત્વ છે, અને એના ખાસ વિકાસમાં કોઈ આડે આવતા નહિ !—’

‘હા હા—હા હા—’ મદનલાલ ખોટું હસ્યો. ‘આપે બરાબર હા હા—સાચેસાચો સંદેશો—’

અને તે ધીમેથી જવા રવાના થયો.

‘દેશી રાજ્યોને આવાએ તેજહીન કર્યા છે !’

રાત્રિના નવના ટકોરા થયા;

અર્જુનદેવ ઉઠ્યો ને અંદરના ઝોરડામાં ગયો. આજે સહેજે સાંધ—ફરીના જેવો પોતાનો ગૂંપ્ત વેષ ધારણ કરી લીધો ને તે આનંદમોહન સાથે મહેલના ગૂંપ્ત ધરમાંથી બહાર નીકળ્યો.

આજે કલ્યાણીમાં સીનેમાની માફક એક પછી એક બની ગમેલા બનાવોની ચર્ચા થતી હતી; ફરી ફરીને વધારે રસથી એ જ વાત થતી હતી: ને આનંદમોહન તથા અર્જુનદેવ—કાંઈક ઉભાસમાં કાંઈક છાયામાં ચાલ્યા જતા હતા—

એકમાં આવ્યા ત્યાં રાક્ષસીઓ ઝગઝગટ બળતી હતી; ચારે તરફ તખલાપર, હારમોજમ પર કે સીતાર પર રમઝટ જાગી હતી: ‘સુખ સંચારક’ કે ‘હરીર સુધારક’ હુટેલોમાંથી, ‘ચા !’ ‘અમ્મસકીમ’ ‘બરફ’ ‘સોડા’ના અવાજો આવવા હતા.

બજારની સુગંધ છૂટતી હતી, જોખનીની ખુશ્મો આવતી હતી, પાનની પીચકારી ઠેર ઠેર સંબળાતી હતી. કલ્યાણી વિલાસમાં મમ હોય તેમ મજૂરો, નોકરો, મામના ખેડૂતો ને બપોરે

સૌ આમથી તેમ ધુમતા હતા. કોઈ સીનેમા તરફ, કોઈ નાટક તરફ, કોઈ હોટેલમાંથી બહાર કોઈ હોટેલ તરફ. સૌ જેમ કાવે તેમ ચાલી રહ્યા હતા.

રાજા આંહી અટકી ગયો.

‘આનાંદમોહન ! લોકો સુખી લાગતા નથી ?—’

‘જી, એ દલીલ તો પેલી અધિકારશાહી માટે છે. વિલાસ એ સુખનું ચિન્હ નથી, અસંયમની નિશાની છે લોકો આપઘાત કરવાને બદલે આત્મઘાત કરે છે એટલું જ.’

‘હું ?’

‘હા, અસંખ્ય સુખી ખેડૂતો મજૂર બની જાય, ને પછી અહાનો કપ કે સોડા પી નાટક જોવા જાય એ પરથી એમને સુખી ન કહેવાય. યુરોપીય પ્રજાકીય સરકાર ને આયદેશનો આદેશ રાજા એ બે તો તકાવત જ ત્યાં છે. પહેલાને એમાંથી કર બધારવાનું સુઝે છે, બીજાને લાગે છે કે પ્રજાને ધર નથી માટે હોટેલોમાં ફરે છે; ઘેર જીવનમાં આરામ નથી માટે સીનેમામાં દોડે છે; ગૃહલક્ષ્મી ઘેર ઘેર નથી માટે વિલાસની ધમાલ જમી છે !—રાજા તો ત્યારે જાં કહેવાય કે જ્યારે—સ પિતા પત્નિ તાસાં કેવલં જન્મહેતવઃ આ સિધ્ધિ અપ્તી જાય.

અજૂંનદેવે નિઃશ્વાસ મૂક્યો. ‘આનાંદમોહન !—આ સંસ્કૃત પ્રજાના વિનાશના બીજ વાવે છે !—’

‘તમે તમારા રાજના સતત્ર માલિક છો, ને તમારું આદર્શસ્વરૂપ પાછળ હજાર જણ હોમશે, મને શ્રદ્ધા છે.’

‘આ સીનેમામાં કેટલું જ્ઞાન છે, ને કેટલું ઝેર છે ?’

‘ઝેર મનુષ્યમાં છે, વસ્તુમાં નથી. પ્રજાકીય સંસ્કૃતિ ફેલાવનારે માણસ ફેરવે છે વસ્તુ નહિ. વસ્તુ ફેરવવી ને એને સુધારે કહેવો એ આ જમાનાનો રોગ છે. સીનેમા માટે ઇન્સપેક્ટર રાજે એટલે એની જુદી જ નોકરશાહી થાય એટલું જ. પ્રજાને ફેરવો, મૂળ રોગ ત્યાં છે.’

‘બરાબર’

‘અને પ્રભને ફેરવનાર મનુષ્યો—ભાષણ કરનાર વકીલો કે લખનારા માસ્તરો નહિ હોય. પાછી જૂની બલસભા, સ્વાર્થત્યાગ, સ્વાર્પણ, ઇચ્છા નહિ, અનિચ્છા નહિ—આવી સંસ્થા માર્કેત—પ્રભ ફરશે. બાકીતો પેલો યુરોપીય બહુમતવાદ—majority of fools એ લોકશાસનનું ધણા ખરાબ સ્વરૂપમાનું એક વધારે.’

‘પ્રભકીય સુભા સ્થાપત્રી અને તે માર્કેત—’

‘કારભાર કરવો એમાં વળી બહુલાં સડો ગયેલાં બેળ’ બહુ બેલશે એટલું જ. “હુ બેલનારા ચારિત્રહીન મનુષ્યોનું રાજતંત્ર એ પ્રભકીય સભા; મને એમાં શ્રદ્ધા નથી. પરંતુ ત્હમારા રાજ્યોમાં એનાથી ઓછી શ્રદ્ધા છે. માટે એ હાલ થાય તો તમણે ગૌરવ જળવાય ખરું. બાકી તો મુગટનું તેજ—’

એજ વખતે ત્યાંથી એક છેલ્લોટાઉ જેવો જૂવાન ફાઇ જે ચાર વેપારીઓ આથે જતો હતો. પરીણામને દિવસે એક જાણનારને બીજા ન જાણનારા છોકરાઓ વોટાછ વોટાછ સવાલો પૂછે તેમ એને સોએ ઘેરી લીધો હતો.

‘હે, પણ એ ક્યારે બન્યું, લક્ષમણ ?’

‘ક્યારે શું ? સવારે. હવે તે! રાજ મારા બાપનું—અન્નૂનદેવનું થયું !’

‘એ પાછું એવું ને એવું !’

બેલનાર ખેડૂત હતો, લક્ષમણ તેના તરફ ફર્યો ‘એલા પટલ ક્યાં રહે છે ?’

‘આહી—’

‘અન્નૂનદેવને દીઠા છે ?’

‘હા, કીયે છે બેા સારા છે.’

‘તે ઘોડા પર ફરવા નીકળે છે ને પાસે પદ્મણી હાલી જઈ હોય પણ જે ત્રાંસી નજરે ન જુએ તે અન્નૂનદેવ !’

બે વેપારીઓ ને ખેડૂનાં મોં આનંદમાં તરવરતાં લાગ્યાં.

‘એક વખત ખેતરમાં ફરવા ગયા. કણુબી હશે ત્હારા જેવો ‘રણિો’

સો ખડખડાટ હર્યા.

‘પછી અળ્હૂનદેવ ઉપર ગાળોતો વરસાદ પડવા મંડ્યો. સામે શેઠશો જોયા વિના ગાળો દેતો આવે; આવીને જૂએ ત્યાં અળ્હૂનદેવ !’

‘પછી ? પછી ?—એ વેપારીઓ અધીરાઈથી બોલ્યા.

‘પછી શું થયું હશે તું કહે—’ લક્ષ્મણે ખેડુતને જ પૂછ્યું.

‘બાપુ ! શું ખચકં મોટા માણસની ?—એ ઘસો ગેરે બેસાર્યો હતો !’

‘રાચો !—’ ધીમેથી ખેડુને એક રૂપિયો આપ્યો.

‘હે !’

‘હે શું ?—ને કીધું કે અમારા મનમાં એમ હતું કે દરબારી ખેતર—વાડો છે. એમાં તારા ઝીઝરાં તોડ્યા—એનો આ બદલો !’

‘અરે ! ઘન સે રે મારા ધણા !—’ કણુબી આનંદમાં આવતાં એની કવિતા આવી મધ. એ બધા વાતો કરતા આગળ ચાલ્યા ગયા. આનંદમોહને અળ્હૂનદેવના ખલા પર હાથ મૂક્યો તે મનમાં હસતો હતો.

‘આ તો પેલો લક્ષ્મણ !—’

‘હા—પણ—આ મુગટનું તેજ તમે જમાવ્યું છે.’

‘જોયું ? દેવમંદિર જેવી જ સિંહાસનની ગીતા ગવાય છે નાં ?’

બન્ને જણા આગળ ચાલ્યા ગયા, એક જગ્યાએ વૃદ્ધ ડાસોડે ઉભો જીવાનીઆને સંભળાવતો હતો.

‘એવા કેંકે ધાંત્રાણાં જોયાં તે દી હતી તમારા જેવડા જ. ને તે દી આ હમણાં મરી ગયો. પીડામ પીડામને તે અળ્હુલ ફોજદારે લાઈ બહુ કડક ! થો ફાટે હો ! કીધું તું આવીજ, પછી રાતે બાર બજ્યે હાજરી આપું. તે દી હતી મ્હારો હસન જીવે—પાછો એ બજ્યે હાજરી આપું ને દસ ગાઉ પર ચિકાર માર્યો હોય. ફોજદાર લાંબો મધ જાય હો—પછી તો વૃદ્ધ થતાં અમારું પણુ જોર તુટ્યું ને ત્યાં એ કામ વચમાં સંભાળ્યું હતું અળ્હૂનદેવ મ્હારાજે !’

‘હા, પછી ?’

પછી એણે પકડ્યા. ’

એક આનંદની ઉમ જીવાનીઆ પરથી ચાલી ગઇ.

એણે પકડ્યા કા ?—‘એક છોકરે પૂછ્યું. ખમીસ પર એકલી લાડકતી નેકટાઈ પરથી લાગતું હતું કે મેટ્રીક લાણુતો હશે.

‘બાપુ ! એતે ધણા રસ !—ને કાંઈ ધણી જેવા ધણી મારા હસન પર અબ્દુલ ફેઝલ જેવું તહેમત મૂક્યું. જેની પાસે પૈસા હોય તે જીતે વકાત ને. વેસ્તા જેવા પૈસાવાળાને પૂજે. પછી પહેલ્લી ગયો મહારાજ અર્જુ દેવ પાસે. ’

એ ચાર જણાને વાતમાં ખૂબ રસ પડ્યો. તે પાસે આવ્યા.

‘એને વાત કરી. આ લાઈ છૂપે વેષે હજી કંઈક કરવા નીકળે હો ?’

‘હા !’

‘હા, ફકીરના વેશમાં નીકળે છે

‘હા, હા. પછી ?’

‘પછી શું ?—આ લાઈ, છૂપે વેષે ફોજદારને ખોટી સાક્ષી ઉભો કરતો પકડ્યો !’

બધા સાંભળનારની આંખમાં આનંદ; ભક્તિ, આશ્ચર્ય સ્પષ્ટ દેખાયા. સૌને અનૂનંદેના નામના મોહિની લાગી ગઇ.

‘નિગા રખો મહેબાન સલામ !—મહેરબાન સલામ !—સૌ એકદમ માર્ગ દેવા દૂર ખસવા લાગ્યા. તરતજ...અદ્વૈત સંભળાયું ને બગોબારેટ સામે આવો ઉભો. ફરી સલામ કરતો બોલ્યો: “ નીગા રખો મહેબાન સલામ ! ”

‘કા બારેટ ? શું ખર ?’

‘ખીજા શું ?—આ સૌ પાપી હમણાં તો ટળ્યા છે. રાજાને બારે માણસ મળી ગયું !’

‘કાણુ ?’

‘ડા. આનંદમોહન !—સીનાનો જ કટકા !—’

આનંદમોહન ને અનૂનંદેવ આગળ ચાલ્યા ગયા. જગા-બારેટના અબ્દો થોડે સુધી સંભળાતા રહ્યા.

‘જેનું’ મન ચલે નહીં. એણે કહ્યું કે સાહેબ ! રેયત કામે છે ને રાજા ખામ છે. વચમાં આ અમલદારનું શું ?—ત્રોલી ચૂસવા માટે ?’

‘ને તમારું ?’ કોઈકે પૂછ્યું :

‘જાણે પામે’ લઈ પામે પામે’ હમ !—’

‘પણ એ હવે નહિ ચાલે હો—’

‘અરે ! ભાઈ માણી માગી લેશું ; ક્રીક લ્યો રામ ! રામ !’

‘અરે કાં ? હવે ઉભા છો. પછી હાલ—’

અનૂનદેવ દૂર ચાલ્યો ગયો હતો, ત્યાં એક ખુણા પી બેઐ ખીજ શેરીમાં વળી ગયા. આ શેરી સાંકડી હતી ને ત્યાં માણસનો અવારનવાર થોડો હતો. આગળ જતાં અનૂનદેવે જે દ્રશ્ય જોયું તે જોઈને ધડીભર થંબી ગયો.

હજારો કંગાળ મનુષ્યો—અર્ધ નમ્માવસ્થામાં ધુળ પર આજેગતા હતા. જે ગામડામાં રહીત સારા એકુ થાત તે શહેરોમાં રહીને ખરાબ મજૂર બન્યા હતા. બન્ને બાજુ સામે સામે પરસાળ પર પથારીઓની—ધુળની પથારીઓની હાર હતી. નાનાં કુમળાં બાળકો ને પવિત્ર માતાઓ ધુળ પર આજેગતાં હતાં. અનૂનદેવ થંબી ગયો.

‘અનંત ! પ્યારા ભાઈ ! આવ આવ. તારો સમાજવાદ લાવ. અમને રાજાઓને ધુળ ભેગા થવા દે ! આ અમારું કર્તવ્ય પાલન !’

આનંદમોહન મીઠું હસ્યો.

ત્યારે તરફ મીલના મોટા ભુગળા આકાશમાં ઉભા કરેલાં સુડીવાદના પાપસ્તંભ હોય તેમ તરવરતા હતા.

‘આનંદમોહન ! આ દશા સા માટે ?’

‘કારણ કે અતિથિ ધર્મમાં સમાજવાદનું જે ન હતું, ને ધાર્મિક અમૃત હતું. શહેરમાં તે દળ્યું આઠલા મનુષ્યોને નાગાં મુકીને શહેરના બીજાજ ભાગમાં—અસંખ્ય મનુષ્યો વિલાસ કરી રહે છે આજુ વેર લેવાનાં જૂન જ્યારે આ જગમાં જગશે ત્યારે તેનાહ !—સિપાઈ ને લશ્કર મનુષ્ય સામે છે. મનુષ્યમાંથી ધુરંકતા પણ જાગે ત્યારે એને માટે નહિ !—જેલમાં મનુષ્યો એલ્યાં

દર્દ ! જેટલા દર્દ એટલા દર્દી—જુઓ, જુઓ ત્યાં પેલું કુટુંબ રહે છે !”

‘ઓ રહુ !—દિલીપ !—પિતૃદેવ તમે કેમ રાજ કર્યું ?—’

‘એક મનુષ્ય દેવ બને એટલે અનેક દેવ થાય.’

‘આનંદમોહન !—આ કલ્યાણીના મજૂરો છે. એક વખત એ સુખી ખેડૂત હતા. જુઓ—ત્યાં ચોખાના ઘોણામાં જરાક ખાંડ નાખી પેલી બાઈ કુધ બનાવે છે !’

‘અને તે માતૃહીન બાળકને પાય છે !’

‘હું ?’

‘પણ આ ઘોણાનો અશ્વત્થામા નથી, મજૂરોનો બીજો મજૂર છે !’

‘શું કરે ? કેમ થાય ? આ દેશને આફ્રિકાના સુલામેથી જ કાણે ભર્યો ?’

‘અતિથિ ધર્મના વ્યભાવે. રાજાઓએ ને સાહુકારોએ જે લઠ્ઠાં તે વહેંચ્યું નહિ—લૂટાળું. સૌ વિચાર કર્યા વિના આગળ ધપે છે; એક જણ દસ મોટર રાખે છે તો બીજો વીસ; એક જણ અર્ધો યુરોપ ધુમે છે તો બીજો આખો; ને પછી ગરીબ—દેશના મજૂર પ્રત્યે નજર પણ નાંહ. મોટાણની વ્યાખ્યા મજૂરનું અપમાન ! આ મજૂર કનાજ નહિ પણ ત્યારે માંસ પામશે; અને પછી !—ઇતિહાસને પૂછો !’

રાજા અને આનંદમોહન ખિન્ન હૃદયે પાછા ફર્યા. રાજાએ આનંદમોહનના ખભા પર હાથ મૂક્યો: ‘આનંદ મોહન ! એક વસ્તુ સ્પષ્ટ થાય છે.’

‘શું ?—’

‘મધ્યરાત્રે જાણે ભગંકર દુઃખની સીંચીઆરીથી મહેલને ભરાઈ ગયેલો જેઠા છું, મજૂર નહિ, પણ નહિ એવા અનેક જણને રાત્રા કંઠળતા મુરકે મુરકે થોડા મુક્તિ જેઠા છું તે હસ્ય આ આજે સમજાયું કે હું રાજા નથી, ભૂંડારો છું. ભૂંડારો નથી; એટલું આત્મારે આ વેશમાં કેવળ દાસપિંજર જેવા હયામણા બાળકને

ભાઈને માતા ફરી રહી છે; અરે અમારું રાજનું બોજન આ અજોના આસુ છે; અમારો વેલવ આ બાળકોનાં પુન છે; અમારો વિલાસ કુટુંબ પર કુટુંબના અપવાસ છે. ઘોડીઆમાંથી પરભાર્યા કબરમાં સુનાર બાળકો આજે રોતા કકળતા નજર આગળ તરે છે એના પર છાનાં આસુ સારનાર માખાપોની દયામણી દ્રષ્ટિ હૃદય વીધી નાખે છે.

ઓ પ્યારા પિતૃ ધૃત્વાકુ ! ઓ પુણ્યાત્મા યુધિશ્વર ! જો તમારા વારસો માટે આ ગિરજા હોય તો પાંચ પાંચ હજાર વર્ષના પિતૃઓ આવો ને જૂઓ કે અમે એ કેમ જળાયો છે ! અરે ! ઓ રાજમુગ્ધ ! તારામાં ધાર્મિક શ્વિત્રતા ન હોય ત્યારે છત્ર શ્વતાનનું બચ્યું છે !...આનંદમોહન ! ભાઈ ! હું રાત્રિએ પૃથ્વીનાં પડમાંથી ભયંકર દુઃખાત્સ્વર સાંભળું છું; તે સ્વર આ. આજે એ કાયડો ઉઠેલો. હવે એ મારું જીવન બની રહ્યો !”

“શાબાશ ! રાજ !”

અને બન્ને જણા મહેલ તરફ જવા નીકળ્યા.

પ્રકરણ ૩૬ મું

આવતી કાલનો પુરુષ !

જ્યા પાછા ફરત હતા, ત્યારે રઘુનાથ તથા અશ્વમેધે આમળ જતા જોયા. રાજ તથા આનંદમોહન ધીમે ધીમે પાછળ ચાલ્યા; રઘુનાથ આમળ જતાં અટકયો:

“ આંધી ?—”

“ હા.....”

એટલું કહી બન્ને જણા ધીમેથી એક દારમાં થઇ નહાના જેવા મંદિરમાં હાજલ થયા. મંદિરના ઘાટમાં રસ અને કલા ભર્યાં હતાં; નહાનો સુંદર ચોક, નહાની વાર, નહાનું મંદિર, નહાના છાંય, ને આ બધી નાંજુકાઈમાં રસ-મોવનની છાંય હતી.

સિવાલયના મહાદારમાં એક અદાર-વીસ વર્ષની સ્ત્રી બેઠી હતી.

આનંદમોહન અને અર્જુનદેવ આશ્ચર્યથી પાછળ ચાલ્યા; રઘુનાથ તથા અરજુદેવ પ્યાન વિના આગળ વધતા હતા; રઘુનાથ શિવાલયના દારમાં અટક્યો ને છેલ્લી પ્રજ્ઞામ કર્યા.

“કાણુ છે ?” અર્જુનદેવે પીએથી પૂછ્યું.

“આમ આવો—” આનંદમોહને કહ્યું અને રાખને એક ઝોટલાની પાછળ બેસ્યો.

“કાણુ છે ? આ કો—”

અર્જુનદેવે આનંદમોહનને ધ્રુવતાં આળે પ્રથમ જ બોલ્યો; હેને કંપારી આવી; સરીર ઠંડી ચડી.

“કેમ થું થાય છે ?”

“આ છે અનંતની રહે—નામમતી !”

“હે !—” રાખએ નામમતી બેઠી હતી ત્યાં બોલ્યું. સુંદર મ્હેરા પર ધ્રુમજની ઈય જેમ શેઠ પથરાયો હતો; અહમ વિશ્વાસ છતાં બેર કરીને બહાર આવવું હદય એની અહમ મર્તિમાં મ્હુ-નાના પલટા મારવું હતું.

“રઘુનાથ !—” નામમતીએ રઘુનાથને બોલાવ્યો. અરજુ પછ પાછળ હતો.

“કાં કાકા ? ત્હમે આવ્યા છો ?”

“હા, બેટા. તું થું નિશ્ચય કરે છે ?”

“હું ? રજપૂતના લોહી માટે વળી સમયકર્મ હોય ? એને તો સનાતન ધર્મ છે.”

“પણ કાચદો બૂઝે આવશે.”

“કાચદો ? જીવન કરતાં એ કયા વધારે જખ્ખર છે ? હું કાલે આંહી સતી થવાની છું !”

“હે !—” આનંદમોહન બે ચાર કમર્લા પાછળ હકર્યો.

“અને—” રઘુનાથ આગળ વધ્યો; “જ્યારે ત્હમે સતી થાએ, ત્યારે એ રાખની પાછળ પછ જો કોઈને મરવાવું આમંત્રણ હોય તો તે આ રઘુનાથને છે ! મ્હે મહારા બધા ધર્મ બળવી લીધા છે, ને તેથી હમે છેલ્લો અનંત પ્રત્યેના ધર્મ બળવતાં ઉપરથી પથર પથરી ને નાચેથી બમીન મળશે તો પણ હું પાછો નહીં હઠું.”

“અને મહારાજ અર્જુનદેવની આજ્ઞા ”

“શિર ઉપર. પણ અનંત મૃત્યુ પામ્યો છે. જેની સેવા કરવી એ દેવની પૂજા બરાબર છે. હું હવે નાગમતી પાસે જ છું !”

“આનંદ મોહન !—” અન્નદેવ ધીમેથી બોલ્યો; “આંહી તો વળી આ જૂઠું જ દ્રવ્ય છે.”

“કાચદો રીતનો નાચ કરે, બાવનાનો ક્યાંથી નાચ થાય ? આંહી હવે બાવનાનું બેસ છે !

“માટે ?”

“માટે શું ? જૂઓ કાલે સવારે મં તમારે રઘુનાથને કેદ કરવાનો અથવા...પણ ખમો.”

આનંદમોહન આગળ વધ્યો. રઘુનાથ સડક થઈ ગયો. નાગમતી બેઠી થઈ ગઈ.

“ડા. આનંદમોહન ! ”

“તમને અનંતનો બાવના ત્રોડવાનું પાપ લાગશે.” આનંદ-મોહન એકદમ બોલ્યો.

“હું ! ગુરુદેવ ! ”

“હા. સતી ત્યારે થઈ શકાય કે બ્યારે પુરુષની કોઈ અપણુ બાવના ખીલવવી બાકી ન રહી હોય. તમે જે કરશો તેથી અનંતનું ખીણું મૃત્યુ થશે.”

“હા—અસ હા.” અરણ્ય કુદ્યો; “ગુરુએ સાચું કહ્યું.”

“હું તને પ્રજાકીય સધિની અધિષ્ઠાત્રી સમજું છું; અનંત મંડળનો ચાલક હું તને જ માનું છું; સિદ્ધાંતની પાછળ જીવન અપનારને પોતાનું જીવન બાકી રહેતું નથી. તારું જીવન ક્યાં છે કે તું તારા જીવનને અગ્નિમાં હોમી શકે ?”

“બરાબર ! ”

“ગુરુદેવ ! હું વિશ્વાસપાત્ર કરું છું.”

“તું વિશ્વાસ વધારે સ્નેહથી બળાવે છે.”

નાગમતી આનંદમોહન પાસે નમી પડી.

“અને તું રઘુનાથ ! ”

“હા ! જેની પાછળ શરતમાં ઉતરવું એ પાપ હતું. તેની પાછળ શરતમાં ઉતરી જીવનનાં ઉત્તમ વર્ષો ગુમાવ્યાં; હવે હું નાગમતી પાસે શેષ જીવન વિતાવીશ.”

“તારી શરતનું પરિણામ આવી ચુક્યું છે. મહારાજ અબ્જૂ-
નદેવે રાધાને દેશાનંદકાશનો હુકમ કર્યો છે.”

અબ્જૂનદેવ પાછળથી આવ્યો.

“અને તેની તમામ દોલત-મળૂરો રહી શકે તેવાં ધર કરી
દરેકને એક એક ભેટ આપવામાં અરચવાની છે !”

અરજી ને રહુનાથ એક બીજા સામે બેઠ રહ્યા. અરજી
આગળ વધ્યો.

“તમારી જાગીર જમ થાય છે-” અબ્જૂનદેવ હસ્યો.

“આ રાજને ચરણે ધરું છું,” એણે પોતાની તલવાર નીચે
મૂકી. “અને મારી જમીન આપને ચરણે આવી રસવંતી બનશે.”

“હા ! હા ! હા ! એ પણ ઠીક. અરજીરાજ ! ઉઠા, રજ-
પૂતની તલવાર ધરી રાખો; અને આ રાજમુમટના હીરા તરીકે
સોજો !”

એજ વખતે દિનેશ પ્રવેશ કર્યો :

“હવે છેલ્લો પડદો પડે છે-” આનંદમોહન બોલ્યો.

“અમે !” અબ્જૂનદેવે ઉતાવળે કહ્યું : “આનંદમોહન ! મારા
કરતાં તમે મોટા રાજ છો. બધી મીલકત મરીઓમાં તબે બહેંચી
છે. મોટે હું મારી તમામ આનગી મીલકત મરીઓનાં ખુપ્પાં કરા-
વવામાં ખચું છું. આ દેશમાં અસહ શાંતિમેળા થતા, તે Socialism
નું ધાર્મિક સ્વરૂપ હતું. રાજ શાસિવાદન પોતાની મીલકત વહેંચતો;
રાજાઓની તૂટા થતી; મોટા મોટા મેળા ભરાતા; જતરા થતી.
આ બધાં સમાજવાદનાં ધાર્મિક સ્વરૂપો હતાં. આજે એ
વિસરવાથી રાજતેજ નાશ પામ્યું છે.”

‘રસહીન ધરા થઈ છે, દયાહીન થયો નૃપ !’

“આપણે આ સમાજવાદ એના ધાર્મિક સ્વરૂપમાં હતો,
ને છે. વર્ણશ્રમધર્મ એ Specialist ઉત્પન્ન કરવાનાં ને સંસ્કાર
જાળવવાની પવિત્ર જ્ઞાણ છે. આગળ નાતમાં લાભુ યાતાં તે,
વિવાહ પ્રસંગે હાથધરણાં નિમિત્તે અપાય છે તે, કિયાવટ તરીકેના
રીવાજ, કાઠીમાં આડા કાઠીમાં કન્યા દેવાનો રીવાજ-આ બધાં
રીવાજોમાં સમાજવાદ એના ધાર્મિક લક્ષણમાં રજા પડેલ છે.
પશ્ચિમના પવનની માફક સમાજવાદ આવશે, ત્યારે એ આર્થિક-રૂ-
તિને જડબુજીથી બેંચી કાઢશે.”

“એ જાળવવા માટે મ્હેં જીવન અર્પું છે !” આનંદમોહને કહ્યું: “પણ હવે જુઓ. આ દિનેશ એ તમારા દિવાન છે.”

“અને તહમે ?” અબ્દુનહેવ બકકેયો !

“હું એક રાજમાં કેમ બંધાઈ રહું ? આંહીનું મ્હારું કર્તવ્ય પૂરું થાય છે. પ્રજાકીય સ્વતંત્રતા એ પોષવા જેવી વસ્તુ છે એમ રાજ સમજી જાય એટલે, એની પોતાની સ્થિતિ વધારે સુદૃઢ થાય છે. મ્હારું કામ હવે જ શરૂ થાય છે.”

“હવે હું જાઉં છું ! સ્થુનાય તું ?”

“જી. અનંતના ગ્રેષ્ઠાર માટે હું જીવન અર્પી ચૂક્યો છું. ને છેલ્લા ત્રાસ સુધી એ જ મ્હારો આદર્શ રહેશે !”

“તું હવે વધારે જવાબદાર મનુષ્ય બને છે !”

“હું વધારે સાચો સેવક બનું છું !”

“હીક, ત્યારે હવે રામરામ, અબ્દુનહેવ ! તમારામાં જેટલી તાકાત હશે, એટલી જ તમની કિમ્મત આંકશે.

“દરેક નવા અધિકારીને પ્રસન્ન કરવાની ચિંતા નહિ; જૂના અધિકારીના રાષ્ટ્રનો ભય નહિ; ને હક્ક માટેની લડતમાં એદરકારી કે શરમ નહિ. તહમદે ગોરવ મિત્ર તરીકે જળવાય, માન રાજ તરીકે રહે, અને સલાહ અંગમૂત તરીકે લેવાય, ત્યાં સુધી તમારા ...નામમાં કાંઈક ‘અર્થ’ છે. નહિતર તમે જમીનદાર નથી; કારણકે એના કરતાં પણ વધારે પરતંત્ર છો એટલુંજ. આ તમારો રાજનીતિનાં ટુકડાં સૂત્રો છે. ઘેર ઘેર ભમજો; મજૂરોને જાળવજો. માણસોની મજૂરી ઉપર બીજા નાટક જૂએ, એ વિચિત્ર સમાજ-ચક્ષુના એક દિવસ ફરી નીકળશે; નિર્માલ્ય મનાલી પ્રજાનાં દાંતને ક્યમાના જોધ તમે ધ્રુજી ઉઠશો; તે પહેલાં સમાજનું પ્રતિવિધાન કરજો.

“મારો સદેશો બાજે પહેચાડગા હું જાઉં છું; પણ એક દિવસ તમને સોને બેગા કરવા છે. ન્હાની ન્હાની ને જુદી જુદી રિયાસતો હોવાથી પ્રજાકીય ભાવના ખંડિત થાય છે. સૌ એકત્ર બની એકજ ધોરણ સ્વીકારે, ને પોતાની સલામતી બે કે ત્રણ પ્રતિનિધને કેટલોક હક્ક આપે. અને તેમ સૌનું એક સંમેલન હોઈ જોઈએ.

“નવી પ્રજા ને નવું વિધાન શરૂ કરો, એ એક દિવસ તમારો પાસે રેષત જઠડ કરવા બાજે હશે. ત્યારે તમારા પર અવેશ્ય

દયાથી નહિ હોય ને અર્થાટન સત્તામણી નહિ હોય. સાચા ને વિશ્વાસુ મિત્ર થવાનો એ રસ્તો છે.”

“આનંદમોહન ! પાછા ક્યારે આવશો ?”

“પાછા ? સંન્યાસીનો ધર્મ વાંચ્યો છે ? જ્યારે મૃત્યુ સન્મુખ હાજો, ત્યારે એક દિશામાં આંખા જ જવું. ત્યાંથી પાછા ફરવાનું નાહ. રાજસ્થાનને કેન્દ્રસ્થ કર્યા પછી એશિયા પર અત્યારે સંસ્કૃતના-પરિવર્તનનાં મોજાં ફરે છે.”

“હા !” આનંદમોહનની વિશાળ હાવના જોઈ રાજ્ય આશ્રય પામ્યો.

“એ આદોષનો ત્રીલવા માટે એશિયા ખેડ્યો જોઈએ. વધતા જતા યુરોપીય લોભની સામે એશિયાએ તૈયાર રહેવું જોઈએ, ને ત્યાં એક અવાજની પથ્થુ કિમ્મત છે !”

“કેટલીક વાતો એશિયા પાસે એવી ભરી છે કે જ્યાં સુધી એ યુરોપ નહિ શીખે, ત્યાં સુધી એની સત્તાગુલાની મૃતિમ લગાઈ બંધ પડશે જ નાહ.”

“અને રાજસ્થાનને એક કેન્દ્રમાં લાવવાનું કેને સોંપા છે ?”

“પ્રજાકીય તંત્રને સંગઠનમાં લાવવાનું નાગમતી અને રઘુનાથને, અને સર્વ સત્તાધીશોને એક કેન્દ્રમાં લાવી એક અવાજ રજુ કરવાનું અબ્દૂનહેવને !”

“હું ! ગુરુદેવ ! ત્હમારી હાજરીમાં ચમત્કૃતિ છે.” અબ્દૂનહેવે કહ્યું : “મને એ કાર્યમાં વિશ્વાસ છે. પણ સારા પરિણામની આશા નથી.”

“પરિણામની ચિંતા ન કરવી તેનું નામ જ ઇશ્વરભક્તિ, ધ્યાનયોગ, સત્યનું પરિણામ સુંદર હોય જ એવી અખુટ શ્રદ્ધા. અબ્દૂનહેવ ! સામ્રાજ્યોમાંથી જ્યારે જ્યારે ‘ધર્મચક્ર’ નાશ પામ્યું છે, જ્યારે જ્યારે રોમની ગેલેરીમાંથી, સુંદર વસ્ત્રોના ઠાઠારા નીચે, એક સુલામનું અપમાન કરવામાં પ્રજાને આનંદ આપ્યો છે, ત્યારે તેનો પ્રતિકાર કરવા કુદરત પાસે અનેક ભૂકંપો ભર્યા છે ! એક જવાહરમુખીના પ્રસ્ફોટનમાં એના કેક સામ્રાજ્યો ધુળ ચાટતાં થઈ ગયાં છે ! ઇશ્વર પર અખુટ શ્રદ્ધા રાખી પ્રજાકલ્યાણના માર્ગમાં ચાલ્યો જા. બારા રસ્તામાં કોઈ નાહ આવે. મનુષ્યત્વ અજોષ વસ્તુ છે. શું થઈ એની દરબાર ન કરતો. શું કર્યું છે એટલું જો જો !”

“શુદ્ધેવ ! રાજસ્થાનોમાં પરસ્પરની ઇર્ષ્યા છે, મોટામાં મેળવવા ખુશામતનો મેહ છે, હાથથી કામ કરાવવાની નબળાઈ છે !”

“ રાજસ્થાનોમાં ઝેથી પણ વધારે છે: મનુષ્યત્વનું અપમાન, ઇશ્વરનો ઇન્કાર; પરંતુ, જ્યાં સ્વાર્ધણીની રાક્ષસી જળવવા અનંત જેવા સુંદર કોમલ દુધમલ બાલકો હોમાય છે, ત્યાં ધર્મચક્ર પ્રવર્તનના બીજ રાખાય છે. આ બીજને હિમાલયની પેલી પાર રાખવા એ મહાર્ કર્તવ્ય છે !”

અર્જુનદેવ તાણુજ થઇ ગયો: આનંદમોહન તો આખા એશિયાના સંઘર્ષનની રચના પર વિચાર ચલાવી રહ્યો છે. આજે તેને પહેલપહેલું લાગ્યું કે આનંદમોહન એક દેશનો રહી શકે તેવો આત્મા નથી, એ સર્વદેશી પુરુષ એશિયાની પેલીપાર પોતાનો જીડો ફરકાવશે !

‘અર્જુનદેવ ! આજથી એ હજાર વર્ષ પહેલાંની કલ્પના કર ! ચીનનાં અસંખ્ય જંગલો ને ભયંકર લૂંટારાઓ વચ્ચે થઈ, હ્યુએનકાંગ અને ફાહિયાન, હિમાલયનો આ પાર, કેટલી શ્રદ્ધાથી, કેવા ઉત્સાહથી, કેટલા નિર્મળ હૃદયથી આવ્યા ! ભગવાન જીવંતી મૂર્તિ જોઈ રહ્યા ! જંગલમાં અશ્વદાત્ય જન્યા, ત્યાં આકાશ પાસે રહ્યા ! પણ હેવટ, પ્રજાકલ્યાણના હોમમાં, અનેક જણાનાં હાકલાંથી બનેલ: પુલ પરથી આવીને ધર્મચક્ર પ્રવર્તનનું અધ્યયન કર્યું. યુરોપના જહાઝ સામે, અમેરિકાના યંત્રવાદ સામે, એશિયાને પોતાનો હક્ક રજૂ કરતો છે. એના ઉચાયમાં પ્રથમ સર્વે એશિયાઈ પ્રજાનું સંગઠન કરવાની તૈયારી કરવી પડશે. આ તૈયારી માટે જીદે જીદે સ્થળે ધાર્મિક મંડો સ્થાપી રાજનીતિનું વાતાવરણ તૈયાર કરવાની પ્રયત્ન યોજના શરૂ કરી છે. બોલ ! હું એક રાજસ્થાનમાં કેમ વિંટાઈ રહું ? પણ શાદ રાખજો કે તારી પ્રજા જેટલી તૈયારીમાં હશે, એટલી તારી શક્તિ છે. તારી પાસે મેવાડી ચંદ્રસિંહ-સહુપ્રાના પહેલા પટાવત પણ હશે ને જંગલી અમીચંદ પણ હશે. તારી આંતર વ્યવસ્થા યોગ્ય હશે તો પણ તારા કલ્યાણ માર્ગમાં પરદેશી સત્તા ખુસખોને ચલન કરશે જ. તારી રમે રમ યોગ્યથી રાખજો, એટલે જંગલો પ્રવેશ નહિ કરે. અને છતાં તારા પર સમશીર ચડકે છે, એ શાદ રાખજો. હવે હું જાઉં છું !’

આટલું કહી ડો. આનંદમોહન ત્યાંથી ચાલ્યો ગયો.

દૂર ક્ષિતિજમાં સંખ્યાના કુમળા રંગો, મનુષ્યની ભાવિ કલ્પના જેવા, અનેક સુંદર ચિત્રો રચ્યા હતા. નિર્દોષ પક્ષીઓ, ને દોષિત શિકારીઓ જેમ ફાવે તેમ પાછા વળતા હતા. દૂર દૂર હરિયાળા ખેતરમાં રસભરી જમીન પર ખેડુતો પોતાની નિર્દોષ મહેનતથી થાકી ધીમે ડગલે ધર લાણી વળતા હતા. આજે કલ્યાણીનો પ્રાણ વિસર્જન થયો હોય, ને પાછળ કલ્યાણીનું શયન રક્ષું હોય, તેમ કલ્યાણી નરેશના દરેક પમલામાં, અખુટ ધૈર્ય ને અનંત સામર્થ્યને બદલે, દિલગીરી ને વિરહનાં આંસુ હતાં. આજે ડો. આનંદમોહન કલ્યાણી તેને સોંપીને એશિયાનું સંગઠન કરવા ચાલ્યો ગયો; ને ત્યારે જ અખૂનદેવને પણ લાગ્યું કે પોતાની પાસેથી કોઈ અખુટ શ્રદ્ધા ને સ્વાર્પણનું ચૈતન્ય લઈ જાય છે. તે ધીમે ધીમે આગળ ચાલતો ગયો; આકાશમાં સંખ્યાના રંગો દર પળે બદલાતા હતા. સારો ચિત્રકાર પણ નિરાશાની હાથ મારી પીછી ફેંકી દે, એવી અત્યંત ચાતુરીભરી મિલાવટમાં, આસમાની કુંઝરા પર સોનેરી કલગી આવી હતી આસ્માની કુંઝરાની વચ્ચે આત્માના જેવો આછો ઉત્સાહી ગુલાબી રંગ પાથર્યો હતો, ને દૂર દૂરનાં વાદળો પર, ક્યાંક ધાટો, ક્યાંક ઘેરો, ક્યાંક આછો, ક્યાંક છાયા જેવો ગુલાબી રંગ પથરાઈ રહ્યો હતો. જેમ દર પળે હૃદયનો ધડમથલમાં આત્મા પર નવા પલટા આવે તેમ, આકાશમાં રંગોની મિલાવટ દરેક પળે નવું સ્વરૂપ ધારણ કરી, આખા આકાશના દર્શનમાં અનેક ફેરફાર કરી રહી હતી.

બહીથી આજે પણ ઘેરો શ્યામ પડદો પડતો હતો, ને તેમાં સર્વ સુંદર રંગો મળી બધું, માત્ર આછી છાયારૂપે રહી જતા હતા. રાજ્ય આ સર્વ દ્રશ્ય જોઈ રહ્યો. કલ્યાણીનું ભવિષ્ય કોઈ ચિત્રકાર આ રંગોમાં દર્શાવતો તો નથી ને ? એના હૃદયમાં રજપૂત ખમીરની ભાવના પ્રસરી. દિલીપ, રઘુ, અશોક, વિક્રમ ! ક્યાં એવાકનાં જન્મબહાદૂર મેદાન અને ક્યાં આજના રાજસ્થાનની અવસ્થા !

દૂરદૂરથી આનંદમોહનનાં સ્વરનેાં ભણકાર આવતો હોય, તેમ રાજ્ય તે દિશા જોઈ રહ્યો, એની આંખમાં આંસુ હતાં. રાજ્યની જવાબદારી સમજ્યા પછી, કોની આંખમાં આંસુ ન આવે ?

સંધ્યાને ઝડપથી નાસી જતી જોવા રાજાએ પોતાની ગાંઠ વધારી. કલ્યાણીના દત્તાત્રય પર તે પહોંચ્યો ત્યારે ચાર તરફ રાજાની પ્રકાશી રહી હતી.

અર્જુનદેવ પોતાના વિચારમાં મશગુલ આગળ વધતો હતો. લોભાની મેદાનો ચારે તરફથી એને જોવા માટે દોડતા હતા, પણ અર્જુનદેવનું વિચારચક્ત્ર ચિત્ત કાંઈ ન હોય તેમ ચાલ્યું જતું હતું. એના મનમાં નિરાશાની ગ્ધાતિ ચાલી જઈ આશાનાં ફિરણ ફૂટતાં હતાં.

Nor pain or valley of the shade
Need daunt thy faith, nor cause thee fear;
For well, I hear that voice repeating,
The morning Dawneth, day is near.

—Peter Lion—

એને રાજાએ આ વિચારોમાં સહજ જ હંચું જોયું. આસપાસ માણસો કલરવ કરી રહ્યાં હતાં. દત્તાત્રય પરના સિપાઈઓ માનભરી રીતે ઉભા હતા, ને જોયો પોતાના અધ્યક્ષે કુડમાં રાખી ઉત્સાહથી બોલતી હતી: ‘જો બચ્યું! મહારાજ અર્જુનદેવ જાય!’

રાજાની દૃષ્ટિ જ્યાં પડે ત્યાં ભક્તિ ને શ્રદ્ધા લાગ્યાં હતાં તેના મનમાંથી ઉમળકાબેર સહજ જ અવાજ નીકળી ગયો. “આવી પ્રજા પર રાજ કરતાં વૈકુંઠ સાબરે તેમ નથી! આર્યપ્રજા, આર્યસંસ્કૃતિ; આર્યહૃદય! આ ત્રિમૂર્તિ વિશ્વમાં પણ અદ્વિતીય છે!”

એને દૂર દૂરથી—મહારાજ અર્જુનદેવ! મહારાજ કલ્યાણીરાજ—! એવા ઉત્સાહો ને શ્રદ્ધાભર્યા સ્વરોથી લોકો અંદર અંદર વાતચીત કરી રહ્યા હતા; તે સ્વરો રાજાના કાન પર અચકાતા હતા. આટલી શ્રદ્ધાભરી પ્રજાને દેશી રાજાઓએ કેમ નિર્વીર્ય કરી નાખી હશે? આખિમાં આભારનાં ને દુઃખનાં આસુ સહીત ચારે તરફ નગર ફેરવતો તે આગળ વધ્યો, ને પોતાના મહેલે પહોંચ્યો. ત્યાં તેના હૃદયમાં અનન્ત ઉત્સાહ, અખુટ શ્રદ્ધા, ને અડગ સામર્થ્ય ભર્યાં હતાં.

સંપૂર્ણ.

સામા આખાપ

અને

સામા શિક્ષક.

જાનોની ફરજ છે કે પોતાના જાતકો અને વિદ્યાર્થીઓ પાસે
આ ગ્રંથ પુસ્તકો મૂકવા.

કુરબાનીની કથા ૦-૬-૦

ડોશીમાની વાતો ૦-૬-૦

સોરાષ્ટ્રની રસધાર ૧-૮-૦

સાચું રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ એમાં આપણું છે.

પહેલું પુસ્તક શુભવાત વિદ્યાર્થી પાઠ્ય પુસ્તક તરિકે મંજુર
કર્યું છે. બીજું વાંચન માટે મંજુર કર્યું છે.

વર્તમાનપત્રો અને સાપ્તહિકો એ સર્વ માટે હિરામ અભિપ્રાયો
આપ્યા છે.

સૌરાષ્ટ્ર સાહિત્ય મંદિર

ભાગ્ય, લગ્નપતરાવલ

ની બીજી લેખિનીઓ લખાઓડું હતાલીઅન બીજી પુસ્તક લેખિની
 લખન લખિત ડેમી આકર પેટા પાના ૧૦૦

બેટ

કેને ૧ લેખિત લખિત લેખિત આકર લખ રમે
 લેખ

બીજી પુસ્તક ગાય દાખોરના નાકર

કાંતના ન દક

૫૦૦ લેખ ૧૦૦૦

કેને ૧ લેખિત લેખ લેખ

નામલેખના હેલ્લ રકાલ

સાચારા લગ્ન

હત્તારા લેખિત લખિત લેખિત ડેમી આકર પેટા ૧૫૦૦ ૫

લગ્ન લખન લખિત લખિત આકર હ. બેટ ૫૦૦૦ લેખ

લખિત લેખિત લખિત આકર હ. ૫-૦-૦

લેખ આકર લેખ લખ લેખિત

૫૦૦૦ } લેખિત લેખિત લેખિત
 ની લેખ ૧૦૦ (૧૦૦૦, ૦) }

